

ئورخۇندىن جەۋھەرلەر

ORXUNDIN JEWHERLER

ئورخۇندىن جەۋھەرلەر

ORXUNDIN JEWHERLER

ئورخۇندىن جەۋھەرلەر

بىرىنچى كىتاپ

www.orkhun.com

تۈزگۈچىدىن

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

قوللىغۇچى « ئورخۇندىن جەۋھەرلەر » دىگەن بۇ ئېلىكترونلۇق كىتاپ، ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتىنىڭ سىزگە قىلغان سوۋغىسى بولۇپ، سىزنىڭ ياققۇرىشىڭىزنى ۋە سىزگە ئازراق بولسىمۇ نەپ ئېلىپ كېلىشىنى ئۈمۈت قىلىمىز.

تور بېتىمىز قۇرۇلغان قىسقىغىنە نەچچە ئاي ئىچىدە كەڭ تورداش دوستلىرىمىزنىڭ قىزغىن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زورىيىپ بۈگۈنكىدەك تەرەققىياتقا ئېرىشتى، بۇ تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈش ئەلۋەتتە مۇنبىرىمىزدىكى جاپاكەش ئەزالىرىمىزنىڭ كومپيۇتېر ئالدىدا مۇكەممەلەپ ئولتۇرۇپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ پايدىلىنىشى ۋە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆگىنىشى ئۈچۈن ئەسەر يوللاپ بەرگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن تور بېتىمىزنى قوللاپ توختىماستىن ئەسەر يوللاپ كەڭ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن تۆھپىكار ئەزالىرىمىزغا ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز.

تور بېتىمىز ئۇيغۇر تورچىلىقىدا تۇنجى بولۇپ قۇرۇلغان مەخسۇس ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەشۋىق قىلىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئۆگىنىشنى ئاساس قىلغان تور بەت بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇيغۇر تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر يوللىنىدۇ ۋە قوبۇل قىلىنىدۇ. گەرچە تور بېتىمىز يېڭى قۇرۇلغان

يوللانغان ماقالا ئەسەرلەر ئاز ۋە بەزىلىرى باشقا تور بەتلەردە ئېلان قىلىنىپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىمىز ھەققىدە ئىزدىنىۋاتقان، ئۆگىنىۋاتقان دوستلىرىمىزغا ۋە قېرىنداشلىرىمىزغا ئازراق بولسىمۇ پايدىسى بولار دىگەن مەقسەتتە تور بېتىمىزدە ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردىن تاللاپ بۇ بىرنەچچە يۈرۈش ئېلىكترونلۇق كىتاپنى ھوزۇرۇڭلارغا سۇندۇق.

بۇ بىزنىڭ بۇنداق ئىشنى تۇنجى قېتىم قىلىشىمىز بولغاچقا ئەلۋەتتە كەمچىلىك خاتالىقلاردىن ساقلىنالىشىمىز ناتايىن، شۇڭا ئەگەر خاتا كەتكەن تەرەپلەر بولسا كەڭ قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئەپۇ كۆزىدە قاراپ، كېيىنكى قېتىمدا تۈزىتىۋېلىشىمىز ئۈچۈن، كەمچىلىكلىرىمىزنى سەمىملىك بىلەن كۆرسىتىپ بېرىشنى چىن دىلىمىزدىن ئۈمۈت قىلىمىز.

كىتاپنىڭ مەزمۇنى ياپونىيەدە ئوقۇۋاتقان كومپيۇتېر مۇتەخەسسسى غەيرەت توختى كەنجى ئەپەندىم تۈزگەن كەنجى كوررېكتور بىلەن تەھرىرلەندى، بىلىك كۈلۈبىدىكى DELL ئەپەندى ئالدىراشچىلىق ئىچىدىن ۋاقىت چىقىرىپ كىتابنىڭ مۇقاۋىسىنى ئىشلەپ بەردى، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۇقۇرىدا ئىسىمى ئاتالغان ئىككى قېرىنداشىمىزغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتى

مۇندەرىجە

بۈيۈك ئۇيغۇر ئېپىراتورلىقى 1

قەدىمقى قۇرۇقلۇق مۇ 21

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى (ئېتنىك مەنبەسى) توغرىسىدا 49

سېرىق ئۇيغۇرلار ھەققىدە 67

XIII — XIV ئەسىلەرگە ئائىت قەدىمقى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر 80

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرغىچىلىك مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش سەۋەپلىرى 92

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ قوراللىنىشى ۋە ئۇيغۇرلاردا ھەربىي مەشق 101

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ تۈزۈلىشى 114

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى 123

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى 131

نەقىش بەندىيە (سوپىزم) تەرىقىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى 140

خوجىلارنىڭ يىلتىزى 144

« ئاق تاغلىق » ۋە « قارا تاغلىق » لار توغرىسىدا 148

ئىلى خەلقىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى 152

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى
زامان تارىخى

بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېراتورلۇقى

تورغا يوللىغۇچى: Yawuz

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=13>

بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى — قۇياش ئىمپېرىيىسى مۇغا تەۋە ئەڭ چوڭ مۇستەملىكە خاراكتېرلىك ئىمپېرىيە بولۇپ، دۇنيادا تونۇلغان ئىمپېرىيىلەر ئىچىدە مۇدىن قالسلا ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن چوڭ ئىمپېرىيە يوق ئىدى.

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسى تىنچ ئوكيانغا، غەربىي چېگرىسى ھازىرقى رۇسىيىنىڭ موسكۋا شەھىرى جايلاشقان زېمىنى بويلاپ، ياۋروپانىڭ ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يىراقلارغا سوزۇلۇپ ئاتلانتىك ئوكيانغا تۇتاشقان ئىدى. شىمالىي چېگرىسىغا ئائىت خاتىرىلەر يوق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى شىمالىي مۇز ئوكيانغا تۇتاشقان دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. جەنۇبىي چېگرىسى بولسا ھىندىچىنى، بېرما، ھىندىستان ۋە پېرسىيەنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

ئۇيغۇر تارىخى دىمەكلىك — ئارىئانلارنىڭ تارىخى دېمەكتۇر. چۈنكى بارلىق ئارىئانلار ھەقىقىي ئارىئان ئىرقىدىكىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. ياۋروپانىڭ مەركىزىنى بويلاپ ماكانلاشقان بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى تاكى ئۈچىنچى ئېرا دەۋرىگىچە سوزۇش مۇمكىن. ئۇشتۇمتۇت يۈز بەرگەن غايەت دەھشەتلىك يەر پوستى ئۆزگىرىشى ۋە

تاغلارنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى نەتىجىسىدە ئىمپېرىيە ۋەيران بولغان بولسىمۇ لېكىن بۇ ئاپەتلەردىن ئامان قالغانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ياۋروپادا قايتىدىن ئاھالە بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ پېلىستوسىن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. سالاۋيانلار، تىوتنلار، كېلتلار، ئېرلاندىلار، بېرتونلار ۋە باسكارلار ئۇيغۇرلاردىن پەيدا بولغان مىللەتلەردۇر. بېرتونلار بىلەن باسكارلار ۋە ھەقىقىي ئېرلاندىلار ئۈچىنچى ئېرا دەۋرىدە ياۋروپاغا كەلگەن ئۇيغۇرلاردىن تارقالغان خەلقلەردۇر ھەم بۇلار دەل ھېلىقى يەر پوستى ئۆزگىرىشى ۋە تاغلار ئۆزگىرىش ھەرىكىتىدە ئامان قالغانلاردۇر.

يەر پوستى ھەرىكىتى ۋە تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىشتىن بۇرۇن، ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى گۈللەپ ياشىغان ھېلىقى دەۋرلەردە ھازىرقى گوبى چۆللۈكى سۈيى ئەلۋەك مۇنبەت تۈزلەڭلىك ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جايدىكى پايتەختى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، 1896- يىلى تىبەتتىن ئېرىشكەن ئۇچۇرلارغا ئاساسەن قەدىمكى شەھەر قارا خوتۇنى زىيارەت قىلغان ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى مۇشۇ قارا خوتۇ شەھىرىنىڭ ئاستىدا بولۇشى مۇمكىن دەپ قىياس قىلىشىپ بۇ خارابىلىكنى قېزىشنى باشلىۋەتكەن ۋە 40 فوت قېلىنلىقتىكى قورام تاش قاتلىمى، شالغۇم ۋە قۇم قاتلاملىرىدىن ئۆتۈپ قەدىمكى پايتەخت شەھەرنىڭ خارابىسىنى تاپقان ھەمدە نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئېرىشكەن. لېكىن شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ قېزىش راسخوتى تۈگەپ كەتكەنلىكتىن بۇ ئارخېئولوگىيە پائالىيىتىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان ھەم بۇ قېتىمقى ئارخېئولوگىيەلىك بايقاشنى رۇسىيەلىك داڭلىق ئارخېئولوگ كوزلوفقا ئېيتقان. كېيىن كوزلوف بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ ئۇلارنىڭ قارا خوتۇندىكى خىزمىتىنى

داۋاملاشتۇرغان ۋە ئۆزىنىڭ رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئۆزىنىڭ بۇ شەھەردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىدا: غايىپ بولغان قۇرۇقلۇق مۇنى باش ئەگدۈردۈم — دەپ ئوتتۇرىغا قويغان

شەرقىكى ئەللەردە كەڭ تارقالغان رىۋايەتلەردە: " پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن ھىمالايا تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئورنى بىر زامانلاردا مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلەر، ئورمانلىقلار، كۆل ۋە دەريالار بىلەن تولغان بىپايان تۈزلەڭلىك ئىدى. ئۇ جايلاردىكى كەڭ ھەم تۈپتۈز يوللار چوڭ - كىچىك شەھەر بازارلارنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى. بۇ كاتتا شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانىلار ۋە ئاممىۋى پاراۋانلىق ئورۇنلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ سۈرلۈك ئوردا قەسىرلىرى بار ئىدى " دېيىلگەن. ھازىرمۇ گوبى چۆللۈكىدىكى ھېلىقى توپان سۈيىنىڭ يالاپ قوراملىققا ئايلىنىدۇرۇۋېتىشىدىن ئامان قالغان تۇپراق قاتلاملىق قىسىملىرىدا قۇرۇپ كەتكەن دەريالارنىڭ قىنى، قاناللار ۋە كۆللەرنىڭ ئىزنالىرى ئوچۇق كۆزگە تاشلىنىدۇ. گوبى چۆللۈكىنىڭ بىرقانچە جايلىرىدا ھېلىقى توپان سۈيى يالاپ كەتكەن دائىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن تارىخلار بىزگە ئۇيغۇرلارنىڭ قۇدرەت تاپقان ھېلىقى دەۋرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدۇ. تەلپىمىزگە يارىشا بىز بۇ ھەقتىكى رىۋايەتلەرگە موھتاج ئەمەس، تىبەتلەرنىڭ بىر ئىبادەتخانىسىدا بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نائىكالى خانلىقىغا ئائىت يازما خاتىرىلەر ساقلانغان. مەن ئۇنىڭدىكى " 70000 يىللار ئىلگىرى نائىكالىلىقلار ئۆز ۋەتىنى ھەققىدىكى مۇقەددەس يازمىلارنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنى

ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىگە يوللىدى " دېگەن نەقلىنى ئالساملا كۇپايە. رىۋايەت تۈسىنى ئالغان نەقىللەر نامەلۇم يۇرتلاردىن ئاسياغا كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ باشتا ھازىرقى سېرىق دېڭىز ساھىلىغا كېلىپ ماكانلاشقانلىقىدىن مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇلار ئۇ جايدىن ئىچكىرىگە قاراپ كېڭەيدى، ئۇلارنىڭ دەسلەپتە يېتىپ بارغان جايى — تۈز كەتكەن سۇغۇرۇشقا ئەپلىك تۈزلەڭلىك (گوبى) دۇر. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئېگىلىپ كاسپىي دېڭىز بويلىرىغا ۋە ئاندىن كېيىن مەركىزىي ياۋروپانى بېسىپ ئاتلانتىك ئوكيانغا كېڭەيدى.

يازما خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ئۇيغۇرلار نۇرغۇن كاتتا شەھەرلەرنى بىنا قىلغان بولۇپ ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كېيىن سۇ ئېقىتىپ كەتكەن، بەزىلىرى بولسا گوبى چۆللۈكى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن.

خەنزۇلارنىڭ بەزى خاتىرىلىرىدە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 500- يىللاردىكى تەقى-نۇرقى " قوڭۇر چاچ كۆك كۆز خەلق "، " ئۇيغۇرلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك، قوڭۇر كۆز ۋە قوڭۇر چاچ كېلىدۇ. شىمالدىكى جايلاردا ياشىغانلىرى ئاساسەن كۆك كۆز سېرىق چاچ، جەنۇبتا ياشايدىغانلىرى قارا چاچ قارا كۆز كېلىدۇ " دەپ تەسۋىرلەنگەن.

ئەمدى مەن ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختىنىڭ قاچان نېمە سەۋەبتىن ۋەيران بولغانلىقى، باي مۇنبەت گوبىنىڭ چۆللۈككە ئايلىنىپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەر ۋە يەر پوستى تارىخىنىڭ قايسى دەۋرلىرىدە قۇم قاپلىغان گىياھ ئۈنمەس چۆللۈككە ئايلىنىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە توختىلىمەن.

ئىبادەتخانىلاردا ساقلانغان قەدىمكى خاتىرىلەردە " ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى ۋە ئۇنىڭدا ياشىغۇچى خەلقلەر بۇ ئىمپېرىيىنىڭ شەرقى قىسمىنى تامامەن يالماپ كەتكەن تاشقىندا خانىۋەيران بولۇپ ھالاك بولدى، ئۇنىڭدىن ھېچنەرسە ئامان قالمىدى " دەپ قەيت قىلىنغان. بۇ قەدىمكى خاتىرىلەر گېئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئاساسىدا ئىسپاتلاندى. قەدىمىي پايتەخت شەھەر قاراق خوتۇدىكى ئىمارەتلەر باشتىن ئاياق قورام، شالغۇم ۋە قۇم قاتلاملىرى ئاستىدا قالغان. ئەمدى بۇ تاشقىن ئاپىتىنى دۇنيادىكى بارلىق گېئولوگىلار ئورتاق ئېتىراپ قىلىدۇ. شۈبھىسىزكى ئىنجىلدا " توپان بالاسى " دېيىلگەن بۇ تاشقىن ئۆتكەنكى ماگنىتلىك شىددەتلىك ئۆزگىرىش دەۋرىدە شىمالىي يېرىم شاردا يۈز بەرگەن.

مەن ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكى بىلەن بىرگە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن تاكى لېنا دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان جايلار ۋە شىمالىي مۇز ئوكيان بويىدىكى ئاراللاردا گېئولوگىيىلىك چارلاش ئېلىپ باردىم. بىزنىڭ يول بويى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىمىز بۇنىڭدىن بىرقانچە مىڭ يىللار مۇقەددەم شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كەلگەن مۇز ئارىلاشمىغان دەھشەتلىك سۇ دولقۇنى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ بۇ يەرنى يالماپ ئۆتكەنلىكىدەك بىر پاكىتنى ئاشكارىلىدى. بىز گېرىنېۋىچ سىزىقنىڭ 110 گرادۇس شەرقىغىچە بولغان جايلاردا بۇ تاشقىن ئاپىتىنىڭ ئىزنالىرىنى بايقىمىدۇق، لېكىن بۇ دائىرىدىن شەرققە قاراپ ماڭغىنىمىزدا شۇ قېتىملىق تاشقىن ئاپىتىنىڭ ئىزنالىرى ئۇچراپ تۇردى. ھېلىقى تاشقىننىڭ جەنۇبتىن باستۇرۇپ كېلىپ شىمالغا كەتكەنلىكىگە ئائىت دەلىللەر ھەممىلا جايدا ئۇچراپ تۇردى،

لېكىن بىز بېسىپ ئۆتكەن سىبىرىيىنىڭ ھېچقانداق جايىدا ھېلىقى تاشقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇزلاردىن قالغان بىرەر ئىزنالارنى بايقىمىدۇق. تاشقىن ئەڭ قاتتىق بېسىپ ئۆتكەن يەر لېنا دەرياسى بولسا كېرەك.

لېنا دەرياسىنىڭ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىنكى جاي لالاكوف ئارىلى. بۇ ئارال مامونت ۋە باشقا ئورمان ھايۋانلىرىنىڭ ئۈستىخان ۋە چىشلىرى بىلەن تولغان بولۇپ، بۇلارنى ھېلىقى تاشقىن موڭغۇلىيە ۋە سىبىرىيە دالالىرىدىن ئېقىتىپ كېلىپ تاشلىغان. چۈنكى بۇنداق ھايۋانلا لالاكوف ئارىلىدا ياشىغان ئەمەس. بۇ ئۈستىخانلاردىن بىز شۇنى جەزىملەشتۈرەلەيمىزكى، تاشقىنغا ھېچقانداق مۇز ئارىلاشمىغان، بولمىسا بۇ ھايۋانلارنىڭ تېنى ئۈستىخانلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يانچىلىپ ئۇماچ بولۇپ كەتكەن بولاتتى، يەنى شەرقى شىمالىي ئامېرىكىدەك ھالەت كېلىپ چىققان بولاتتى، ئۇ جايىدا لالاكوف ئارىلىدىكىدەك بۇنداق قالدۇق ئىزنالارنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

گېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا ئۇ تاشقىن گېئولوگىيىلىك ئاتالغۇ بولغان مۇز دەۋرىدە شىمالىي يېرىم شاردا يۈز بەرگەن. خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقى يېرىمى پايتەختى بىلەن قوشۇلۇپ شۇ تاشقىن ئاپتىدە ۋەيران بولغان ۋە يەر يۈزىدىكى بارلىق جانلىقلار قىرىلىپ تۈگىگەن، لېكىن غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي قىسمى ئامان قالغان.

تاشقىن ئاپىتى بولۇپ مەلۇم زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن (قاچانلاردا پەيدا بولغانلىقى ھەققىدىكى يازما خاتىرىلەرنى ئۇچراتمىدىم) مەركىزىي

ئاسىيادىكى تاغ بۆلەكلىرى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنى ئوراپ تۇرغان ۋە ئۇنى كېسىپ ئۆتكەن تاغ تىزمىلىرى كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، يەرلەر ئولتۇرۇشقان ۋە مۇشۇ سەۋەبتىن ھاسىل بولغان يەر تەۋرەش تۈپەيلىدىن يەرلەر پارچىلىنىپ، يەر قوينىدىن قوراملار ئۆسۈپ چىققان، بۇ ئومۇمىي ۋەيرانچىلىققا قوشۇلۇپ پارتلىغان ۋولقانىلار قىزىق لاۋا ئېقىمى ھاسىل قىلغان. شۇ قېتىمقى تاشقىن ئاپىتىدە قانچىلىك ئۇيغۇرنىڭ قۇتۇلۇپ قالغانلىقى ۋە تاغلارنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىش سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ۋەيرانچىلىقتا قانچىلىك ئۇيغۇرنىڭ ئامان قالغانلىقىنى ئېنىق مۆلچەرلەش قىيىن، ئىشقىلىپ ناھايىتى ئاز بىر قىسىملا ھايات قالغان. بۇ يەر شارىنىڭ ھەرقانداق بىر يېرىدە تاغ كۆتۈرۈلگەندە كېلىپ چىقىدىغان ئوخشاش ھادىسە. ساق قالغان ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تاغ ئارا قېچىپ يۈرۈپ جېنىنى ساقلاپ قالغان. بۇ ئەھۋاللار باشقا بابلاردا سۆزلىنىدۇ. پەيدا بولغان بىرقانچە تاغلار گوبى دېگەن بۇ زېمىننى كېسىپ ئۆتۈش ۋە دائىرىگە ئېلىۋېلىش نەتىجىسىدە، ئېقىپ كېلىدىغان سۇ يولىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. يەر يۈزى ھالىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن بۇ يەرگە قويۇلىدىغان سۇلار يەرنىڭ ئاستىدىكى قوراملارنى بويلاپ سىڭىپ يەر ئاستى دەريالىرىنى شەكىللەندۈرگەن. دېمەك يەر يۈزىدىكى سۇلارنىڭ سىڭىپ كېتىشى نەتىجىسىدە گوبى بىز بۈگۈن كۆرۈپ تۇرغان قۇم، قوراملار قاپلىغان ئادەمزاتسىز چۆللۈككە ئايلىنىپ كەتكەن. شەك شۈبھىسىزكى ھازىرمۇ بۇ قۇملۇقنىڭ بىرنەچچە فۇت تەكىتىدىن سۇ تاپقىلى بولىدۇ. بىز - 7

10 فۇت چوڭقۇرلۇقتىن سۇ تاپتۇق.

ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن تارىخلاردىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار پۈتكۈل ئوتتۇرا ياۋروپاغا تارقىلىپ ماكانلاشقان، ھىندىلارنىڭ قەدىمكى كىتابى "مانۇ" دا مۇنداق يېزىلغان: "ئۇيغۇرلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي قىرغاقلىرىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان". بۇلار ماكسى مۇلېر ئېيتقان پېلىي ستوسېن دەۋرىدىكى كۆچمەنلەرگە ئوخشاش ئىككىنچى قېتىم ياۋروپاغا كۆچۈپ كىرگەن ئۇيغۇرلار بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. مېنىڭچە شەك شۈبھىسىزكى ئالىملار ئېيتقان شەرقىي ياۋروپانىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۆزلەشتۈرگۈچىلىرى دەل ئادەمزاتسىز چۆلدەرەپ قالغان ھېلىقى تاغلىقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇقلىرىدۇر. بۇ قاراش ماكسى مۇلېر تەرىپىدىن دەلىللەنگەن. ئۇ بۇ توغرىدا مۇنداق يازغان: "دەسلەپتىكى بۇ بىر كىچىك توپ كاۋكازلىقلار مەركىزىي ئاسىيانىڭ تاغلىقلىرىدىن كەلگەن". ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇنداق دەيدۇ: "ئۇلار كاۋكاز دالالىرىغا پېلىي ستوسېن دەۋرىدە يەنى يەر پوستىدىن تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىققان دەۋرلەردە يېتىپ بارغان. يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك يەر پوستىدىن تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىشتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ياۋروپادا ئۇيغۇرلار بار ئىدى. ھازىرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان نۇرغۇن قوۋملار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىنى يەر پوستىدىن تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىققان ھېلىقى دەۋرلەرگە سۈرىدۇ".

"يوقالغان قۇرۇقلۇق مۇ" دېگەن كىتابىمدا كوزلوف قارا خوتۇدىن تېپىپ سۈرەتكە ئالغان بىر قىسىم سىمۋوللۇق رەسىملەرنى ئايرىپ چىقىپ مەنىسىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەن ئىدى.

تېبەت ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان، ئۇ شەرقتە جۇڭگو، شىمالدا موڭغۇلىيە، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربتە كەشمىر ۋە تۈركىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. گوبى چۆللۈكى ئۇنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

تېبەت بىر زامانلاردا بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. يەنى ئۇ چاغلاردا تېخى يەر پوستىدىن تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىمىغان بولۇپ، بۇ ئەلنىڭ زېمىنى مۇنبەت تۈزلەڭلىك ئىدى. ھازىر بۇ جاي غەربتىن شەرقتە قاراپ سوزۇلغان تاغ تىزمىلىرى بىلەن تولغان دۇنيا بويىچە ئەڭ بۈيۈك ئېگىزلىك. جەنۇبىدا دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز تاغ تىزمىسى — ھىمالايا تاغلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ؛ مۇشۇ تاغ تىزمىلىرى ئىچىدىكى دۇنيا بويىچە ئەڭ ئېگىز چوققا — جۇمۇلاڭما چوققىسى تېبەت چېگرىسىغا جايلاشقان، شۇڭا تېبەت " دۇنيانىڭ ئۆگزىسى " دېگەن نام بىلەن مەشھۇر.

تېبەت — " تىلىسمات ۋە سىر ھېكمەتلەر بۆشۈكى " دەپ ئاتالغان ھىندىستاننىڭ قوشكېزەك ھەمىشەسى ۋە بۇ شۆھرەت تاجىنىڭ ھەقىلىق ئىگىسى. تېبەتنىڭ ئادەم كىرگىلى بولمايدىغان تاغ ئارىلىرىدا نۇرغۇن موناستىر، ئىبادەتخانا ۋە بۇتخانىلار بولۇپ تاشقى دۇنيادىن ئالاقىسى ئۈزۈلگەن باردى كەلدەردىن خالى راھىبلار ئۆزلىرىگە خاس ئەھكاملار بويىچە پىنھان، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، شۇ جىلغىلاردا ياشايدىغان ئازغىنە چارۋىچىلاردىن باشقا ھېچكىم ئۇلارنى بىلمەيدۇ. ھىمالايالىقلار ۋە تېبەتلىكلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرىدىكى راھىبلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى ئۆزلىرىنى بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى بىراھمانلار تەرىپىدىن ھىندىستاندىن قوغلاپ چىقىرىلغان نائاكالىلارنىڭ پۇشتىلىرى دەپ ئاتىشىدۇ. بۇلار ئەڭ ئىپتىدائىي دىن ۋە ئالەملەرنىڭ بەزى سىر ھېكمەتلىرىگە ئائىت تۇنجى

بۈيۈك مەدەنىيەتنى ساقلاپ قالغۇچىلاردىن بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. مېنىڭ بۇ يەردە " بەزى " دېگەننى تەكىتلىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ ئىبادەتخانىلار تىبەتتىكى نەچچە يۈزلىگەن ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىچىدىكى ساناقلىقلار بىر قىسمىدىن، يەنى بەش بارماقنىڭ ئىچىدىكى بىر بارماقتىنلا ئىبارەت خالاس. مەن پەقەت ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۈچىنچىسى بىلەن، بۇ ئىبادەتخانىلاردىكىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇددا دىنىغا ئىخلاس قىلىدۇ.

بىرنەچچە يىل ئىلگىرى سىچىلىپىمان لاسادىكى بىر قەدىمى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن مۇنىڭ خانىشەيرانچىلىقى بايان قىلىنغان يازمىلارنى بايقىغان. بۇ يازمىلار قەدىمكى ئابدە يادىكارلىقلىرىدىن پەھلىۋى ۋە تىبەت تىلى ئارىلاشتۇرۇلۇپ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئەسلى مەنبەسىنىڭ قەيەر ئىكەنلىكى تازا ئېنىق ئەمەس، كىم بىلىدۇ دەيسىز بەلكىم مۇشۇنىڭغا ئوخشاش نەچچە يۈزلىگەن يازمىلارغا قوشۇلۇپ ئاللىقانداقتۇر نامەلۇم بىر ئىبادەتخانىنىڭ بىرەر بۇلۇڭ پۇچقاقلرىدا ياكى پۇل ئاستىلىرىدا بىراۋلارنىڭ قىيا كۆزىنى سېلىپ قويۇشقا زار بولۇپ، مەينەت كىگىز پالاسلارنىڭ قېتىدا چاڭ - توزانغا مەلەنگەن ھالدا ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقاندۇ.

قاتمۇ قات تاغلارنىڭ ئارىسىدىكى بىراھما پوترا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا بەزى ئىبادەتخانىلار ۋە بۇتخانىلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئېنىق سانىنى ھازىر دەپ بېرەلمەيمەن. مۇشۇ ئىبادەتخانىلارنىڭ ئىچىدە مۇكەممەل نائىكالى كۇتۇپخانىسى دەپ ئاتىلىشقا لايىق نەچچە مىڭلىغان

ئابدىلەر ساقلانغان بىر ئىبادەتخانا بار. ئۇ يەردىكىلەر بۇنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەخت شەھىرىگە تەۋە ناھىيە كۈتۈپخانىسى ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى، دېمەك ئۇيغۇرلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى، ئاجايىپ تارىخى ئەنە شۇ ئابدىلەرگە باغلانغان. مەن بۇ پاكىتلار ھەققىدە قەدىناس رايىشى بۇرادىرىمگە ئېغىز ئېچىپ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى تەقدىرى ھەققىدە بىرەر نەرسە ئاڭلىغان ئاڭلىمىغانلىقىنى سورىغىنىدا، ئۇ ياش ۋاقىتلىرىدا بۇ ئىبادەتخانىنى زىيارەت قىلغانلىقىنى ۋە ھېلىقى ئابدىلەرنىڭ تارىخى توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بەردى. مەن تۆۋەندە ئۇنىڭ ماڭا دەپ بەرگەنلىرىنى ئەينەن تەكرارلاپ ئۆتىمەن: ناھىيەلەر كۈتۈپخانىسىنىڭ بۇ كەچۈرمىشلىرىنى ماڭا ھېلىقى قېرى رايىشى سۆزلەپ بەرگەن.

" ئۇلۇغ تاشقىن شەرقى ۋە غەربىي شىمالىي ئاسىيانى بېسىپ كەتكەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەخت شەھىرى ۋەيران بولۇپ ئۇنىڭدىكى ئاھالىلەر غەرق بولغان ۋە ناھىيەلەر ۋەتەندىن ئۇ يەرگە ئېلىپ بارغان بۈيۈك كۈتۈپخانا (ئابدىلەر) نى كۆمۈپ تاشلىغان. ئارىدىن ئۇزاق يىللار ئۆتكەندىن كېيىن تاشقىن باسمىغان غەربىي تاماندىكى ناھىيەلەر پايتەخت شەھىرىنىڭ خارابىسىگە بېرىپ ئابدىلەرنى كولاپ چىقىرىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئىبادەتخانىسىغا ئېلىپ كەتكەن. ئابدىلەر تاكى يەر پوستىدىن تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ ھېلىقى ئىبادەتخانىنى ۋەيران قىلىپ ئۇلارنى قايتىدىن يەر قەھرىگە كۆمۈپ تاشلىغانغا قەدەر ھېلىقى ئىبادەتخانىلاردا ساقلىنىپ تۇرغان. ئارىدىن ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن ھېلىقى تاغلار كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى دەۋرىدىكى

ئاپەتتىن ئامان قالغان ئاتاكالارنىڭ ئۇرۇق پۇشتىلىرى قايتىدىن ھېلىقى خارابىلىكنىڭ ئىزىغا بېرىپ ئابدىلەرنى قايتىدىن كولاپ چىقىرىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىغا ئېلىپ كەتكەن، ئۇلار ھازىرغىچە شۇ يەردە ئۇيقۇ ھالىتىدە ياتماقتا.

خاھى ئۇ ئىبادەتخانا ياكى ئابدىلەر بىزگە سىر بولغان بىلەن شەرقنىڭ ئىلىم ئەھلىلىرىگە تولىمۇ ئېنىق. مېنىڭ بىلىشىمچە 3 ئەنگىلىيىلىك ۋە 2 رۇسىيىلىك ھېلىقى ئىبادەتخانىنى زىيارەت قىلغان.

بۇ رىۋايەتنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن مەن رايىشىدىن ھېلىقى كۈتۈپخانىلار ئىچىدىكى ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان بىرسىنىڭ ھازىر بار يوقلىقىنى سورىدىم، ئۇ ماڭا: " مېنىڭچە ھازىر يوق ئوغلۇم، بىز داستان قىلىپ يۈرگەن ھېلىقى رايىشى شەھىرىمىز ئايخۇدىيا باسقۇنچى قوشۇنلار تەرىپىدىن بۇلاڭ تالاڭ قىلىنىپ كۆيدۈرۈپ تاشلانغان، سىرلىق ئارخىپلار بىلەن تولغان ھېلىقى ئاتاكال كۈتۈپخانىمىز بار ئىبادەتخانىنى دۈشمەنلەر تاپالمىغان، ئەگەر بۇ رىۋايەتلىرىمىز راست بولسا ئاتاكال كۈتۈپخانىسى ھېلىقى ئىبادەتخانىنىڭ خارابىسى ئاستىدا ئەينەن ئۆز پېتى ئامان ئېسەن ساقلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ " دېدى.

بۇ ماڭا شۇنىڭدىن بېشارەت بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇكى، نامىنى ئاتاپ ئۆتكەن تىبەت، كەشمىر ۋە شىمالىي ھىندىستاندىكى جايلار، يوللار، ئۆتكەللەر ھەققىدىكى يازمىلىرىم ئىچىدە بۇ ئۇچۇرنىڭ سىياسىي قىممىتى ھەممىدىن يۇقىرى، سەۋەب: بۇ ئۇچۇرلارنىڭ تولۇق ئاساسى بار، شۇڭا

بۇنىڭدا كۆڭلۈمنىڭ رايىغا بېقىشنى ئۆزۈمنىڭ بۇرچۇم ۋە خۇشاللىقىم دەپ قارايمەن.

جۇڭگو — خەنزۇ مەدەنىيىتى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ بىرى دېيىلىپ ۋە شۇنداق قارىلىپ كەلدى، لېكىن خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئارانلا 5000 يىل ئەتراپىغا بارىدۇ. ئۇلار ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئۆز مەدەنىيىتىمىزنى ئۆزىمىز راۋاجلاندۇرغان دەپ ئىشىنىدۇ، لېكىن ئەمەلىيەت ئۇنداق ئەمەس. خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئۇلارغا ئاتىلىرى تەرىپىدىن مىراس قالدۇرۇلغان، يەنە بىرى خەنزۇلار قارىماققا موڭغۇللارغا بەك ئوخشاپ كېتىدۇ، لېكىن ئۇلار يېرىم موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە، ئۇلارنىڭ يىراق بوۋىلىرى ئاق تەنلىك ئارىيانلاردۇر. ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە بىر مۇنچە ئاق تەنلىك ئۇيغۇرلار ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئەللەردىكى سېرىق تەنلىك موڭغۇللار بىلەن ئۆيلۈك ئوچاقلىق بولغان ۋە ئەنە شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى خەنزۇلارنىڭ تۇنجى ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ چىققان، قەدىمكى يازمىلاردا " ئۇيغۇرلارنىڭ ئەللىرى سېرىق تەنلىك بەدىۋىلەرنىڭ ئارىسىدىكى چىرايلىق ئاياللارنى تاللاپ ئەمىگە ئالاتتى " دەپ قەيت قىلىنغان. شەك شۈبھىسىزكى بۇ تەرجىمىدىكى خاتالىق، چۈنكى ئۇ چاغلاردا بۇنداق تويلىشىشنىڭ بولۇپ تۇرغانلىقى ئېنىق، دۇنيادا بەدىۋىلەر ھېچقاچان چىراي تۇرقىدىن مەلۇم بولمايدۇ، دېمەك ئۇنىڭ مەنىسى " سېرىق تەنلىك ئەبگار ئېرىق " دېگەنلىكتۇر، ئەنئەنە جەھەتتە بۇ " سېرىق تەنلىك موڭغۇللار ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا تېخىمۇ بەدەۋى ھالەتتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا تۆۋەن تۇراتتى " دېگەننى ئىسپاتلايدۇ. بۈگۈنكى كۈندىمۇ

نۇرغۇن خەنزۇلارنىڭ، بولۇپمۇ ئالىي نەسەپتىكىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئاق سۈزۈك بولدى، بۇ ئۇلارنىڭ تومۇرىدىكى ئۇيغۇر قېنىنىڭ ئالامىتىدىن ئىبارەت. بۈگۈنكى تۆۋەن نەسەبلىك، ئادەتتىكى قارا ئىش قىلىدىغان خەنزۇلاردا ئۇيغۇر قېنى يوق، مانا بۇلار بولسا قەدىمكى سېرىق تەنلىك موڭغۇللارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

بۇنداق ئۆيلۈك ئوچاقلىق بولغان ئۇيغۇر دادىلار پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا خاس تەربىيىلىنىپ چوڭ بولۇشىغا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى، شۇڭا تومۇرىدا ئۇيغۇر قېنى ئېقىپ تۇرغان، ئۇيغۇرلارغا خاس يۈكسەك مەدەنىيەتنىڭ تەربىيىسى سىڭگەن ئەۋلادلار تۇنجى خەنزۇ ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ چىققان. دېمەك خەنزۇ مەدەنىيىتى — ئۇلارغا ئاتا بوۋىلىرىدىن مىراس قالغان قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت. خەنزۇلارنىڭ تەرىقەتچىلىك دىنى ئىبادەتخانىلىرىدا ساقلانغان نۇرغۇنلىغان يازمىلار يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويغانلىرىمىزنى ئىسپاتلايدۇ ھەمدە بىرمۇنچە خەنزۇ مۇتەپەككۇرلار بۇنى شەك شۈبھىسىز ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا خەنزۇلاردا " خەنزۇلار باشتىن ئاياق ئاسىيادىلا ياشىغان بولماستىن بەلكى ئۇلار يىراق ئەللەردىن قۇياش چىققان جايلارنى قوغلىشىپ كەلگەن " دېگەن ئەنئەنىۋى قاراش گەۋدىلىك ساقلانغان.

مەن خەنزۇلارنىڭ رىۋايەت تۈسىدىكى تارىخىنى شەكىللەندۈرگەن خەنزۇ رىۋايەت ئەپسانىلىرىنى تېپىپ توپلاشقا تىرىشىپ باقتىم، بۇلار ئەسلىدە مەۋجۇد بولۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، لېكىن مەن ئۇلارنى تېپىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالمىدىم.

تۆۋەندە خ. ئى. پارکېرنىڭ جۇڭگو تارىخى توغرىسىدىكى كىتابىنىڭ

71 - بېتىدىن مەسىل كەلتۈرۈمەن:

№	سۇلالىلەر نامى	پادىشاھلار سانى	سەلتەنەت سۈرگەن دەۋرى
1	بەش پادىشاھ دەۋرى	9	2206 - 2852 - يىللار
2	شيا	18	1767 - 2052 - يىللار
3	شاڭ	28	1122 - 1766 - يىللار
4	غەربىي جۇ	10	828 - 1121 - يىللار
5	شەرقىي جۇ	25	827 - 255 - يىللار

ئەسكەرتىش: جەدۋەلدىكى يىلنامىلەرنىڭ ھەممىسى مىلادىيىدىن

بۇرۇنقى يىللار.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسلانغاندا ھەرقايسى سۇلالىلەردە ئۆتكەن

پادىشاھلارنىڭ ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن ۋاقتى تۆۋەندىكىچە:

بەش پادىشاھ دەۋرى ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 71 يىل

شيا ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 24 يىل

شاڭ ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 23 يىل

غەربىي جۇ ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 29 يىل

شەرقىي جۇ ئوتتۇرىچە ھۆكۈمرانلىق دەۋرى 22 يىل

پاركېر مۇنداق دەيدۇ: " بەش پادىشاھ دەۋرى دېگىنى تامامەن ئەپسانە؛ شيا سۇلالىسى دېگىنىمۇ ئەپسانە ئارىلاشقان رىۋايەت؛ ساك سۇلالىسى دېيىلگىنى ئاساسەن رىۋايەت؛ غەربىي جۇ سۇلالىسىدە سەلتەنەت سۈرگەن 10 پادىشاھ دېگىنى يېرىم رىۋايەت؛ شەرقىي جۇ سۇلالىسىدە سەلتەنەت سۈرگەن 25 پادىشاھ دېگىنى تارىخ".

يۇقىرىقىلاردىن بىز شۇنداق خۇلاسگە كېلىمىزكى پاركېر ئاڭلىغانلىرىغا ئەمەس، پەقەت ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرىگە ئىشەنگەن، رىۋايەتلەرنىڭ مەيلى قانچىلىك راست بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇ ئۆزى ئىشەنچ ھاسىل قىلغۇدەك يازمىلارنى كۆرۈشتىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىردەك ئەپسانە دەپ قارىغان. مېنىڭ ئادىتىم بولسا ئەپسانىنى ئىز قوغلاپ سۈرۈشتۈرۈپ ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى ئىزدەيمەن، 90- قېتىمدا بولمىسىمۇ 100- قېتىمدا ئۇنىڭ ئەپسانە ياكى رىۋايەت ئىكەنلىكى ئېنىقلىنىدۇ. ئەپسانە رىۋايەتلەر ئۈزۈپ چاپلىنىش جەريانىدا نەتىجىسىدە كەم كۈتسىز توقۇلمىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، لېكىن شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەككى ئوت يېقىلمىسا ئىس چىقمايدۇ. خۇددى پاركېر ئېيتقاندەك ئەپسانىنىڭ ئازدۇر كۆپتۈر ئۈزۈپ چاپلانغان رىۋايەت ئىكەنلىكىدىن مەنمۇ گۇمانلانمايمەن، خەلق ئاغزىدىكى ھېلىقى توقۇلمىلارنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان خىلمۇ خىل نەق يازما خاتىرىلەرنى تەرىققەتچىلىك (داۋجياۋ) دىنى ئىبادەتخانىلىرىدىن تېپىش مۇمكىن.

پاركېر خەنزۇلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 200- يىلىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچەلىك بولغان تارىخىنى ياخشى ۋە تەپسىلىي شەرھىلىگەن. ئۇ

ھەرقايسى موڭغۇل قەبىلىلىرى ۋە مىللەتلىرىنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىش تارىخىنى بايان قىلىپ بەرگەن. لېكىن ياپونلارغا كەلگەندە مۇتلەق خاتالاشقان، يەنى ئۇلار توغرىسىدا خاتا كېچىككە كىرىپ قالغان، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ھۆكۈملىرىدىن شۈبھىلىنىشكە ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئىستىلى يوغان مۇڭغۇزلۇك قوينى ئېلىپ كېلەلمىگەنلىكى ئۈچۈن قېرى ماركو پولونى ھەپسىگە ئالغۇچىلارنىڭكى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ گوبىدىكى ۋەيرانچىلىقلارنىڭ ئىزنالىرى ۋە باشقا تارىختىن بۇرۇنقى بۈيۈك ئۆزگىرىشلەرگە ئائىت ئىزلارنى قانداق ئىزاھلاپ ئۆتكەنلىكىنى ئۆقمىدىم، روشەنكى ئۇنىڭ نەزىرىدە بۇنداق نەرسىلەرنىڭ كارايىتى چاغلىق بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ۋەيران بولۇپ، ئارىدىن 7- 8 مىڭ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن موڭغۇل ئىرقىدىكى ئۇششاق مىللەتلەرنىڭ سانسىزلىغان ئاھالىسى شەرقىي ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىپ ياشىغان. چىنگىزخان ۋە قۇبلايلار ئەنە شۇ تاتار ئىرقىغا تەۋە موڭغۇل مىللىتىنىڭ مەشھۇرلىرىدۇر. قۇبلايخان مىلادى 1277- يىللىرى يەنى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 600 يىللار بۇرۇن ئۆتكەن. بۈيۈك خەنزۇ مۇتەپەككۈرى ۋە پەيلاسوپى كۇڭفۇزى مىلادىدىن بۇرۇنقى 511- يىلىدىن 480- يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا، يەنى جۇڭگونىڭ يازما تارىخى باشلىنىپ 300 يىللار ئۆتكەندە ياشىغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 214- يىلى ئىمپېراتور چىن شىخۇاڭ بارلىق كىتابلارنى ۋە قەدىمكى جۇڭگو ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلاش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن، بۇنىڭ بىلەن سان ساناقسىز كىتابلار تارتىۋېلىنىپ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن، كۇڭفۇزى ۋە مېڭزىنىڭ كىتابلىرىمۇ ئوتقا

تاشلىنىش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىغان. ھۇن تاتارلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ شىمالىغا توختىماي ئېلىپ بارغان ھۇجۇملىرىدىن قوغدىنىش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ سەددىچىن سېپىلىنى سوقتۇرغىنى دەل پادىشاھ چىن شىخۇاڭ بولۇپ، ئۇ بارلىق قەدىمكى يازمىلارنى تەل تۈكۈس كۈل قىلىۋېتىش نىيىتىنى تولۇق ئىشقا ئاشۇرالمىغان، چۈنكى يازمىلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى قۇتقۇزۇۋېلىنغان ۋە تەرىقەت (داۋجياۋ) دىنى ئىبادەتخانىلىرىدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قېلىنغان، ھازىر شۇ جايلاردا دىنىي تەۋھىررۈك سۈپىتىدە ساقلىنىپ تۇرىۋاتماقتا، بۇنى شۇ ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۆزىگە ھەرقانداق كىشىلەرنىڭ كۆرەلىشى مۇمكىن ئەمەس.

شۇنىڭ بىلەن شەرقىي ئاسىيا توغرىسىدىكى باب تۈگىدى. كېيىنكى بابتا غەربىي ئاسىيا ھەققىدە توختىلىمەن. شۇنىڭ بىلەن يىراق شەرقىي ئاسىيادىكى بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇنىڭ پايتەختىگە دائىر مەزمۇنلار بىلەن تولغان جەسەت ساندۇقىنىڭ ئاغزى ئېتىلدى.

3- ئېرا ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى — مېنىڭ بۇ يەردە توختالغىنىم — 2000 يىللار ئىلگىرى يۈز بەرگەن، ئىنجىلدا " توپان بالاسى " دەپ قەيت قىلىنغان دەھشەتلىك ئاپەتتىن بۇرۇن ئەپسانە تۈسىنى ئالغان گېئولوگىيىلىك " مۇز دەۋرى " دىن بۇرۇن ۋە يار پوستلىقىدىن تاغلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىشتىن بۇرۇنقى، يەنى 3- ئېرادىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت.

214- بەتتىكى ئاددىي خەرىتە بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ دائىرىسى ۋە كۆلىمىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە ھازىرقى جايلارغا

ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ سزىلدى. بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇن بىرمۇنچە يەرلەر چۆكۈپ كەتكەن بولسا، يەنە بىرمۇنچە يەرلەر ئۆرلەپ چىققان، مەن تىنچ ئوكياندىن ئاتلانتىك ئوكيانغا قارىتىپ ئاسيانىڭ مەركىزىنى ۋە ياۋروپانى كۆرسەتكەن بىر كۆرسەتكۈچ سىزنى سىزدىم، مانا مۇشۇ سىزنى ئىمپېرىيىنىڭ تەخمىنى مەركىزىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ قالدۇقلىرى بالقانلىقلار ئارىسىدا تېپىلدى. ئەڭ چەتتىكى ئالدىنقى قاراۋۇللىرى — ئېرلاندار، فرانسىيىدىكى بېرتونلار ۋە ئىسپانىيىدىكى باسكلاردۇر. ئىمپېرىيىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ قانچىلىك ئۇزاقلىرىغا سوزۇلغانلىقى نامەلۇم، ئىشقىلىپ يىراق سىبىرىيىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرى تېپىلدى.

خەرىتىنىڭ غەربىي قىسمى جەزمەنلەشتۈرگىلى بولمايدىغان چېگرىسىنى كۆرسىتىدۇ، ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدىغان ئىككى چېگرىسى — شەرقتە تىنچ ئوكيان ۋە جەنۇبتىكى ناگا ئىمپېرىيىسىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېنىق ھالدا ياۋروپانىڭ ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ تىنچ ئوكيانغا كېڭەيگەنلىكى ياكى بولمىسا ئالدىنقى قاراۋۇللىقنى تۇرغۇزغانلىقى تېخى نامەلۇم بىر سىر. ھالبۇكى بىز ئاتلانتىك ئوكيان بويلىرىدا ئۇلارنىڭ پۇشتىلىرىنى تاپتۇق، لېكىن ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ھېچكىم دەپ بېرەلمىدى.

قەدىمكى شەرق ھۆججەتلىرىدە بايان قىلىنىشىچە ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى ئۆز ئالدىغا خان ھۆكۈمرانلىرى بار، كىچىك خانلىق ياكى بەگلىكلەردىن تەركىپ تاپقان بىر ئىمپېرىيە بولسىمۇ لېكىن ئۇ يەنە بىر ئەڭ يۇقىرى

ئىمپېراتور ياكى پادىشاھقا قارام بولغان، ئۇ بولسىمۇ مېتروپولىيە قۇياش ئىمپېرىيىسى مۇغا قارام بولغان. ئۆزىمىزنىڭ ھۆكۈمەت ئەندىزىمىزگە نەزەر تاشلايدىغان بولساقلا ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسىنىڭ زورىيىپ بىر قوشما شتاتقا ئايلانغانلىقىنى قىياس قىلىشىمىز تەس ئەمەس، مۇنىڭ ئۆزى بولسا شۇ چاغدىكى دۇنيادىكى بىردىنبىر قوشما شتات ئىدى.

جامېس كولونېل چېرچىۋاردنىڭ « غايىپ قىتئە — مۇ » دىگەن كىتابىنىڭ 13- بابىدىن تەرجىمە قىلىندى.

قەدىمكى قۇرۇقلۇق مۇ

تورغا يوللىغۇچى: Yawuz

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=96>

كىرىش سۆز

مېنىڭ بۇ ئەسىرىمنىڭ بارلىق ئىلمى ماتېرىياللىرى ئىككى خىل قەدىمكى تابلېچىكلارنىڭ تەرجىمىسى (مەنىسىنى يېشىش ئ.ت) ئاساسىدا يېزىلغان. ئۇنىڭ بىرى مەن ئۇزۇن يىللار بۇرۇن ھىندىستاندا تاپقان " ناكال تابلېچىكىسى"، يەنە بىرى بولسا ئۇلىيام نۇۋېن مېكسىكىدا تاپقان زور مىقداردىكى (2500 دىن ئارتۇق نۇسخا) تاش تابلېچىكلاردىن ئىبارەت.

ھەر ئىككى خىل تابلېچىكلار ئورتاق مەنبەگە ئىگە. سەۋەبى، ئۇلاردىكى ئۇزۇندىلەر ۋۇنىڭ مۇقەددەس ئىلھام يازمىلىرىدىن ئېلىنغان.

ناكال تابلېچىكىلىرى ناگلارنىڭ سىمۋوللىرى ۋە بەلگىلىرى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇلار ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋەتەندە ئىجاد قىلىنىپ، ئالدى بىلەن بېرىمغا ئاندىن (تەخمىنەن 15 مىڭ يىل بۇرۇن) ھىندىستانغا يۆتكەلگەن.

" مېكسىكا تابلېچىكىلىرى " نىڭ قەيەردە ئىجاد قىلىنغانلىقى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ئۇلار شىمال ياكى ئۇيغۇرچە سىمۋول ۋە بەلگىلەر بىلەن

يېزىلغان. بىراق، ھەر ئىككى تابلچىكلار ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋەتىنى مۇنىڭ مۇقەددەس ئېلىپبەسى ئاساسىدا يېزىلغان. ئۇلار مېكسىكا ئىجاد قىلىنغانمۇ ياكى ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى ۋەتىنىدە ئىجاد قىلىنغانمۇ (ئاندىن مېكسىكىغا يۆتكەپ ئاپىرىلغانمۇ) بۇنىڭغا بىر نېمە دېيەلمەيمەن. ئەمما ئايرىم تابلچىكلارنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇلاردىن يېزىلغانلىقىغا 12 مىڭ يىلدىن ئارتۇق بولغان، بەزى مېكسىكا تابلچىكلىرىدا مۇھەققىدە يېزىلغان بىر نەچچە ھېكمەتلىك سۆزلەرنى بايقىدىم.

كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىتلارنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۇزۇن يىللار تەجرىبە-تەتقىقات ئېلىپ باردىم. بۇ ئەسەر مېنىڭ يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىشىمنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ئۇنىڭدا ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ قىزىقارلىق ناكال تابلچىكلىرىدا بايقىغان نەرسىلىرىمنىڭ ھەممىسى تولۇق بايان قىلىنغان. مەن تېخى ھازىرغىچە ئۇلاردا بىرەر خاتالىقنىڭ بارلىقىنى تاپالمىدىم.

خۇددى ناكال تابلچىكلىرىغا ئوخشاشلا، مېكسىكا تابلچىكلىرىمۇ قانداقتۇر بىر زامانلاردا يەر شارىدا نۇرغۇن جەھەتلەردە بىزدىن ئۈستۈن قويدىغان قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇد بولغانلىقىغا گۇمانلىنىشىم ئۈچۈن ئاساس قالدۇرمىدى. باشقا قەدىمكى يېزىقلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، بۇ تابلچىكلار ھىندىستان، بابىلۇن، پېرسىيە، مىسىر ۋە يۇكاتان مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆتكەن زاماندىكى بۈيۈك مەدەنىيەتنىڭ پەقەت بىر پارچە ئۇچقۇنىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

يوقالغان قۇرۇقلۇق

ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى ۋەتىنى - مۇنىڭ ھالاكەت تارىخى ھەقىقەتەنمۇ غەلىتە بىر ۋەقە. بۇنىڭدىن بىر نەچچە ئون يىل بۇرۇن، ئالىملار بۇرۇن تىنچ ئوكياندا بىر چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ مەۋجۇد بولغانلىقى، كېيىنچە ئىسسىز غايىب بولغانلىقىغا گۇمان قىلىشقاندى. بىراق، يېقىندا ھەقىقەتەنمۇ مۇشۇنداق بىر زېمىننىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان مەلۇم ئىسپاتلار تېپىلدى. بۇ ئىسپاتلار بىر نەچچە تۈرگە بۆلۈندۈ.

بىرىنچىدىن، باشتا ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك ھىندىستاننىڭ بىر ئىبادەتخانىسىدا مۇقەددەس تابلېچكىلىرىمۇ تاپقاندىن كېيىن راھىب ئالىمنىڭ ياردىمى بىلەن مەنسىنى يەشكەندىم. بۇ تابلېچكىلەر مۇنىڭ مەۋجۇد بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان دەسلەپكى ئىسپاتلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مېنىڭ پۈتۈن يەر شارىنى ئايلىنىپ يەنە باشقا ئىسپاتلارنى ئىزدىشىمنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولدى. تابلېچكىلەردا ئاكاللارنىڭ ئۆز ۋەتىنى بولغان تىنچ ئوكياننىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان زېمىندىن ئايرىلغانلىقى بايان قىلىنغان، ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇلاردا يەنە، ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ زېمىندا پەيدا بولۇشى تەسۋىرلەنگەن. كېيىنچە مەسىر، ھىندىستان ۋە مايا دۆلىتىدە يېزىلغان ئىسپاتلاردا مۇ دۆلىتىنىڭ يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن ۋەيران بولغانلىقى ۋە ئوت دېڭىزغا غەرق بولغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى تىنچ ئوكيان ئاستىغا غايىب بولغان بولۇپ، بۇرۇن قۇدرەتلىك، مەدەنىيەت گۈللەنگەن يەردە ھازىر دېڭىز دولقۇنى مەۋج ئۇرماقتا.

ئىككىنچىدىن، مۇنىڭ مەۋجۇد بولغانلىقى ھەققىدىكى دەلىللەر ھىندى ئېپوسى " رامايانا " قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تېكىستلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. رامايانا ئېپوسىنى ئايودىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ باش راھىبى نارادىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن ئۆز زامانىسىنىڭ دانىشمىنى ۋە تارىخچىسى ۋالىمكى يېزىپ قالدۇرغان. ئېپوسنىڭ بىر جايىدا ۋالىمكى ناكالىلارنى (پولكوۋنىك چىرچىۋارد " چىرما " دەپ پۈتكۈل ھىندى - چىنىنى كۆزدە تۇتقان) " بېرىمغا شەرقىكى ئۆزلىرى تۇغۇلغان مەملىكەتتىن كەلگەن "، يەنى تىنچ ئوكيان تەرەپتىن كەلگەن دېيىلگەن. ھازىر بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلنىۋاتقان " تىروئان قەدىمكى قوليازمىسى " مۇقەددەس تابلېچكىلار ۋە ۋالىمكى ئېپوسلار (رىۋايەتلەرنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھۆججەتلەرنىڭ بىرى). بۇ قەدىمكى مايا كىتابى يوكاتاندا يېزىلغان. ئۇنىڭدا " مۇ مەملىكىتى " تىلغا ئېلىنغان. بەلگە ئورنىدا بىز ھىندىستان، بېرما ۋە مىسىردا بايقىغان سىمۋوللار ئىشلىتىلگەن. دەلىللەرنىڭ يەنە بىر مەنبەسى " كورتىسا قانۇنلار توپلىمى " ناملىق مايا كىتابى بولۇپ، ئۇ " تىروئان قەدىمكى قوليازمىسى " بىلەن بىر دەۋردە يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، " لىخاسا قوليازمىلىرى " ۋە مىسىر، گرېتسىيە مەركىزى، ئامېرىكا، مېكسىكىلاردىن تېپىلغان يۈزلىگەن ھۆججەتلەر ۋە ئاق شىش نىڭ غەربىي شىتاتلىرىدىكى قىيا تاش يېزىقلىرىمۇ بار.

ئۈچىنچىدىن، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋەتىنى غايىب بولغان چوڭ قۇرۇقلۇق مۇغا ئىسپات بولالايدىغان ئىبادەتخانىلار ۋە مەنزىرىلەرنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن نەرسىلەرنىڭ قالدۇقلىرى مەۋجۇد.

جەنۇبىي دېڭىزدىكى بەزى ئاراللاردا، بولۇپمۇ، پاسخا، ماڭائىنا، توڭخا تاجۇ، پوناپې ۋە مارتىئان ئاراللىرىدا مۇ دەۋرىدىن قېپقالغان تاشتىن ياسالغان قەدىمكى ئىبادەتخانىلارنىڭ خارابىلىرى تا ھازىرغىچە ساقلانماقتا. يوكاتاندىكى ئۇشمال شەھرىدە يېرىم ۋەيران بولغان بىر ئىبادەتخانا بار. ئۇنىڭدا " غەربتىكى بىز كەلگەن زېمىن " نى ياد ئېيتىپ ئويۇپ يېزىلغان خەتلەر بار. مېكسىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مېكسىكا پىرامىداسى ئويۇپ يېزىلغان يېزىقلىرى بىلەن كىشىگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ. ئۇمۇ " غەربدىكى يەر " نىڭ ھالاكتىنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن تىكلەنگەن.

تۆتىنچىدىن، مىسىر، بەرمە، ھىندىستان، ياپونىيە، جۇڭگو، جەنۇبىي دېڭىز ئاراللىرى، مەركىزىي ئامېنىكا، جەنۇبىي ئامېرىكا، شىمالىي ئامېرىكىدىكى بىر مۇنچە قەبىلىلەر ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان باشقا جايلاردىن تېپىلغان بەزى سىمۋولىكلار (مەنە بەلگىلىرى) ۋە رىۋايەتلەرنىڭ ئوخشاپ كېتىدىغانلىقلىرىنى ناھايىتى ئاسانلا بايقاش مۇمكىن. بۇ سىمۋولىكلار ۋە رىۋايەتلەر شۇنچىلىك ئوخشىشىپ كېتىدۇكى، بۇلارنىڭ بىر ئورتاق مەنبە - مۇدىن كەلگەنلىكىدە شۈبھە قالمايدۇ. مانا شۇلارغا ئاساسەن مۇنىڭ ھالاكتە تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

بۇ قۇرۇقلۇق بىپايان ئېدىرلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالدا ھاۋايدىن، جەنۇبتا تاكى تىنچ ئوكياننىڭ جەنۇبىغىچە سوزۇلغان. ئۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى پاسخا ئارىلى بىلەن فىجى ئاراللىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان سىزىق بويىچە بەلگىلەنگەن. مۇنىڭ زېمىنى شەرقتىن غەربكە 5000 مىل، شىمالدىن جەنۇبقا 3000 مىل بولغان. چوڭ قۇرۇقلۇق

ئۈچ كىچىك قۇرۇقلۇقتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇلارنى تار بوغۇزلار ياكى دېڭىز ئايرىپ تۇرغان.

بۇ " بىپايان تۈزلەڭلىكلەرگە ئىگە " (پاسخا ئارىلى تابلېچكىلىرى — ئاپتور ئىزاھاتى) ئىسسىق بەلۋاغ مەملىكىتى ئىدى. ئۇنىڭ ۋادىلىرى ۋە تۈزلەڭلىكلىرى گۈزەل يايلاق ۋە مۇنبەت ئېتىزلار بىلەن تولغانىدى. " ئانچە ئېگىز بولمىغان ئېدىرلىق يەرلىرى " ("تروئان قەدىمكى قوليازىمىسى " ئاپتور ئىزاھاتى) بولسا بۈك - باراقسان ئىسسىق بەلۋاغ ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن قاپلانغانىدى. يەر يۈزىدىكى بۇ جەننەتنىڭ ئۇپۇقلىرى تۈپتۈز بولۇپ، ھېچقانداق ئېگىزلىكى ياكى تاغ تىزمىلىرى كۆرۈنمەيتتى. يەر قاتلىمىدىن تاغلار تېخى ئېتىلىپ چىقمىغانىدى.

بۇ بىپايان ۋە مۇنبەت زېمىنى سانسىزلىغان دەريا - ئۆستەڭلەرنىڭ كەڭ ۋە تىنچ ئېقىنلىرى كېسىپ ئۆتەتتى. ئۇلار ئورمان بىلەن قاپلانغان دۆڭلەر ۋە تۈزلەڭلىكلەر ئەتراپىدىن ئەگرى - بۈگرى ئىز قالدۇرۇپ ۋە ئاجايىپ فانتازىيىلىك ئەگمىلەرنى ھاسىل قىلىپ ئېقىپ ئۆتەتتى. ھەممىلا يەر قويۇق ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلانغان. ئۇنىڭغا دەرەخلەر ۋە چاتقاللىقلاردىكى ئېچىلغان رەڭگارەڭ، خۇش پۇراق گۈللەر قوشۇلۇپ ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلاتتى. ئوكيان ۋە دەريالارنىڭ قىرغاقلىرى نەچچە ئون مىڭ (بىر مىل 1609.35 مېتىرغا باراۋەر) كەڭلىكتە قويۇق پالمىزلىقلار بىلەن قاپلانغان. ھەيۋەتلىك پاپوروتنىكلارنىڭ يوغان يوپۇرماقلىرى دەريا قىرغاقلىرىغا سايە چۈشۈرۈپ تۇراتتى. تۈزلەڭلىكلەردە دەريا ئېقىنلىرى كېڭىيىشىدىن ئۇششاق كۆللەر ھاسىل بولۇپ، قىرغاق بويلاپ سۇ يۈزىدىن

سانسىزلىغان نېلۇپەر گۈللىرى چۆرىسىگە يېشىل زۇمرەت تۇتۇلغان ئۇنچە
— مەرۋايتلاردەك ئېچىلىپ تۇراتتى.

دەريا بويىدىكى دەرەخ سايىلىرىنىڭ ئاستىدىكى سۇ ئۈستىدە، خۇددى
تەبىئەت ئەينىكىدە ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلغاندەك خىلمۇ خىل
كېيىنەكلەر ئۇچۇشاتتى. ئۇ يەر-بۇ يەرلەردە گۈلدىن-گۈلگە قونۇپ يۈرگەن
كولبىرلار (كولبىر — ئىسسىق بەلۋاغ ئورمانلىرىدا ياشاۋاتقان بىر خىل
كىچىك قۇش) قۇياش نۇرىدا خۇددى جانلىق ياقۇتلاردەك چاقنايتتى.

دەرەخ ئۈستى ۋە چاتقاللىقلاردا قۇشلار بەس-بەستە سايىرىشاتتى

ئاسمان پۈتۈن دۇنياغا ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىدىن مەمنۇن ئىكەنلىكىنى
جاكارلاپ سايىراۋاتقان چېكەتكە ۋە سەرەتانلارنىڭ چىرىلداشلىرى بىلەن
تولغانىدى.

ئىپتىدائىي ئورمانلاردا "بۇدۇشقاق ھاشاراتلارنى ھەيدەش ئۈچۈن يوغان
قۇلاقلىرىنى توختىماستىن پۇلاڭلىتىپ يۈرگەن ھەيۋەتلىك پىللار" پادىسى
كېزىشەتتى.

بۇ پايانسىز چوڭ قۇرۇقلۇقتا "64 مىليون كىشى" (تروئان قەدىمكى
قوليازمىسى ئە. ئى. ۰) ئالىي دەرىجىلىك پارلاق تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

كەڭ، "تۈپتۈز يوللار" خۇددى ئۆمۈچۈك تورىدەك ھەممە تەرەپكە
تۇتاشقاندى. يوللىرىغا سىلىق تاشلار ياتقۇزۇلغان بولۇپ، ئۇلار شۇنچىلىك
جىپسا كەلتۈرۈلگەنكى، "ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئوتلارمۇ ئۈنۈپ

چاقالمايتتى" (پاسخا ئارىلى تابلچكىلىرى ئا. ئى) شۇ زاماندا تىلغا ئېلىنغان 64 مىليون كىشى بىر - بىرىدىن پەرقلەندىغان "ئون قەبىلە" ياكى "خەلق"كە بۆلۈنگەن بولسىمۇ " ھەممىسى بىر ھۆكۈمەتكە بويسۇناتتى " (كروئان قەدىمكى قوليازمىسى. ئا. ئى).

شۇ دەۋردىن نەچچە ئەۋلاد بۇرۇنقى كىشىلەر ئۆزلىرىگە پادىشاھ سايلاپ، ئۇنى را دەپ ئاتاشقان. ئۇ دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي راھىبى ۋە ئىمپېراتورى بولۇپ " را - مو" (لاسا يىلنامىلىرى ۋە باشقا مەنبەلەر ئا. ئى) دەپ ئاتالغان. ئىمپېرىيىنىڭ ئۆزى بولسا " قۇياش ئىمپېرىيىسى " دەپ ئاتالغان.

چوڭ قۇرۇقلۇقتا بىرلا دىن بولۇپ، كىشىلەر سىمۋوللا (مەنە بەلگىلەر) ئارقىلىق خۇداغا چوقۇنۇشاتتى، بارلىق كىشىلەر روھنىڭ ئۆلمەسلىكىگە، ئۆلگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ " پەيدا بولغان مۇقەددەس جايى " غا قايتىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

خۇداغا بولغان ئېتىقاد شۇنچىلىك كۈچلۈك ئىدىكى، كىشىلەر ھېچقاچان ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاشقا جۈرئەت قىلىشمايتتى. ئىبادەت قىلغاندا ۋە تىلەك تىلىگەن چاغلىرىدا ئۇنىڭغا پەقەت سىمۋوللىكلار ئارقىلىق ئىلتىجا قىلىشاتتى. ئۇنى " را - قۇياش" (مايا ۋە تېكىستلەر. ئا. ئى). دەپ ئۇلۇغلىشاتتى.

بۇ دەۋردىكى مۇنىڭ خەلقى يۇقىرى دەرىجىدە مەدەنىيەتلىك ۋە بىلىملىك ئىدى. بارلىق خەلقلەر مۇنىڭ پەرزەنتلىرى ھېسابلىناتتى ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتىگە بوي سۇنۇشاتتى.

مۇنىڭ زېمىنىدا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئاق تەنلىكلەر ئىدى. ئۇلار ھەيران قالغۇدەك چىرايلىق بولۇپ، بەدەنلىرى ئاپپاق ياكى سارغۇچ، كۆزلىرى يوغان، مۇلايىم، قارا، يەنە سېرىق تەنلىك، قوڭۇر تەنلىك ۋە قارا تەنلىكلەرمۇ بار ئىدى (" تروئان قەدىمكى قول يازمىسى "، " كورنىكا قانۇنلىرى " ۋە باشقا مەنبەلەر. ئا. ئى)، قەدىمكى مۇخەلقى ئاجايىپ ئۇستا دېڭىز سەيياھلىرىدىن ئىدى. ئۇلارنىڭ كېمىلىرى پۈتۈن دۇنيانى ئايلىنىپ " غەربىي ئوكياندىن شەرقىي ئوكيانغىچە، شىمالىي دېڭىزدىن جەنۇبىي دېڭىزغىچە ئۈزۈشەتتى... ئۇلار بىناكارلىققا ئىنتايىن ماھىر بولۇپ، تاشتىن ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانىلار ۋە سارايلارنى قۇرۇشەتتى " (ۋالىمكى. ئا. ئى)، ھەيۋەتلىك ھەيكەللەرنى ياساشەتتى.

مۇدۆلىتىدە دىن، ئىلىم - پەن مەركىزىي بولغان يەتتە ئاساسلىق شەھەر بار ئىدى. (" لىخاسا يىلنامىلىرى " ئا. ئى) ئۇچ زېمىننىڭ ھەممىلا يېرىدە يەنە نۇرغۇنلىغان شەھەر، يېزىلار بار ئىدى. مۇدۆلىتى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ئىلىم - پېنى ۋە سودا سېتىق ئىشلىرىنىڭ مەركىزى ۋە بۆشۈكى ئىدى، يەر - زېمىندىكى باشقا بارلىق دۆلەتلەر ئۇنىڭغا قارام ئىدى.

شەھەرلەردە، كېسىلگەن تاشلاردىن ياسالغان ئىبادەتخانىلار قەد كۆتۈرگەندى. بۇ ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۈستى ئوچۇق بولۇپ، ئۇنى " يورۇق " ئىبادەتخانا دەپ ئاتاشەتتى. ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۈستىنىڭ ئوچۇق بولۇشى، خۇدانىڭ مېھرى - شەپقىتىنىڭ سىمۋولى بولغان رانۇرلىرىنىڭ ئىبادەتخانىغا توسالغۇسىز چۈشۈپ، ئىبادەت ۋە سەجدە قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ باشلىرىنى يورۇتۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن ئىدى. " بايلارنىڭ كىيىملىرى نېپىز رەختلەردىن

تىكىلگەن. ئاجايىپ قىممەت باھا تاشلار بىلەن بېزەلگەن بولاتتى، ئۇلار ھەشەمەتلىك سارايلاردا ياشايتتى. خىزمەتكارلىرى كۆپ بولاتتى " (پاسخاسا يىلنامىلىرى " ئا. ئى).

مۇنىڭ كېمىلىرى چوڭ قۇرۇقلۇق بىلەن ئۇنىڭغا قارام ئەللەر ئوتتۇرىسىدا توختىماستىن يولۇچىلار ۋە يۈك توشۇيتتى. بۇ ئۇلۇغ دۆلەت تازا گۈللىنىپ، پۈتكۈل زېمىننىڭ مەدەنىيەت، ئىلىم-پەن ۋە سودا مەركىزىگە ئايلانغان. تاشتىن ھەشەمەتلىك ئىبادەتخانىلارنى ياساپ، گىگانىت ھەيكەللەرنى تۇرغۇزغان ۋاقتىدا تۇيۇقسىز دەھشەتلىك يەر تەۋرەش يۈز بەردى. مۇ دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي رايونى يەرنىڭ چوڭقۇر ئاستىدىن كەلگەن قاتتىق گۈمبۈرلىگەن ئاۋازدىن تىترەپ كەتتى. ئارقىدىن يەر تەۋرەپ ۋولقان ئېتىلدى.

چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى شىددەتلىك دېڭىز دولقۇنى ئاستىدا قېلىپ، نۇرغۇن شەھەرلەر ۋەيران بولدى. ۋولقان ئوت - تۈتەك ۋە لاۋا پۈركەيتتى. مەملىكەت زېمىنى تۈزلەڭ بولغانلىقتىن لاۋا ئېقىپ كېتەلمەي، جايدا يىغىلىپ قېلىپ كۈنۈس شەكىلىنى ھاسىل قىلدى. بۇنىڭدىن تاغلار ھاسىل بولدى. بۇنداق تاغلارنى ھازىرمۇ جەنۇبىي ئاراللاردا ئۇچرىتىش مۇمكىن (پاسخا ئارىلى ۋە باشقا ئاراللا. ئا. ئى). ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ۋولقانلار ھەرىكىتى توختاپ ۋولقانلار بېسىقتى.

ۋولقانلارنىڭ ئېتىلىشى توختىغاندىن كېيىن، مۇ دۆلىتىنىڭ خەلقى ۋەھىمدىن ئاستا - ئاستا ئۆزىگە كەلدى. ۋەيران بولغان شەھەرلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. سودا - سېتىق ئىشلىرى قايتىدىن باشلاندى.

نۇرغۇن يىللار ئۆتۈپ يۈز بەرگەن ۋە قە قەدىمكى تارىخقا ئايلىنغان چاغدا مۇ يەنە قايتىدىن يەر تەۋرەشنىڭ قۇربانغا ئايلىندى. " پۈتكۈل چوڭ قۇرۇقلۇق خۇددى ئوكيان دولقۇنىنىڭ ئۈستىدە تۇرغاندەك كۆتۈرۈلۈپ چايقالدى، يەر خۇددى بوراندا قالغان يوپۇرماق كەبى تترەپ لەرزىگە كەلدى. ئىبادەتخانىلار، سارايلار ئابىدە ۋە ھەيكەللەر ئۆرۈلدى، شەھەرلەر خارابىلىققا ئايلىندى. " (" كروگان قەدىمكى قوليازمىسى"، " كورتسا قانۇنلىرى" ۋە " لىخاسا يىلنامىلىرى ئا. ھې")

يەر بىردە كۆتۈرۈلۈپ، بىردە پەسلەيتتى، تەۋرىنەتتى، تترەيتتى. يەر ئاستىدىن قاتتىق ئاۋاز بىلەن ئېتىلىپ چىقىپ، بۇلۇتلارنى يېرىپ چىقىپ، بۇلۇتلارنى يېرىپ ئۆتكەن ئوت يالقۇنىنىڭ دىئامېتىرى ئۈچ مىلغا يېتەتتى. كۆكتە ئۇلار ئاسماننى قاپلاپ چىقىۋاتقان چاقماق ئۇچقۇنلىرى بىلەن تېگىشەتتى. پۈتكۈل يەر- جاھاننى قاپقارا قويۇق ئىس- تۈتەك قاپلىغانىدى. ھەيۋەتلىك دېڭىز دولقۇنلىرى قىرغاققا ئۇرۇلۇپ تۈزلەڭلىكنى بېسىپ كەتكەنىدى. گېرىك تېكىستلىرى ئا. ئې كىشىلەر قېچىپ قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمايدىغان ھالاكەتكە مەھكۇم بولغانىدى. " مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ نالە- پەريادى زېمىننى قاپلىغانىدى. كىشىلەر ئوت دېڭىزى ۋە ئىس - تۈتەكتىن پاناھلىنىپ ئىبادەتخانىلار ۋە قەلئەلەرگە قېچىپ بېرىۋالغانىدى. ئېسىل كىيىملەرنى كىيگەن، قىممەت باھالىق ئۈنچە - ياقۇتلارنى تاقىغان ئەر - ئاياللار "مۇ. بىزنى قۇتقۇز!" دەپ ئىلتىجا قىلاتتى. (لىخاسا يىلنامىلىرى ئا. ئى)

پۈتكۈل ئاسماننى قاپلىغان ئىس - تۈتەكلەرنىڭ سەل ئاستىدىكى ئۇيۇقتا پېتىۋاتقان قۇياش كۆرۈنگەندە، ئۇ خۇددى قىپقىزىل ئوت شارىغا ئوخشاپ قالغانىدى. قۇياش ئولتۇرغاندىن كېيىن ئەتراپنى مۇدەھىش قاراغۇلۇق قاپلىدى. قاراغۇلۇقنى بەزى - بەزىدە چاققان چاقماقنىڭ ئۇچقۇنلىرىلا بۇرۇپ تۇراتتى.

"بىر كېچە ئىچىدە" "كۆتكى قانۇنى" ۋە "تروئان قەدىمكى قوليازمىسى" ئا. ئې پۈتكۈل قۇرۇقلۇق پارچە - پارچە بولۇپ كەتتى. ھالاكەتكە مەھكۇم بولغان چوڭ قۇرۇقلۇق گۈلدۈرماسىدەك ئاۋاز چىقىرىپ ئوكيانغا چۆكۈشكە باشلىدى. ئوت دېڭىزغا ئۇرۇلغان ھالدا ئۇ بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ دوزاخ ئاغزىغا يېقىنلاپ باردى. پارچە - پارچە بولۇپ كەتكەن بۇ زېمىن ئوت دېڭىزغا پۈركەنگەن پايانسىز چوڭقۇرلۇققا چۆكۈپ كەتكەندە "ئۇنى ئوت يالقۇنى قوينىغا ئالغانىدى" مىكىر تېكىستلىرى ئا. ئې يالقۇن ھەممە نەرسىنى يۇتۇپ كەتتى. "مۇ ۋە ئۇنىڭ 64 مىليون ئاھالىسى قۇربانلىق بولغانىدى". روئان قەدىمكى قوليازمىسى ئا. ئې

مۇ ئوت قاينىمىغا غەرق بولغاندىن كېيىن قۇدرەتلىك بىر يېڭى كۈچ — 50 مىليون كۋادرات مىل سۇ بېسىپ كەلدى. ھەممە تەرەپتىن گىگانىت دولقۇنلار، سۇدىن ھاسىل بولغان تاملار ئېتىلىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار بۇرۇن چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ يۈرىكى بولغان جايدا دوقۇرۇشۇپ بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇپ قاينايتتى.

ئىنسانىيەتنىڭ بۆشۈكى بولغان بەختسىز مۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرى، ئىبادەتخانىلىرى، سارايللىرى بىلەن، ئۆزىنىڭ سەنئىتى ئىلىم - پېنى بىلەن

بىللە ئۆتمۈشنىڭ چۈشكە ئايلىنىپ كەتتى. ئوكيان سۇلىرى ئۇنىڭغا كېپەنلىك بولدى. چوڭ قۇرۇقلۇق مۇ مانا شۇنداق ھالاك بولدى.

بۇ ھالاكەت، يەر شارىدىكى تۇنجى قەدىمى بولدى. بۇ ئۇلۇغ مەدەنىيەتنىڭ ھالاكتى 13 مىڭ يىل مابەينىدە پۈتكۈل يەر شارىنى تون ئىلكىدە قالدۇردى. بىز بۇ تون پەردىسىنى قىسمەن ئاچتۇق. لېكىن يەنە نۇرغۇن مەدەنىيەت مەركەزلىرى تېخىچە سىر ھالىتىدە تۇرماقتا.

چوڭ قۇرۇقلۇق پارچىلارغا بۆلۈنۈپ چۆكۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە، سۇ ئۈستىدە ئانچە چوڭ بولمىغان قۇرۇقلۇقلار ساقلىنىپ قالدى. بۇ جۇغراپىيىلىك سەۋەبلەردىن بولغان. بۇ ھەقتە كېيىنچىرەك توختىلىپ ئۆتىمىز.

دېڭىز سۈيى چوڭ قۇرۇقلۇقنى، ئۇنىڭدىكى بارلىق نەرسىلەر بىلەن قوشۇپ يۇتۇۋەتكەندىن كېيىن، خۇددى بۇ تىنچ ئوكيان ئىدى. يەر شارىدا بۇنىڭدىنمۇ مەسخىرىلىك جۇغراپىيە ئاتالغۇسى بولمىسا كېرەك!

قالغان بارلىق ئاراللار ۋە مارجان ئاراللار، ئەمدى بۇلدۇقلاپ قايناۋاتقان لاي سۇنىڭ ئاستىدا ياتقان — ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى ۋەتىنى بولغان چۆكۈپ كەتكەن مۇ دۆلىتىنىڭ تەقدىرىدىن ئامان قالغان ئادەملەر بىلەن تولۇپ كەتكەندى. بۇ كىشىلەر ھەممە نەرسىدىن مەھرۇم بولۇشقان. ئۇلارنىڭ نە قورال - نە سايمانلىرى نە كىيىمى، نە بىر پاناھلانغۇدەك جاي ۋە نە يېمەك - ئىچمىكى قالمىغان، پەقەت ئالىقاندەك يەرلا قالغانىدى. بۇنداق ھالدا قانداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس

ئەمەس. ئۇلارنىڭ خېلى كۆپىنىڭ كىشىنىڭ تېنى جۇغۇلدايدىغان ۋە قەدىن ئېسىگە كېلەلمەي ئەقلىدىن ئادىشىپ قالغانلىقى تۇرغانلا گەپ؛ قالغانلىرى بۇنداق ئازابتىن تېرەك قۇتۇلۇش ئۈچۈن خۇدادىن ئەجەل تىلەپ ئىلتىجا قىلىشقانىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن ھايات قېلىش ئۈچۈن ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ياۋايى ھالەتكە چۈشۈپ، ھېچبولمىغاندا مەلۇم مەزگىلگىچە ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىنىشتىن باشقا يول قالمىغانىدى.

ئۇلارغا كىيىم بولالايدىغىنى پەقەت ھاياۋان تېرىسى — ئارالدا قالغان ناھايتى ئاز ھاياۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر يوپۇرماقلىرى ئىدى. ئۆزىنى قوغداش ۋە ھۇجۇم قىلىش قوراللىرى پەقەتلا تاش، نەيزە ئوقيا ئىدى. سايمانلارنى چاقماق تاش ۋە قۇلۇلە قاپلىرىدىن ياساشقا توغرا كېلەتتى. شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، نۇرغۇن ئادەملەر ۋەھىمە، سوغۇق ۋە ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇلارنىڭ تېنى بولسا ھايات قالغانلارغا ئوزۇق بولغان. شۇنىڭ بىلەن كاننىبالىزم — ئادەمخورلۇق، ئادەم گۆشىنى يەيدىغان ۋەھشىيلىك پەيدا بولغان. بۈيۈك مەدەنىيەت مىراسخورلىرى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ياۋايىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قېلىشقان. بۇ ئەھۋال تايپىقنى زامانغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ مەسىلىدە ئۇلارنى ئەيىبلەشكە بولامدۇ؟ بۇنىڭغا كىتابخان ئۆزى بىر نېمە دېسۇن. بۇ ئالىي مەدەنىيەتكە ئىگە كىشىلەرنىڭ بۇ خىل ئوزۇقغا بولغان نەپرەت ۋە يىرگىنىشىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس. بىزنى پەقەت، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى ئۆزلىرىنى بۇنداق ۋەھشىيلىكنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلالماي ئۆلۈپ كەتكەن دېگەن قاراش خاتىرجەم قىلالىشى مۇمكىن، خالاس. بىراق، نۇرغۇن ئەسىرلەر ئۆتۈپ، ئەۋلادلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن بۇ بەختسىز ئارال خەلقى بارغانسېرى

چۈشكۈنلىشىپ، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدىكى ئەۋلادتىن — ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلىرى تەدرىجىي خىرەلىشىشكە يۈزلەندى ۋە ئاخىرىدا پۈتۈنلەي ۋەتىنىنى يەر يۈزىدىن يۇيۇپ تاشلىغاندەك، قەدىمكى سەلتەنەت ئۇلارنىڭ خاتىرىسىدىن پۈتۈنلەي ئۆچۈرۈپ تاشلاندى.

مۇغا بېقىندى دۆلەتلەر ئۆز مېتروپولىيىسىنىڭ مېتروپولىيە — باشقا دۆلەتلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالغان چوڭ دۆلەت. مەدەنىيەت ئۇتۇقلىرىنى مەلۇم ۋاقىتلارغىچە ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى ئايرىلغاندىن كېيىن تەدرىجىي چېكىنىپ ئاخىر خاراب بولدى. ئۇلارنىڭ خارابىلىكلىرىنىڭ ئۈستىدە بولسا يېڭى مەدەنىيەت پەيدا بولدى.

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى

ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى مۇغا قارام ئاساسلىق دۆلەت ئىدى. جۇڭگو رىۋايەتلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇندىن 17000 يىل بۇرۇنلا يۈكسەك مەدەنىيەت پەللىسىگە يەتكەنلىكى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ زېمىنى تىنچ ئوكياندىن باشلىنىپ، پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا كاسپى دېڭىزىدىن ئۇزاققا ياكى غەربىي ياۋروپاغاچە سوزۇلغانىدى. بۇ بېرىتانىيە ئاراللىرى تېخى ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقتىن ئايرىلمىغان چاغ ئىدى.

ئۇيغۇر دۆلىتى جەنۇبىي چېگرىسى كوئىنخىن، بېرما، ھىندىستان ۋە پېرسىيەنىڭ شىمالىي چېگرىسى بىلەن تۇتاشتى. بۇ چاغدا تېخى ھىمالايا ۋە ئاسىيادىكى باشقا تاغلار پەيدا بولمىغانىدى.

بۇ دۆلەتنىڭ زېمىنى سىبىرىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، لېكىن ئۇنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ نەگىچە سوزۇلغانلىقىنى ئېنىق قىياس قىلىشقا ئاساس تېپىلغىنى يوق. سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرى تېپىلدى. ئۆز ۋاقتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي ياۋروپاغا يەتكەن. خۇددى ئەڭ قەدىمكى ھىندى تېكىستلىرىدە ئىسپاتلاپ ئۆتكەندەك، ئۇلار كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىرغاقلىرىنى ئىگىلىگەن. ئۇ يەردىن داۋاملىق مەركىزىي ياۋروپاغا ئىلگىرىلەپ تاكى ئۇنىڭ غەربىي چېگرىسى ئىرلاندىيىگىچە يېتىپ بارغان.

ئۇلار ئىسپانىيىنىڭ شىمالىي قىسمى، فرانسىيىنىڭ شىمالىي قىسمى ھەمدە پۈتكۈل بالقان يېرىم ئارىلىغا كۆچۈپ كېلىپ ئۆزلەشتۈرگەن. ئىنسانلارنىڭ ئاسىيادا پەيدا بولغانلىقىنى نەزەرىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدىغان، ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ياۋروپاغا قاراپ ئىلگىرىلىگەنلىكىنىڭ ئىسپاتىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى گوبى چۆللۈكىنىڭ ھازىرقى خاراخوتو دېگەن جايغا جايلاشقان. ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرىدە گوبى چۆللۈكى ئىنتايىن مۇنبەت زېمىن بولغان. ئۇيغۇرلار مەدەنىيەتتە يۈكسەك دەرىجىگە يەتكەندى، ئۇلار ئاسترولوگىيە، ئىلمىي نۇجۇم كانچىلىق، توقۇمىچىلىق، بىناكارلىق، ماتېماتىكا، يېزا ئىگىلىك، خەتتاتلىق ۋە باشقا ئىلىملىرىدىن خەۋەردار ئىدى. ئالتۇن، كۈمۈش، برونزا (تۇچ) ۋە لايدىن ھەيكەللەرنى ياساشاتتى. بۇ مىسىر سۈنلەتسىيىسى پەيدا بولۇشتىن ناھايىتى ئۇزۇن يىللار بۇرۇنقى دەۋردىكى ئىشلاردۇر.

ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ بىر قىسمى مۇنىڭ ئوكيانغا چۆكۈپ كېتىشىدىن بۇرۇن يوقالغان. قالغان قىسمى مۇنىڭ ھالاكتىدىن كېيىن يوقالغان.

پروفېسسور كوزلوۋ خاراخوتادا 10 فۇت چوڭقۇرلۇقتىكى قەبرىنى قېزىش ئىشىنى ئېلىپ بېرىپ ئاجايىپ قىممەتلىك نەرسىلەرنى بايقىغان. ئۇ ئۇلارنى رەسىمگە تارتىۋالغان، چۈنكى ئۇلارنى ئېلىشقا، ھەتتا تۇتۇپ بېقىشقا رۇخسەت قىلىنمىغان. مەن بۇ فوتو سۈرەتلەرنى كۆرۈش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ ئىككى پارچە فوتو سۈرەت چوڭقۇر سىمۋولغا ئىگە بولغانلىقتىن، مەن بۇ يەردە ئۇلارنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتمەكچىمەن. مەن بۇ سۈرەتتىكى نەرسىلەرنىڭ بۇندىن 16000-18000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە چوڭقۇر ئىشىنىمەن. بىرىنچى سۈرەتتىكى يىپەك رەختكە سىزىلغان رەسىمدە ئولتۇرغان ئايال پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھىنى كۆرىمىز. ئالدى بىلەن ئايال پادىشاھنىڭ سىمۋولىكىلىرىنى كۆرۈپ باقايلى. ئۇنىڭ بېشىدا ئۈچ چىشلىق تاج بولۇپ، تاجنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈچ دانە دەستىسى چۈشۈرۈلگەن دىسكىنى (چەمبەر) كۆرگىلى بولىدۇ. ئايال پادىشاھنىڭ ئارقىسىدا چوڭ چەمبەر بولۇپ، بۇ "كىچىك قۇياش"، چوڭ چەمبەر مۇنىڭ، كىچىك چەمبەر بولسا ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ سىمۋولى. بېشىدىكى تاج پەقەت بىر تەرەپكە نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياش، بۇ ئىمپېرىيە قارام دۆلەتنىڭ توتېم قالقىنىدىن ئىبارەت. ئايال پادىشاھ سول قولىدا سىكىپىتەر تۇتقان، سىكىپىتەرنىڭ ئۇچى ئۈچ قىرلىق كەلگەن. ئۈچ قىر ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى ۋە تىننىڭ سانىنىڭ سىمۋولى.

ئايال پادىشاھ ئېچىلىپ تۇرغان مۇقەددەس نېلۇپەر كۆلىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان. نېلۇپەر ئىنسانىيەت ۋە تىننىڭ سىمۋولى گۈلى: مۇنداقچە ئېيتقاندا ئايال پادىشاھ مۇنىڭ ھىمايىسىدە تەختتە ئولتۇرماقتا.

ئايال پادىشاھنىڭ ھەمراھىنىڭ رەسمىدە نە سىكىپىتىر، نە نۇر چىچىپ تۇرغان قۇياش يوق، قۇياشنىڭ ئورنىدا چەمبەر بار. ئۇنىڭ تاجسىدىمۇ ئىنسانىيەت قەدىمكى ۋە تىننىڭ سانى ئىپادىلەنگەن.

كوزلوۋ سىكىپىتىر ھەر خىل شەكلىنى سۈرەتكە تارتىۋالغان. سۈرەتتە كۆرسىتىلگەن سىكىپىتىر ئايال پادىشاھنىڭ قولىدىكى سىكىپىتىرغا ئوخشىمايدۇ. بۇ سىكىپىتىرنىڭ كېيىنكى ۋارىيانتى بولسىمۇ لېكىن سىمۋولىكلار ئوخشاش بولۇپ سىكىپىتىرنىڭ ئۇچى ئۈچ بۇرجەك كەلگەن. بۇ ئىنسانىيەت قەدىمكى ۋە تىننىڭ سانى.

شۇنداق قىلىپ، ئاسىيا، ئامېرىكا، جەنۇبىي دېڭىزلار ۋە يېڭى زېلاندىيە ئاراللىرىنىڭ سىمۋوللىرى بۇ يەردىكى خەلقلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان رىۋايەتلەر بىلەن توغرا كەلمەكتە. بۇنىڭدىنمۇ روشەن ۋە قايىل قىلارلىق دەلىل-ئىسپات تېپىش مۇمكىنمۇ؟ بىزنىڭ ئۆز ئەجدادلىرىمىزنى قەبرىسىدىن چىقىپ ئۆز دۆلىتى ۋە باشلىرىغا كەلگەن پاجىئەنى سۆزلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىش قولىمىزدىن كەلمەيدۇ. ئەلۋەتتە.

يەر شارىدا ئىنسانلار پەيدا بولغان جاي

پولكوۋنىڭ چىرچىۋارد تەتقىقات ئارقىلىق ئىنسانلار يەر شارىدا دەل مۇنىڭ زېمىنىدا پەيدا بولغان دېگەن خۇلاسگە كەلگەن. بۇنى، رىۋايەتلەر،

يازما مەنبەلەر، قەدىمكى يېزىقتىكى ئابدىلەر ۋە ئېتنوگرافىيلىك ماتېرىيال ئۈستىدىكى تەھلىل-تەتقىقاتلار ئىسپاتلانغان. مۇزېمنىڭ جايلاشقان ئورنىغا كەلسەك بارلىق مەنبەلەر بىرلا "ئادرېس" نى - ئامېرىكىنىڭ غەربىنى، ئاسىيانىڭ شەرقىنى، يەنى تىنچ ئوكياننى كۆرسەتمەكتە.

"مۇنىڭ مەنئى ئەنئەنىلىرىنىڭ ئىزلىرى ۋە ماددىي قالدۇقلار تېپىلغان ئاراللارنى خەرىتىدە بەلگىلەپ چىققاندىن كېيىن، مەن شۇ ئاساستا مۇنىڭ تىنچ ئوكياندىكى ئورنى ۋە شەكلىنى تۇرغۇزۇشقا تىرىشتىم.

ھازىرقى پاسخا ئارىلىنى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئۇچى قىلىپ، توڭتاپونى غەربىي جەنۇبى، مارجان ئاراللىرىنى غەربىي شىمالى، ھاۋاينى بولسا شىمالى قىلىپ بېكىتتىم. غەربىي شىمال لىنىيىسى بولسا بەلگىلەنمىدى. قۇرۇقلۇق مۇنىڭ ئۈچ قۇرۇقلۇقنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقى، بۇ قۇرۇقلۇقلارنىڭ تار دېڭىزلار ۋە بوغازلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغانلىقى ھەر خىل تېكىستلەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن. لېكىن بۇ دېڭىز ۋە بوغازلارنىڭ ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۇنىڭ بىردىنبىر ئاچقۇچى مىسىردىن تېپىلغان قەدىمكى رەسىم بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئۈچ تار ئارال سىزىلغان.

جەنۇبىي دېڭىز ئاراللىرى ھەققىدىكى ئىنتايىن قىزىقارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى فرېدېرىك ئوبراين مۇنداق دەيدۇ: "دارۋىن نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئاراللارنى چۆكۈپ كېتىپ، شەكىستلەنگەن گەۋدىسى تىنچ ئوكيان ئاستىدا مىڭ چاقىرىملاپ سوزۇلۇپ ياتقان چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ

چوققىلىرى دېيىشكە بولىدۇ. غايىپ بولغان زېمىن مۇ — كۆزنىڭ كۆچىسىنى ساقلاۋاتقان ئېپوس، شۇنداقلا ئۇ بەلكىم مەڭگۈ يەشكىلى بولمايدىغان سەردۇر.

ھەشەمەتلىك ھەيكەل — ئابدەلەر، تاشلارغا ئويۇلغان شەكىل ۋە ئېروگېلغار، ئۆرپ—ئادەت ۋە تىل ساقلىنىپ قالغان: ئاجايىپ رىۋايەتلىرى بىلەن بىللە ئارال خەلقى ساقلىنىپ قالغان. ئۇلار بەلكىم، نەچچە يۈز مىڭ يىل بۇرۇن ئاسىيا ياكى ئافرىقىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

بۇندىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن ئۇلارنى چوڭ دۇنيانىڭ ئادەملىرى تېپىشقانىدى. مانا ئەمدى، ئۇلار ئۆزلىرىگە يات بولغان مەدەنىيەت بىلەن پاجىئەلىك دوقۇرۇشۇپ قېلىش نەتىجىسىدە ھالەك بولماقتا. ئۇلارنىڭ ھالاكتىگە ئەگىشىپ، بىزنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىن بۇرۇنقى ئەڭ ئاخىرقى جانلىق ئالاقىمىز يوقالماقتا. مەن ئۇلار مەڭگۈ يوقىلىپ كېتىشتىن بۇرۇن ئۇلارنى كۆرۈۋېلىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولدۇم.

جەنۇبىي دېڭىزدىكى خارابىلىكلەر بىلەن رىۋايەتلەر بۇ ئاراللاردىكى خەلقلەرنىڭ ھازىرقى ياۋايى ۋە يېرىم ياۋايى ھالىتىگە قارىماستىن، ئۇلارنىڭ بۇرۇن—بۇرۇنسىدىن تارتىپلا ئۇنداق بولماي، بەلكى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان ۋە گۈللەنگەن خەلقلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى تارىختىن بۇرۇنقى قەدىمكى بىر زامانلاردا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ بىر قېتىملىق زور بەختسىزلىككە يولۇققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كۆپ ساندىكى ئالىملار ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئاسىيادا پەيدا بولغانلىقى ھەققىدىكى نەزەرىيىنى قۇۋۋەتلەيدۇ، گەرچە بۇنىڭ ھېچقانداق ئەمەلىي دەلىل-ئىسپاتى يوق بولسىمۇ، بۇ كىتابىمدا مەن ئاق تەنلىكلەرنىڭ زادى قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ياۋروپاغا قانداق بېرىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىپ كۆرمەكچىمەن.

فېرېدېرىك ئوبرايېننىڭ ئاجايىپ كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى، جەنۇبىي دېڭىزنىڭ پولىنىزىيە گۇرۇپپىسىغا تەۋە ئاراللاردىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى تېپىپ چىققانلىقىدۇر.

ئۇندىن باشقا، مېكسىكا بىلەن مەركىزىي ئامېرىكىنىڭ مۇنىڭ مۇستەملىكىلىرى ئىكەنلىكى ۋە شۇ يەردىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى رىئايەتلەرمۇ ئىسپاتلايدۇ. مۇدىن كەلگەن ئەڭ دەسلەپكى مۇستەملىكىچىلەر سېرىق چاچلىق، ئاق تەنلىك كىشىلەر بولغان. بۇ كىشىلەر كېيىنچىرەك باشقا ئىرق ئاق تەنلىك قارا چاچلىق كىشىلەر تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان. سېرىق چاچلىق كىشىلەر ئۆز كېمىلىرىدە كۈن چىقىش، يەنى شەرق تەرەپتىكى يىراق يەرگە ئاتلانغان ھەم ياۋروپانىڭ شىمالى ھازىرقى سىكاندىناۋىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. مايا رىئايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، جەنۇبىي ياۋروپا، كىچىك ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقىلار مۇستەملىكە قىلىنغان ۋە ئۇ يەرلەرگە خۇددى، مايا، مەركىزىي ئامېرىكا ۋە ئاتلانتىداغا ئوخشاشلا قارا چاچلىق ئىرق ئولتۇراقلاشقان. ئاپتونىڭ رۇخسىتى بىلەن مەن فېرېدېرىك ئوبرايېننىڭ

"جەنۇبىي دېڭىزدىكى ئاق كۆلەڭگىلەر" ناملىق قىزىقارلىق كىتابىدىن بىر نەچچە پارچىنى نەقىل كەلتۈرىمەن. مانا بۇ پارچىلار:

"بۇ زېمىنغا ئاق تەنلىك كىشىلەر (ھازىرقى بولسىزىيەدە كۆپ سانلىقى تەشكىل قىلىدىغان ئىرق) كەلگەن، چوڭ قۇرۇقلۇق قۇياش ۋە يۇلتۇزلار دىدارىدىن ئايرىلغان چاغدا، تايىتى ۋە ماركىز ئاراللىرىغا ئوخشاش ئاراللارغا ئايلىنىپ قالغان بۇرۇنقى تاغ چوققىلىرى ۋە ھايات قالغان كىشىلەر ھېسابسىز ئۇزاق يىللار مابەينىدە باشقا دۇنيادىن ئايرىلغانىدى.

بۇ ئاراللار ئاللىبۇرۇن ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قېرىنداشلىرى ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي يۆنىلىشىدىن ئايرىلغان ھالدا، تاش قوراللار دەۋرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ياشىغان ۋە كۆپەيگەن. ئۇلار بۇ يەردە بىز ئاق تەنلىكلەرنىڭ دەسلەپكى ئادەتلىرىنى - ئىپتىدائىي دەۋرگە مۇناسىپ بولغان ياۋايى ۋارۋارلارچە تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە."

ھونلار، ياپونلار ۋە ئۇيغۇرلار

ھونلار مىلادى 1500 يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 5- ئەسىرلىرىگىچە (ئىككى مىڭ يىل) بولغان ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي مەزگىلدە ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىنىڭ سەھنىسىدە ئىنسانىيەت ئەۋلادىنىڭ يادىدىن مەڭگۈ چىقمايدىغان چوڭقۇر تەسىرلىك مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن. مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى چاغدىن باشلاپ تارىختا 500 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇلۇغ ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 207- يىلدىن

مىلادىنىڭ 216- يىلىغىچە)، 170 يىل ھۆكۈم سۈرگەن غەربىي ھون ئىمپېرىيىسى (مىلادى 46- 216 يىللار)، 95 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسى (375 - 469- يىللار) قاتارلىق ئۇلۇغ ئۈچ ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇپ ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىدا ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىن ئاجايىپ خاتىرىلەر قالدۇرغان.

تۈركىي خەلقلەر ئەجدادلىرىنىڭ بىرى بولغان ھونلار ئەڭ قەدىمكى چاغدىن باشلاپ ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدا، چۇغاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا، ئالتاي، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىدا ۋە جەنۇبىدا ياشىغان.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە "ھون" سۆزى "كۈن" سۆزىدىن چىققانلىقى مەلۇم.

قەدىمكى چاغلاردا ھونلارمۇ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرگە ئوخشاشلا قامان (شامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ھەممىگە مەلۇم بولغاندەك قامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، قامان دىنى بويىچە "كۈن تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىش" مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭا، قەدىمكى چاغلاردا ھونلار ئۆزلىرىنى "كۈنلەر" دەپ ئاتاشقانىكەن. "كۈن" سۆزى كېيىنكى كۈنلەرگە كېلىپ "ھون" سۆزىگە ئايلىنىپ كەتكەن.

تۈركىيلىك پروفېسسور ئا. زەكى ۋەلىدى توغانمۇ "ھون" ئاتالغۇسىنى "كۈن" دەپ يازىدۇ. يەنە باشقا تارىخىي مەنبەلەردىمۇ "ھون" سۆزىنىڭ ئورخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېيتىلىدۇ.

قەدىمكى چاغدا ئورخۇن دەرياسىنىڭ بويىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنى شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن "ھون" سۆزىگە ئۆزگىرىپ كەتكەن ئىكەن.

مىلادى 5- ئەسىرنىڭ بېشىدا (420- يىلى) ئارال كۆلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىن كەلگەن ئاق ھونلار باكتېرىيىنى بېسىۋېلىپ ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ كۇشانلارنىڭ كۈچلىرىنى يوقاتقان. ئاق ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چىرايى ئاق سۈزۈك بولغانلىقى ئۈچۈن روما تارىخچىسى فروكوفىس ئۇلارنى "ئاق ھونلار" دەپ يازغان. 5- ئەسىردە ياشىغان ئەرمەن تارىخچىلىرى كۇشانلار بىلەن ئېقتاللىرىنى (ئاق ھونلار) "بىر-بىرىدىن پەرق قىلمايدۇ" دېگەن. چۈنكى، كۇشانلار بىلەن ئېقتاللىرى (ئاق ھونلار) ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن ئىدى. بۇنى " تاڭ سۇلالىسى يىلنامىسى. ئېقتاللىرى ھەققىدە قىسسە " دىكى مەلۇماتمۇ ئىسپاتلايدۇ. يىلنامىدە مۇنداق دېيىلگەن: " ئېقتاللىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇلۇغ ياۋچىلاردىن كېلىپ چىققان " تارىختا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى بولغان ئۇلۇغ ياۋچىلار ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار تارىخنىڭ ئۇزۇنلۇقى، جەڭگىۋارلىقى بىلەنلا ئەمەس. بەلكى توخارىستان، كۇشان ئىمپېرىيىسى، ئاق ھونلار (ئېقتاللىرى) ئىمپېرىيىسى قاتارلىق قۇدرەتلىك دۆلەتلەرنى قۇرغانلىقى يۈكسەك، باي مەدەنىيەت ياراتقانلىقى بىلەنمۇ مەشھۇر.

تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى چاغلاردا دۈشمەننى (بۇ سۆز پارىسچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا كىرگەن) " ياۋ " دەپ ئاتايتتى. " ياۋچى " دېگەن ئىسىم

ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ ئۇرۇشقا، ئۆز قوشنىلىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ تۇرىدىغان ناھايىتى جەڭگىۋارلىقىغا قاراپ قويۇلغانىكەن.

ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا "ئاخۇن" قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن بەلكى "ئاق ھون" سۆزىنىڭ "ئاخۇن" سۆزىگە ئۆزگىرىپ كېتىشىدىن دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇرلار ئاق ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئۇنتۇلماس بۈيۈك نەسەبىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇپ ئىشلىتىشنى لايىق كۆرگەن. مەسىلەن: مەمەت ئاخۇن، ساۋۇت ئاخۇن، دەپ قوللانغان. ئەسلىي بۇ ئىسىملار مەمەت ئاق ھون، ساۋۇت ئاق ھون بولۇپ "ئاق ھون" سۆزى "ئاخۇن" غا ئۆزگىرىپ كەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قېرىندىشى بولغان ئۆزبېك خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى "ئاخۇنجان ئاكا" دەپ ئاتىشىمۇ ئەسلىي "ئاق ھون جان ئاكا" سۆزىنىڭ ئۆزگىرىپ ئېيتىلىشىدۇر.

ئەمدى بىز ئۆز گېپىمىزگە كەلسەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوللىنىۋاتقان "ياپون" سۆزى ئەسلىي "ياۋا ھون" سۆزىنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇش مۇمكىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، ياپونلار ئۆز دۆلىتىنىڭ نامىنى ياپون تىلىدا (日本 نىپپون) بولۇپ سۆزىنىڭ ئوقۇلۇشى ئادەتتە ئېغىز تىلىدا "نېپون" ئەدەبىي يېزىقتا "نخون" دەپ ئوقۇلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى "كۈن كۆتۈرۈلگەن جاي" دېگەنلىك بولىدۇ. بۇنىڭدىن "كۈن" دەل بىز يۇقىرى ئېيتقان "ھون" سۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسى بولۇپ بۇ يەردىكى "ھون" ئورخۇن دەرياسى ۋادىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ياپون تىلىدىكى

ئۈچ چوڭ شىۋىنىڭ بىرى يەنى خوككايدۇ شىۋىسى ئالتاي تىلىغا مۇناسىۋەتلىك شىۋە بولۇپ ياپون تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسىدا ئۇيغۇر تىلىغا يېقىن بولغان ئوخشاشلىق بار. مەسىلەن، جۈملىدىكى ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا كېلىش قوشۇمچىلىرىدا مەلۇم ئورتاقلىق بار. ياپونلارمۇ بۇنى ئېتىراپ قىلىدۇ. خوككايدۇ ئارىلىدا ياشاۋاتقان ياپونىيىنىڭ ئەڭ قەدىمكى مىللىتى شۇنداقلا ياپون مىللىتىنىڭ يىلتىزى بولغان ئەينۇ (ئائىنۇ) لار بولۇپ ئۇلار شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى ھازىرقى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلارنى موڭغۇلىيە دالاسىدىن كەلگەن دېسە، بەزىلەر ئۇلارنى ئوكياندىن كەلگەن دەيدۇ يەنە بەزىلەر ئۇلارنى قەدىمكى ئاسىيالىقلار دەپ قارايدۇ. بىز ئۇلارنىڭ ئوزۇقلىنىش، كېسىم - كېچىكى، مۇقەددەس ئۇسۇللىرى، ئېغىز ئەدەبىياتى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق ئۇلارنىڭ موڭغۇلىيە دالاسىدىن بولسۇن ياكى ئوكيان ئادىمى بولسۇن بىردەكلا ھونلار بىلەن باغلىنىشى بارلىقىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. چۈنكى، ياپونلار تا ھازىرغىچە ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت بايرىقىغا "كۈن" نى چۈشۈرۈپ ئالغان بۇ نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئۇلار "مۇ" قۇرۇقلۇقىدىكى ئۇيغۇر ئىمپېرىيىسى يەنى "قۇياش ئىمپېرىيىسى" بىلەن موڭغۇلىيە دالاسىدىكى قەدىمكى ھونلارنىڭ ئەۋلادى دەپ ھۆكۈم قىلساق خاتا بولماس. چۈنكى، قۇياشقا ئېتىقاد قىلىدىغان "مۇ" قۇرۇقلۇقىدىكى قۇياش ئىمپېرىيىسى ۋولقان پارتىلاش ۋە يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن گۇمران بولۇپ ھالاكەتكە ئۇچرىغاندا 64 مىليون ئاھالە قۇربان بولغانىدى. ھايات قالغان ئاھالىلەر ئۆزلىرىگە نىجاتلىق ئىزدەپ ئەتراپتىكى باشقا ئاراللارغا ماكانلىشىشقا مەجبۇر بولغان،

ھازىرقى زامان تەبىئىي پەن ئالىملىرىنىڭ قىياسچە تىنچ ئوكياندىكى بۇ يوقالغان قۇرۇقلۇق 2050- يىلى يەنە قايتىدىن بارلىققا كېلىش مۇمكىن دەپ قىياس قىلماقتا. يەنە بۇ يەردە شۇنى يۈرەكلىك ھالدا قەيت قىلىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى پۈتكۈل تۈرك دۇنياسىنىڭ تىل تەتقىقاتى كىتابى دەستۇر بولغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ " تۈركىي تىللار دىۋانى " دا ياپونىيە خەرىتىسىنىڭ سىزىلىشى ۋە يەر شارى مىقياسىدا تۇنجى قېتىم خەرىتىگە چۈشۈرۈلۈپ " جابىرقا " دەپ ئىسىم قويۇلۇشىمۇ مېنىڭچە تاسادىپىيلىق بولمىسا كېرەك دەپ قارايمەن.

ياپونلار خېلى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى يىپەك يولى تەتقىقاتىدا ئەتراپلىق ئىزدىنىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. ياپونىيە كىيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى، توكيو ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئۇنىۋېرسىتېتلاردا شۇنداقلا ياپونىيىدە كەڭ كۆلەمدە ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغىلىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تارىخىغا بولغان بۇنداق قىزغىنلىقلار مېنىڭچە ئاساسسىز بولمىسا كېرەك دەپ ئويلايمەن.

قان تىپى جەھەتتىمۇ تەتقىق قىلغاندا ئارىيانلار شۇنداقلا نېمىسلار، ياپونلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ A قان تىپىغا كىرىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ھازىرقى زامان ئارىيانشۇناس ئالىملار ئارىيانلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىپ ئورتاق بولغان مۇنداق بىر پىكىرگە كەلدى. يەنى " ئارىيانلار ھونلار بىلەن بىردۇر. تۈركلەر ھونلارنىڭ قېرىندىشىدۇر " دېگەن يەكۈنى فورمىلاشتۇرۇپ مۇنداق تەڭلىمە چىقاردى.

ئارىيان = ھون = تۈرك = ئۇيغۇر

ئەمدى مەن ئۆزۈمنىڭ يۇقىرىقى بىر قاتار ئىسپاتلارغا ئاساسەن بۇ تەڭلىمىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بوش قالغان ئورۇنغا ياپونلارنى قويۇپ يەنە بىر بوشلۇق قويۇپ قويۇشنى لايىق كۆردۈم. يەنى:

ئاربيان = ھون = تۈرك = ئۇيغۇر = ياپون

ئەگەر پۇرسەت بولسا بۇ تەتقىقاتنى يەنىمۇ داۋاملاشتۇرۇپ يۇقىرىقى تەڭلىمنىڭ بوش ئورنىنى تولدۇرۇشقا تىرىشمەن.

(ھاجى قۇتلۇق قادىرنىڭ بار ئىكەنمەن يادىڭدا دۇنيا ناملىق كىتابىدىن

قىسقارتىپ ئېلىندى)

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى (ئېتنىك مەنبەسى) توغرىسىدا

تورغا يوللىغۇچى: TuranTekin

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=201>

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى مۇھاكىمە — شىنجاڭ تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىدىكى مۇھىم، ئەھمىيەتلىك تەتقىقات تېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ بىر مۇنچە تارىخى مەسىلىلەرگە بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك تۈردە چېتىلىدۇ. تارىخشۇناسلار بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۇزاقتىن بۇيان تەتقىقات ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. خېلى نۇرغۇن كىتابلار نەشر قىلىنغان، ئىلمى ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىم ئەھلىلىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ئىلمى قاراش شەكىللەنگىنى يوق. مەسىلەن، بۇنىڭغا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى يەنى ئېتنىك مەنبەسى تەتقىق قىلىنغان كىتاب - ژۇرناللارغا، گو يىڭدى يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، فېڭ جياشېڭ، چىڭ سۇلو قاتارلىقلار تۈزگەن «ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام»، ليۇ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، مەرھۇم ليۇ زىشياۋ يازغان «ئۇيغۇر تارىخى»، بى چاڭپۇ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، خاملىتون يازغان «بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلارغا دائىر ماتېرىياللار»، لىن گەن، گاۋ زىخۇ يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، ۋە ياڭ شېڭمىن يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئىلمى ئەسەرلەر، ئۇندىن باشقا «شىنجاڭ ئىجتىمائىي

پەنلەر تەتقىقاتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» قاتارلىق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى توغرىسىدا ئېلان قىلىنغان ئىلمىي ماقالىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

1980- يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان «ئۇيغۇرلارنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ ئاساسىي نوقتىسىنەزەرلىرى تونۇشتۇرۇلغان «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1981- يىلى 30- ئىيۇلدىكى سانىغا بېسىلغان ماقالىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ھەقتىكى تۈرلۈك كۆز قاراشلارنى ئالتە خىلغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. مەن ئەنە شۇ قاراشلاردىن، بىر-بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىلنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادى مىلادى 840- يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744- 840) قىرغىزلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كىيىن ئۇرۇش، كېسەللىك ۋە تەبىئىي ئاپەت سەۋەبىدىن غەربكە كۆچكەن دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر شىنجاڭدىكى يەنى تارىم ئويمانلىقىدا 840- يىلدىن ئىلگىرى ياشايدىغان خەلقلەر تۈركى تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشەتتى، گەرچە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى يەرلىك خەلقلەردىن ئاز بولسىمۇ تىل، ئۆرپ - ئادەت ۋە پىسخولوگىيىسى ئوخشىشىپ كەتكەنچە، ئۇلار يەرلىك خەلقلەر بىلەن ئاسانلا قوشۇلۇپ كەتكەن دەپ ھېسابلايدۇ.

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر — ئۇيغۇرلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا 840- يىلدىن ئىلگىرى، ھەتتا مىلادىدىن ئىلگىرىلا ياشىغان ئەڭ قەدىمىي خەلق دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئالدىنقى ۋە كېيىنكى

«خەننامە» نىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ ياقىلىرىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ سانىنى ئۆز - ئارا سېلىشتۇرىدۇ. «تەزكىرە» دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى بىر مىليوندىن ئارتۇق ئىكەنلىكى مەلۇم. ھالبۇكى ئورخۇن ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندىمۇ 100-200 مىڭ ئۆپچۆرىسىدە بولغان. بۇلار سان جەھەتتىمۇ مۇتلەق ئازچىلىقنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، سان جەھەتتىن كۆپ بولغان يەرلىك خەلقلەرنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىۋالغان دەيدىغان كۆز - قاراش پاكىتلارغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ خىل كۆز - قاراشقا «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى زۇرنىلى» نىڭ خەنزۇچە نەشرى 1981-يىلى 1-ساندىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدىكى يېڭى مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسىنى، ئۇيغۇرچە نەشرى 1982-يىلى 2-ساندىكى «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر» دېگەن ماقالىلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى ئىككى خىل قاراشقا ئوخشىمايدىغان قاراشلارمۇ بار. مەسىلەن: تارىخچى گۇ باۋ ئەپەندى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ۋە «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئۈچ پارچە ئىلمى ماقالىسىدە: «مىلادى 3- ئەسىردە شىنجاڭدا ماكانلاشقان دىڭلىڭلار، مىلادى 5- ئەسىردە ياشىغان تېلېلار ئۇزاق تارىخى جەرياندا يەرلىك مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، كېيىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسى گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن»، «مىلادى 5- ئەسىردە دىڭلىڭلار يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار كەڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان،

جەنۇبى شىنجاڭدىكى خېلى كۆپ جايلار مۇشۇ مەزگىلدە تېلېپلەشكەن» دەپ قارىغان. مۇگۇئاڭ ۋېن ئەپەندى «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى ۋە ماكانى ھەققىدە مۇھاكىمە» ناملىق ئىلمى ماقالىسىدە، ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 3- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن مىلادى 4- ئەسىرگىچە ياشىغان دىڭلىك ۋە ئوغۇزلارنى ئېتىتىك مەنبە قىلغان دەپ ھېسابلىغان. چىڭ شولو ئەپەندى بولسا «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتى ھەققىدە» ناملىق ئىلمى ماقالىسىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى زاتىغا دائىر رىۋايەتلەرنى تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ئۇيغۇرلار دى (دېھار) - قىزىل دى - دىڭلىك - تېلې - ئۇيغۇر دېگەن تەرتىپ بويىچە كېلىپ چىققان دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا ئالدى بىلەن ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز - ئارا مۇناسىۋىتىنى قىسقىچە ئىزاھلاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھازىر ئېلىمىز ۋە چەتئەل ئالىملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى مىللەت ئىكەنلىكىنى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمما تۈرۈكلەر بىلەن ھونلارنىڭ ئۆز - ئارا مۇناسىۋىتى ۋە تۈركلەرنىڭ ئەجدادى مەسىلىسىدە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇد. بەزى ئالىملار تۈرۈكلەرنى تىل (دى، دىڭلىك، تېلې) دىن كېلىپ چىققان دېسە، يەنە بەزىلەر، ھونلاردىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. ئاز ساندىكى تەتقىقاتچىلار بولسا تۈرۈكلەرنى ساكلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان تىگىراخاۋدا (ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار) بىلەن تېلې قەبىلىلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قان ئارىلىشىشىدىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن دەپ ھېسابلايدۇ.

خەنزۇچە تارىخى مەنبەلەردە، ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ نامى ھەرقايسى تارىخى دەۋرلەردە تۈرلۈك ئاھاڭ تەرجىمىلىرى بويىچە ئاتالغان.

مەسلەن: ئالدىنقى چىن دەۋرىدە دى (狄)، خەن دەۋرىدە دىڭلىك (丁) 零 ئەينى چاغدا تىڭلىك دەپ ئوقۇلغان)، سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدە تېلې (铁) (勒)، ۋېيخې، يۈەنخې؛ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە خۇيخې، خۇيخۇ دېگەن ناملار داۋاملىق قوللىنىلغاندىن سىرت، يەنە ۋۇگۇ، ۋەي ۋۇ ئېر، ۋەي گۇئېر، ۋەي ۋۇ قاتارلىق ئون نەچچە خىل نام بىلەن؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان ناملاردىن سىرت، خۇيخۇي دېگەن نام بىلەن؛ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چەنتۇخۇي دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە بۇلارنى بىر خىل نامنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخى دەۋرلەردىكى ھەرخىل تەلەپپۇز قىلىنىشى ياكى مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئاساسەن قۇيۇلغان نام دەپ قاراشقا بولىدۇ. ليۇ يىتاڭ يازغان «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا، قەدىمكى چاغدا خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تەلەپپۇزىدا كۆپ ھاللاردا «ڭ» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغانلىقى، مەسلەن ئەينى چاغدا «丁» (ting) ئوقۇلۇشقا تېگىشلىك خەتنىڭ «تې» (té) دەپ؛ «轻» (king) خېتى «ki» دەپ؛ «龙» خېتى «Lu» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى ئېيتىلغان؛ «تىل» دېگەن سۆز قەدىمكى تۈركچىدىكى ئەتىل ياكى ئېتىل (دەريا) دېگەننىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى بولۇش ئېھتىمالىغا ناھايىتى يېقىنلىقىنى ۋە «ت» بىلەن «دى» ئۆز - ئارا نۆۋەتلىشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىز قەدىمكى تۈرۈك تىلىدىكى مەنسەپ نامى «شاد» ئوقۇلۇشتا «شاد» دەپ، ئەرەپ تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا كىرگەن «قەد» دېگەن سۆز «قەت» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى بىلەن يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، «دى»، «دىڭلىك»، «تېلې» دېيىلگەن ناملارنىڭ «تىل» ياكى «دىل» دېگەن

نامنىڭ باشقىچە تەلەپپۇزى ئىكەنلىكىنى چۈشەنەلەيمىز. تەتقىقاتچى شۇ زۇڭجېڭمۇ «دېڭلىڭ» نىڭ قەدىمدە «دىل» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان.

دىللار ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى بولۇپ، خەنزۇچە تارىخى مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. ئەمىنىيە (چۈنجيۇ) دەۋرىدە يېزىلغان «زۇجۇەن» («زو چيۇمىڭ تەزكىرىسى») تەزكىرىسىدە «جىن دۆلىتىنىڭ لەشكەر بېشى شۇن ۋۇنىڭ قوشۇنى داچى دېگەن جايدا دى (دىلى) لارنى مەغلۇپ قىلدى» دېيىلگەن. داچى ھازىرقى تەييۈەن رايونى بولۇپ، يۇقىرىقى مەلۇماتتىن دىللارنىڭ ئېلىمىزنىڭ شىمالى تەرىپىدە ياشىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سۇ بېيخەي يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنى مەنبەسى ھەققىدە يېڭى مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىسىدە، بەش دەۋر (بەش خۇ - غۇز)، 16 خانلىق (304 - 439) دەۋرىدىكى دېڭلىڭ قەبىلىسى ئارىسىدا «دى» (翟) بۇ خەت قەدىمكى چاغدا دى دەپ ئۇقۇلغان)، شىەن يۈ (鲜于)، لۇ (洛)، چۇ دەپ ئاتالغان ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ سانى ھەممىدىن كۆپلۈكى ئوتتۇرغا قويۇلغان ھەمدە بۇنىڭغا ئاساسەن دىل (دېڭلىڭ) دېگەن نام «دى» ئۇرۇقىنىڭ نامىنىڭ ئۆزگىرىشى دېگەن خۇلاسە چىقىرىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرى بولغان دىل (دى، دېڭلىڭ) لار ئېدىرلىق، دالالاردا كۆپىنچە ھارۋىلاردا يول يۈرۈشنى ياقىتۇرغاچقا ھەمدە ھارۋىلىرىنىڭ چاقى ئېگىز، شادىلىرى كۆپ بولغاچقا، ئېگىز قاڭقىللار (ئېگىز ھارۋىلىقلار) دەپمۇ ئاتالغان. بىز بۇ تارىخى پاكىتنى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى

داستانى «ئوغۇزنامە» دە ئېيتىلغان ئوغۇز خاقان جۇرجىت خاقانىنى مەغلۇپ قىلىپ نۇرغۇن غەنىمەت ئالغانلىقى، ئۇلارنى توشۇشقا ئات، قېچىر، كالا ئازلىق قىلغاندا، ئوغۇزخان لەشكەرلىرىدىن بىر چېۋەر ياشانغان كىشى ئېگىز ھارۋا ياساپ، جانسىز غەنىمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىمەتلەرنى قوشۇپ توشۇغانلىقى، ئوغۇزنىڭ نەۋكەرلىرى، ئەل جامائەتمۇ بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولغانلىقى ۋە ئۇلارمۇ ھارۋا ياسانغانلىقى، ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا «قانغا، قانغا» دېگەن ئاۋاز چىققاچقا، ئوغۇزخان ھارۋا ياسانغانلارغا قانغۇرلۇقلار (بەزى ماتېرىياللاردا قانغۇرلۇقلا دەپمۇ ئېلىنىدۇ) يەنى قاڭقىللار دەپ نام بەرگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، ئېگىز قاڭقىللار يەنى دىڭلىڭلارنىڭ ناھايىتى قەدىمى خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پاندىرىخ قەلئەسىدىن قەدىمكى ھارۋىنى تاپقانلىقى، 1983- يىلى 11- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئالتاي ۋىلايىتى ئالتاي ناھىيىسىدىكى ئوتبۇلاق كەنتىدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى ئارىسىدىن بىر كالا ھارۋىسىنىڭ رەسىمى بايقالغانلىقى ۋە رەسىمنىڭ تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1500- يىللارغا تەئەللۇق ئىكەنلىكىنىڭ مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقى شۇنداقلا شەرقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ياسالغان كۈسەن (كۇچا) دىكى بېزەكلىك غارلىرىدا ھارۋىدا ئولتۇرغان قۇياش ئالاھىنىڭ سىزىلىشى، بىزنىڭ يۇقىرىقىدىكى كۆز قارىشىمىزنى ئارخېئولوگىيە ۋە قىيا تاش رەسىمى ھەم تام سىزمىچىلىقى جەھەتتىن ۋاستىلىك پاكىت بىلەن تەمىن ئېتىپ بېرىدۇ.

«ۋېينامە. ئېگىز قاڭقىللار ھەققىدە قىسسە» دە مىلادى 487 - يىلى

ئېگىز قاڭقىللارنىڭ بىكقۇلۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئاۋۇزلو ۋە ئىسسى چوڭچىلار جوجان قاغانى تولۇننىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە نارازى بولۇپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى، ئۇلار ئالدىنقى قانقىلنىڭ غەربىي شىمالغا كۆچكەنلىكى، ئاۋۇزلو ئۆزىنى خان دەپ، دۆلىتىدىكىلەرنى بەگ دەپ ئاتىغانلىقى، چوڭچى كۈلبەگ دەپ ئاتالغانلىقى، جوجان خانى ئاۋۇزلونى قوغلاشقا قوشۇن ئەۋەتكەن بولسىمۇ، نەتىجىسى چىقىمىغانلىقى، ئاۋۇزلو قۇجۇ خانى كەن شۇگۇينى ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مىڭمىڭنى خان قىلغانلىقى، ئاۋۇزلو جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، كىنگىت، پىشامشان، ئۇدۇنلارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، ئۇيغۇرلارنى ھونلارنىڭ ئەۋلادى دەيدىغان مەلۇماتلارمۇ بار. «شىمالى خانلىقلار تارىخى» 99 - جىلد «تېلېپلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تېلېپلارنىڭ ئەجدادى - ھونلارنىڭ ئەۋلادى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇقلىرى كۆپ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «كونا تاغنامە» 195 - جىلد «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىمۇ: «ئۇيغۇر (خۇيخې) لارنىڭ ئەجدادى - ھونلارنىڭ ئەۋلادى، كېيىنكى ۋەي خانلىقى دەۋرىدە تېلې قەبىلىلىرى دەپ ئاتالدى» دېيىلگەن. بۇ خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ ھونلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ھونلار - ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە ياشىغان قەدىمكى خەلقلەرنىڭ بىرى، «كېيىنكى خەننامە» 89 - جىلد «جەنۇبى ھونلار ھەققىدە قىسسە» نىڭ ئىزاھاتىدا: «باتۇر (مۇدۇ) تەڭرىقۇت تۈمەن

تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، شيا خۇلارنىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئەجدادى چۈن ۋېيدىن تۈمەنگىچە مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن» دەپ قەيت قىلىنغان. ھونلار دەسلەپتە ئوردۇس يايلىقى ۋە يىن شەن (تەسكەي) تېغىنىڭ جەنۇبىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇلار ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە، يەنى جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە گۇيىفاڭ، خۇنىي، شىەنيۇن، شۇنيۇ دەپ؛ چۇنجيۇ (ئەمىنىيە) دەۋرىدە روڭ ياكى دى دەپ؛ جەنگو (يېغىلىق) دەۋرى ۋە چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە خۇ ياكى «لۇ» (虜) دەپ ئاتالغان. باتۇر (مۇدۇ) تەڭرىقۇت دەۋرىدىن ئىلگىرى ھونلار شەرقى غۇزلارغا يەنى تۇڭگۇس ۋە توخۇرلارغا بېقىنىپ، ئۇلارغا ئېسىل ئات ۋە ساھىبجامال قىزلارنى تارتۇقلاپ تۇرغان. تۈمەن تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە ئۇ ھون قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 209- يىلى تۈمەننىڭ چوڭ ئوغلى باتۇر ئاتىسىنىڭ ئورنىنى ئېگىلىپ، ھەربىي كۈچ ئارقىلىق قۇدرەتلىك ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ھون ئىمپېرىيىسى بوي سۇندۇرۇلغان نۇرغۇن قەبىلىلەر ۋە ئۇرۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا، خەلقلەرنىڭ ئىتتىپاقى تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى. ھون تىلىنىڭ ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپلۇقى ھەققىدە تىلشۇناسلار ۋە تارىخچىلار ئارىسىدا تالاش-تارتىش يوق. لېكىن ئۇنىڭ قايسى تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغانلىقى توغرىسىدا ھېلىمۇ ئىختىلاپ مەۋجۇد.

فرانسىيىلىك دىمۇسار، كاپروت قاتارلىقلار غەربكە كۆچكەن ھونلارنىڭ ئەۋلادلىرى ۋېنگىرلار(ھونگىرلار) دا ھازىرمۇ داستىخان، ئالما، تەڭنە، ئوچاق قاتارلىق ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان.

«كېيىنكى خەننامە» 89- جىلد «جەنۇبى ھونلار ھەققىدە قىسسە» دە «تەڭرىقۇتنىڭ ئەسلى ئىسمى فەنتاي ئىدى، ئۇنىڭ ئېلىدىكىلەر ئۇنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتايتتى. ھونلار ئاسماننى تەڭرى، تەڭرىنىڭ ئوغلىنى قۇت دەپ ئاتايدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. بىزدە ھازىرمۇ تەڭرى ۋە قۇت، قۇتلۇق دېگەن سۆزلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا ھونلار غەربكە كۆچكەندە قېرى - چۇرى، ياشانغانلىرى بىللە ماخالماي كۈسەننىڭ شىمالى، كىنگىتنىڭ غەربىدىكى بايىنبۇلاق يايلىقىدا قېلىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم كەڭلىكتىكى زېمىنغا، ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق ئاھالىگە ئىگە بولغان ياپپان دۆلىتىنى قۇرغان. «شىمالى سۇلالىلەر تارىخى. غەربى يۇرت تەزكىرىسى» دە، ئۇلارنىڭ تىلى، ئۆرۈپ-ئادىتىنىڭ ئېگىز قاڭقىلارغا ئوخشاش ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. يۇقىرىقى ئەھۋاللار ھونلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ تىلى ۋە ئۆرۈپ-ئادەت جەھەتلەردە بەلگىلىك دەرىجىدە ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«كېيىنكى خەننامە. جەنۇبى ھونلار ھەققىدە قىسسە» گە ئاساسلانغاندا، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مەنپەئەت، ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى ۋە بوي سۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ قارشىلىقى تۈپەيلىدىن شىمالى ھونلار زەئىپلىشىپ ھالسىزلانغاچقا، جەنۇبتىكى قەبىلىلەر ھونلارغا ئالدى تەرەپتىن، دىڭلىڭلار ئارقا تەرەپتىن يوشۇرۇنچە ھۇجۇم قىلغان، سىيانپىلار سول تەرەپتىن، غەربى يۇرتلۇقلار ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان. ھونلار تۆت تەرەپتىن كەلگەن زەربىگە تاقابىل تۇرالماي غەربكە - يىراق تامانغا كۆچكەن.

ھونلار غەربكە كۆچكەندىن كىيىن ئۇلار ئىگىلىگەن بىپايان چارۋىچىلىق رايونلىرى سىيانپىلار، تېلپلار ۋە جورجانىلارنىڭ زېمىنلىرىغا ئايلىغان. سىيانپىلار شەرقى غۇز(دوڭ خۇ) لارنىڭ بىر تارمىقى، شەرقى غۇزلار باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندىن كىيىن، بۇ بىر تارماق شەرقى غۇزلار چوڭ ھىنگان تېغى بويلىرىغا قېچىپ بارغان، كىيىن راۋلىي دەرياسى (سرامولۇن دەرياسى) بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن. 2- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىيانپىلارنىڭ سەردارى تەن شىكۈي سىيانپىي قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆتۈكەن تېغى ئېتىكىدىكى چەن چىۈ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بارگاھ تىكىپ، سىيانپىي خانلىقىنى قۇرغان. ئۇ شىمالدا دىڭلىڭلارغا، غەربتە ئۇيسۇن (ئۇيسۇن) لارغا زەربە بېرىپ، زېمىنىنى شەرقتىن غەربكە مىڭ چاقىرىم كېڭەيتكەن. تەخمىنەن مىلادى 180- يىلى تەن شىكۈي ئۆلتۈرۈلگەندىن كىيىن، ئوغۇللىرى ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئىچكى ئۇرۇش قىلىشىپ ئۆز ئالدىغا باشباشاق بولۇۋالغاچقا سىيانپىي خانلىقى تەدرىجىي زەئىپلەشكەن. تېلپلار مىلادى 2- ئەسىردە سىيانپىي خانلىقىغا، مىلادى 5- ئەسىردە جورجان خانلىقىغا بېقىنغان. مىلادى 509- يىلى جورجانىلارنىڭ خانى جۇبۇت ئېگىز قاڭقىللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كىيىن، بۇرۇن جورجان ھۆكۈمدارى ناگايغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن قۇجۇ خانى چۈيجا ئېگىز قاڭقىللارغا تەۋە بولغان. جورجانىلارنىڭ تەدرىجىي زەئىپلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئېگىز قاڭقىللار تېخىمۇ قۇدرەت تاپقان.

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى - تېلپلارنىڭ تارقالغان ماكانىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە «شىمالى خانلىقلار تارىخى. تېلپلار ھەققىدە قىسسە» دە ناھايىتى مۇھىم بىر ئابزاس خاتىرە بار: «..... تېلپلارنىڭ ئۇرۇق-قەبىلىلىرى

ئەڭ كۆپ، ئۇلار غەربى دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ تاغ - جىلغىلارنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان. تۇغلا دەرياسى (ئورخۇن دەرياسىنىڭ تارمىقى) نىڭ شىمالىدا بۆكە، توغرا، ئوپۇرغۇر (ۋېيخې)، بايرقۇ، بۆركلى، مىچىن، روخ (توققۇز)، ئىزگىل، غون، قوغۇرسۇ قاتارلىق قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى بار. ئېۋىرغولنىڭ غەربى، كىنگىتنىڭ شىمالى ۋە ئاقتاغ، تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا چابىش (چۈبە)، بورج، ئىگە (ئازلار)، سۇبۇ (سپىتا)، ناخ (ناگە)، ئوغۇز، خېگو (كەنكۈن)، ئېرتوش (يىجان)، ئوتقۇ قەبىلىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى بار..... گەرچە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئوخشىمىسىمۇ ھەممىسى تېلې دەپ ئاتىلاتتى». يۇقىرىقى بىر ئابزاس مۇھىم باياندا، تېلې قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئوپۇرغۇر، ئوغۇز دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى، بولۇپمۇ ئوغۇزلارنىڭ تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا ماكانلاشقانلىقى ئېيتىلغان. «يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يۈەنخې (ئۇيغۇر)لار دەسلەپتە ئوغۇز (ۋۇخۇ) دەپ ئاتىلاتتى. سۈي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئوپۇرغۇر (ۋېيخې) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» دەپ قەيت قىلىنغان. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تا ئوغۇز (ۋۇخۇ)، ئوپۇرغۇر (ۋېيخې) دېگەن ناملار ئەمەلىيەتتە يۈەنخې (ئۇيغۇر)نىڭ خەنزۇچىدا باشقىچە تەلەپپۇز قىلىنىشى ئىكەنلىكى، تېلېلارنىڭ چابىش قەبىلىسىنىڭ قارا شەھەرنىڭ غەربى شىمالىغا يەنى يۇلتۇز دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقانلىقى، يۈەنخې ياكى خۇيخې دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنىڭ تېلې قەبىلىلىرى ئارىسىدا خېلى كۈچلۈك قەبىلە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئىككى ئابزاس تارىخى بايانى «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ

قارىساق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى يالغۇز موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا ئەمەس، بەلكى ئېۋرغۇلنىڭ غەربى، قارا شەھەرنىڭ غەربى شىمالى ۋە تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى بوستانلىقلاردىمۇ ياشىغانلىقىنى چۈشەنەلەيمىز.

ئېلىمىزنىڭ غەربى شىمالدا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر قانداشلىق جەھەتتە بىر - بىرىگە يېقىن بولغان ئۇرۇق-قوۋملار بىر قەبىلە بولغان. تىلى، ئۆرپ - ئادىتى ئۆز - ئارا يېقىن بولغان ئۇرۇقلار بىر قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقان. قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى قايسى بىر قەبىلە قورال كۈچى ياكى جەلپ قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرسە، شۇ قەبىلىنىڭ نامى قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان.

بۇرۇن دىڭلىك ياكى تېلې دەپ ئاتالغان قەبىلىلەرنىڭ بىر قىسمى تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلۈپ «ئۇيغۇر» دېگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېلېلار ئىچىدە سان جەھەتتە كۆپ سانلىقىنى ئىگىلىگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىر قەدەر ئىلغار ئىكەنلىكى، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان «يىپەك يولى» نىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقى ئۇلارنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈشىدە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن. «شىمالى خانلىقلار تارىخى. تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۈرك دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كىيىن، ئۇلار (تۈركلەر) شەرق ۋە غەربكە كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلاندى..... ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىدىن پايدىلىنىپ، موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۇردى» دېيىلگەن. مىلادى 6 - ئەسىردىن 8 - ئەسىرگىچە موڭغۇل دالاسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغىچە بولغان

جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ قۇرۇلغان چوڭ خانىدانلىق - تۈرك خانلىقىنىڭ ئاساسى ھەربىي كۈچىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى ۋە تۈرۈكلەر ئىقتىسادى جەھەتتە ئۇيغۇرلارغا تايانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى كۆچمەن چارۋىچىلىقىنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇماتلار بولۇپلا قالماي، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ قالدۇرۇلغان. مەسىلەن: «شىمالى خانلىقلار تارىخى» ۋە «سۈيىنامە» لەرنىڭ «تېلېپلار ھەققىدە قىسسە» لىرىدە: «ئۇلارنىڭ غەرب تەرەپكە جايلاشقانلىرى كۆپىنچە باغۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق قىلاتتى. كالىسى كۆپ، يىلقىسى ئاز ئىدى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ يەردە ئېيتىلغان غەرب تەرەپ - موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىدىكى ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىنىڭ خېلى بۇرۇنلا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 840 - يىلىدىن ئىلگىرىلا شىنجاڭدا ياشىغانلىقىنى تۆۋەندىكى تارىخى مەلۇماتلار ئارقىلىقمۇ دەلىللەشكە بولىدۇ؛

1. مىلادى 2 - ئەسىردە ئۆتكەن يۇنان تارىخچىسى پتولېمى ئۆزىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدىكى سېرىس دۆلىتى (يىپەك دۆلىتى) بابىدا، ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى، ئۇلار پىلە بېقىپ يىپەكتىن شايبى ئەتلەس توقۇيدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

2. «تۈركى تىللا دىۋانى» نىڭ 1- تومىدىكى «ئۈگە»، «ئۇيغۇر» سۆزلىرىگە بېرىلگەن ئىزاھاتتا، تۈرۈك قوشۇنلىرى ئالبېكساندىر ماكىدونىسكىنىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان ئالتۇنقان تېغىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن ئىكەنلىكى، «ئۇيغۇر» دېگەن نام «خۇدخور» ئاتالغۇسىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. بۇنىڭغا ئاساسەن «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3- ئەسىردىلا مەۋجۇدلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. دەرۋەقە مەھمۇت قەشقىرى «تۈركى تىللا دىۋانى» نى ئالبېكساندىر ماكىدونىسكى شىنجاڭغا كەلگەن ۋاقىت — مىلادىدىن ئىلگىرىكى 329- يىلدىن ئالاھىزەل 1300 يىل كىيىن، يەنى 1072- 1074- يىللىرى ئىراقتا يازغان. ھەمدە «ئۇيغۇر» لارنىڭ «خۇزخۇرەند» ئاتالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى مۇھەممەد چاقىر تونقاخاننىڭ ئوغلى ئىسراپىل توغان تېكىندىن ئاڭلىغانلىقىنى ئەسكەرتكەن. شۇڭا بۇ رىۋايەت خاراكتېرلىك مەلۇماتنى باشقا تارىخى ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

3. «ئۈچ دۆلەت ھەققىدە تەپسىرات» تا دىڭلىڭلار ھونلارنىڭ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، مىلادى 1- ئەسىردە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ غەربكە كۆچۈپ كەتكەنلىكى قەيت قىلىنغان.

4. «شىمالى سۇلالىلەر تارىخى. تېلېلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئاقتاغ يەنى تەڭرىتاغ ئەتراپىدا ماكانلاشقان تېلېلارنىڭ 20 مىڭ ئەسكىرى.....»، «ئالتۇنتاغ يەنى ئالتاي تېغى ئەتراپىدا ماكانلاشقان تېلېلارنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. ئەگەر قېرىلار، ئاياللارنىڭ ئەسكەر بولالمايدىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ھەر تۆت كىشىدىن بىرى

ئەسكەر بولغان دەپ قىياس قىلساق، يۇقىرىدىكى ئىككى جايدىكى تېلېلارنىڭ سانى تەخمىنەن 120 مىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ھالبۇكى بۇ جەنۇبى شىنجاڭ ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان تېلېلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ۋەھالەنكى، «سوڭنامە» گە ئاساسلانغاندا، 840- يىلى ئۇيغۇرلاردىن تەخمىنەن 100 مىڭ كىشى غەربكە كۆچكەن.

5. «ۋېينامە. غەربى روڭلار ھەققىدە قىسسە» دە: «دىڭلىڭ ئېلى كانگىيەنىڭ شىمالىدا، 60 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بار. خەلقى چارۋىچىلىق قىلىدۇ، ئۇ يەردىن چىقىدىغان تىيىن، ئاق بۇلغۇن، سۆسەر تېرىلىرى داڭلىق، ئارال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىمۇ دىڭلىڭلارنىڭ بارلىقى ئېنىق، ئەمما ئۇلار ئۇيسۇنلارنىڭ غەربىدىكى دىڭلىڭلاردىن ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماتېرىيال مىلادى 4- ئەسىردە ھازىرقى شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىدا سانى خېلى كۆپ دىڭلىڭلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

6. «جەنۇبى چى سۇلالىسى تارىخى. جورجانىلار ھەققىدە قىسسە» دە: «يىجۇ ئايمىقىنىڭ ۋالىسى ليۇ جۇن ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك سەلتەنتىنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن دىڭلىڭلارغا جاڭ جىڭ شۈەننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئەلچى پىشامشان، ئۇدۇنغا بارماقچى بولغان، ئەمما پىشامشاننى دىڭلىڭلار ئىشغال قىلىۋالغاچقا، خەلقى ئەتراپقا تارىلىپ كەتكەن. ئۇدۇنلۇقلار بۇددا دىنغا ئېتىقات قىلىدىكەن. دىڭلىڭلار ئۆزلىرىنى تەڭرىقۇت دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلار ئەلچى جاڭ جىڭ شۈەننى قوبۇل قىلىپ قايتىپ كېتىشىنى تەۋسىيە قىلغان» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «جەنۇبى سۇلالىلەر تارىخى. غەربى يۇرت تەزكىرىسى» دە: «چەرچەن ئېلى

شىمالى دىڭلىڭلارغا تەۋە» دېيىلگەن. بۇ تارىخى بايانلار دىڭلىڭلارنىڭ 5- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جەنۇبى شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ كەڭ زېمىندا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

7. «سوڭنامە. قۇجۇ تەزكىرىسى» دە: «قۇجۇ ... تاڭ سۇلالىسى

جىنگۇەن يىللىرى (627 - 650) دا خۇجۇنجىي قۇجۇنى تىنچلاندۇرغاندىن كىيىن، قۇجۇ ياكى شىجۇ دەپ ئاتالدى. ئەن لۇشەن-شى سىمىڭ توپىلىڭدا قولدىن كېتىپ، كىيىن قۇجۇ ئېلى يەنە ئەسلىگە كەلگەن. قۇجۇ ئېگىز جاي دېگەن مەنىدىكى سۆز، ئۇ يەردە ئۇيغۇرلار كۆپ بولغاچقا ئۇ يەردىكىلەر قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالغان» دېيىلگەن. بىزگە مەلۇمكى ئەن لۇشەن-شى سىمىڭ توپىلىڭى مىلادى 753- يىلدىن 763- يىلغىچە بولغان. مانا بۇ خاتىرە 840- يىلدىن تەخمىنەن 80 يىل بۇرۇنلا قۇجۇدا ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتى مەۋجۇد بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

8. «يۈەنخې يىللىرى (806-821) دىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ

تەپسىراتى» دا، پورى (ھازىرقى مورى، چىتەي، بارىكۆلدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنىڭ دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ) نىڭ شەرقى شىمالىدىكى چەج (赤遮)، تۇز بۇلاق (盐泉镇) كەنتلىرى ۋە تەرۇپ (特罗堡) قەلئەسى قاتارلىق جايلارنىڭ ئەينى چاغدىكى «ئۇيغۇرلار يېرىگە بارىدىغان» مۇھىم ئۆتكەل ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: قارلۇقلار غەلىبىدىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇرلاردىن قاغانىساي (佛图川) نى تارتىۋالدى» دېيىلگەن. بۇ ۋەقە 790- يىلى يۈز بەرگەن. بۇ پاكىتلار يۇقىرىقى جايلاردا خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

9. «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» تا، ئەرەپ تارىخچىسى مەسئۇدنىڭ: تېلېلار بىلەن ئۇيغۇرلار بىر قەبىلە..... تاگاز گاز (كۆپلىگەن تارىخچىلار تاگاز گازلارنى ئەمەلىيەتتە توققۇز ئوغۇز دېگەننىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ) لار تۈركى تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى ئەڭ باتۇر، سانى ئەڭ كۆپ خەلقلەردىن بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ماھىر، ئۇلارنىڭ زېمىنى شەرقتە چىن (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) دىن غەربتە خۇراسانغىچە ئىدى. ئۇلارنىڭ پايتەختى گۇشان (كۇشان) بولۇپ، ئۇلاردا ئېلىكخان دېگەن نام قوللىنىلغان» دېگەن سۆزى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. كۆپلىگەن ئالىملار مەسىلەن، دېنارد قاتارلىقلار گۇشان شەھىرىنى قۇجۇ دەپ ھېسابلىسا، رېنئۇد قاتارلىقلار كوچا شەھىرى دەپ قارايدۇ. خۇراسان بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن ئەرەپ تارىخچىلىرى خاتىرىلىگەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا خېلى كۆپ ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان دېگەن تارىخى بايان بىلەن خەنزۇچە تارىخى مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن ئەھۋاللارنىڭ بىر-بىرىگە ماس كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

دېمەك يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ۋە توققۇز تۈرلۈك پاكىتلارغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار دىل(دى، دىڭلىك) لارنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى مىلادى 840- يىلدىن بۇرۇنمۇ شىنجاڭدا ياشىغانلىقىنى، ھازىرقى ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگۈچە مۇرەككەپ، ئۇزاق تارىخى جەريانلارنى كەچۈرگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

سېرىق ئۇيغۇرلار ھەققىدە

تورغا يوللىغۇچى: TuranTekin

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=181>

مىلادى 840-يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىزلار تەرىپىدىن يىمىرىلگەندىن كىيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى ئارقا-ئارقىدىن كۆچۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبقا كۆچتى، يەنە بىر قىسمى غەربكە كۆچتى. شۇ ئاساستا ئۇلار باشقا رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا قوشۇلۇپ كەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ھازىرقى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالدا ۋە خېشى كارىدورىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى شىمالدىن كۆچۈپ كەلگەن زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، يېڭى بىر ئۇيغۇرلار توپىنى ھاسىل قىلدى. ھەمدە كىيىن گۈللىنىپ تېخىمۇ زور بولغان ئۈچ چوڭ خانلىقنى بەرپا قىلدى. يەنى قارىخانىلار خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىبارەت. سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا بۇ ئۈچ خانلىق ئىچىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. تارىخى كىتابلاردا يەنە خېشى ئۇيغۇرلىرى، لىياڭجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەپمۇ ئۇچرايدۇ. ئاساسلىق پائالىيەت دائىرىسى خېشى رايونىدا بولغاچقا كۆپىنچە ھاللاردا ئومۇملاشتۇرۇلۇپ خېشى ئۇيغۇرلىرى دېيىلىدۇ. بۇلار خېشى رايونىدىكى گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ جاڭيې شەھىرى)، لىياڭجۇ (ھازىرقى ۋۇۋېي شەھىرى)، گۇاجۇ (ھازىرقى ئەنشى ناھىيىسى)، شاجۇ (ھازىرقى دۇنخۇاڭ شەھىرى)، خېلۇچۈەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئېچىنا

دەرياسى)، خېلەنشەن (نىڭشيا دائىرىسىدە)، چىنجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ تىەنشۈي شەھىرى) قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت قىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە، گەنجۇنى مەركەز قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تەسىر كۈچى زور بولغان. ئۇيغۇرلار دەسلەپتە تۈبۈتلەرگە بېقىنغان، كىيىن بەيئەتچىلەر قوشۇنىغا (جاڭ يىچاۋ باشچىلىقىدىكى ئالتۇن تاغ پادىشاھلىقى) بېقىنغان، ئاخىرىدا بەيئەتچىلەر قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ گەنجۇنى ئىشغال قىلغان. گەنجۇنى ئىشغال قىلغاندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ نىسپى مۇقىملىقى ئىشقا ئاشقان. شۇنىڭ بىلەن گەنجۇ خېشى رايونىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان. شۇندىن باشلاپ گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دېگەن ئۇقۇم كەڭ تارقالغان ۋە قوللىنىلغان. ئەمما كىيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە گەنجۇ تاڭغۇتلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن خېشى ئۇيغۇرلىرى ئۆزىنىڭ سىياسىي قوماندانلىق مەركىزىدىن ئايرىلىپ قالدى. ھەمدە بىر يېرىم ئەسىردەك داۋام قىلغان خېشى ئۇيغۇرلا ھاكىمىيىتى ئاخىرلاشتى.

ئۇنداقتا ئۇلار نېمە ئۈچۈن سېرىق ئۇيغۇرلار دېيىلىدۇ؟ خېشى رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كىيىن بىر قىسىم ئۇيغۇرلار سەيدام ئويمانلىقنىڭ غەربى چېتىگە بېرىپ چارۋىچىلىق قىلدى. بۇلار سوڭ سۇلالىسى ۋە جىن سۇلالىسى تارىخى كىتابلىرىدا شاجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپ ئېلىنغان. 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئۇدۇن ۋە سالجۇق تۈركلىرىنىڭ ئەلچىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلگۈچە شاجۇ ئۇيغۇرلىرى چارۋىچىلىق قىلغان رايونلاردىن ئۆتكەن. سوڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخى كىتابلىرىدا ئاشۇ ئەلچىلەرنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىگە ئاساسەن، بۇ

رايوندىكى ئۇيغۇرلارنى "سېرىق باش ئۇيغۇرلار" دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئورنى ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ۋە شىنجاڭنىڭ چېگرىلىنىدىغان جايغا توغرا كەلگەن .

سېرىق باش ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلغان جايلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا "سۇرى" يەنى "كەڭ" دەپ ئاتالغان. خەنزۇچە تارىخى كىتابلاردا بۇ سۆزنى بەزىدە (锡勒 舍利) دەپ ياكى (撒里 撒里) دەپ تەرجىمە قىلغان. ئېكسپېدىتسىيىچى ستەيىن ئۇنى (疏勒盆地 سۇلى ئويمانلىقى) دېگەن. سوڭ دەۋرىدىكى تەرجىمە ئۇسۇلى بويىچە ئۇنى "شېلى ئۇيغۇر" دەپ (锡勒回鹘) تەرجىمە قىلىش، ھازىرقى زامان تەرجىمە ئۇسۇلى بويىچە "سۇلى ئۇيغۇر" دەپ (疏勒回鹘) تەرجىمە قىلىش كېرەك. بۇ سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "سارىغ" (سېرىق) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭغا بەكمۇ يېقىن كېلىدۇ. شۇڭا سوڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئۇنى "سېرىق (黄)" دەپ خاتا تەرجىمە قىلغان. سوڭ سۇلالىسى تارىخىدا مەنە تەرجىمىسى بىلەن ئاھاڭ تەرجىمىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، يەر نامىنى "سېرىق" دەپ، مىللەت نامىنى "ئۇيغۇر" دەپ تەرجىمە قىلغان. نەتىجىدە ئادەم چۈشەنگىلى بولمايدىغان "سېرىق باش ئۇيغۇر" دېگەن بىر ئاتالغۇ كېلىپ چىققان. بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى "سارى" كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ، ئادەتتە "سېرىق" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ يەنە "كەڭ" دېگەن مەنىسىمۇ بار. سوڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئۇنىڭ ئادەتتىكى "سېرىق" دېگەن مەنىسىنىلا ئالغان، ھەمدە يەر نامىنى خاتا ھالدا "سېرىق باش" دەپ چۈشەنگەن. قىسقىسى "سېرىقباش" دېگەن سۆزنى يەر نامىدىن كەلگەن

دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. بۇ "سېرىقباش" ئۇيغۇرلار كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، يەنى 13- ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ زور قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا "سېرىقباش" ئۇيغۇرلار موڭغۇللارغا بەيئەت قىلىپ، "سارى ئۇيغۇر" (سېرىق ئۇيغۇر) دەپ ئاتالدى .

يۇقىرىدىكى بۇ ئەھۋالدىن سارى ئۇيغۇرلار "سېرىقباش" ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن: سېرىقباش بىلەن "سارى" نىڭ نېمە مەنىسى بار دېگەن بۇ مەسىلىدە ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇد. بىرىنچى خىلى: ئىرق، كىيىم-كېچەك، ئۆرۈپ-ئادەت جەھەتتىن ئاساس ئىزدەش. مەسىلەن: سېرىق كىيىم، سېرىق چاچ دېگەنگە ئوخشاش. بۇ مىللەتتە بۇنداق ئالاھىدىلىك بولمىغاچقا بۇ خىل قاراش پۈت تىرەپ تۇرالمىغان، ھەم بۇ قاراشنى قوللايدىغانلار كۆپ بولمىغان. ئىككىنچى خىلى: باشقا مىللەتلەردىن ئاساس تېپىش. مەسىلەن: "سېرىقباش شىرۋىنلار"، "سېرىقباش تۈركەشلەر" دېگەن قاراش. لېكىن بۇ قاراشتىكى كىشىلەر مۇكۆپ ئەمەس. ئۈچىنچى خىلى: "ئاقسۆڭەك قەبىلىلەر" نىڭ ھەممىسى "سېرىق" دەپ ئاتىلىدۇ دېگەن قاراش. بۇنىڭ ئاساسى: سېرىقباش ئۇيغۇرلار" ۋە "سارى ئۇيغۇرلار" نىڭ ئىچىدە تاڭ سۇلالىسى ۋە بەش دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان "ياغلاقلار" قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تىل تۈركۈملىرى ئىچىدە، ئومۇمەن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئاقسۆڭەك قەبىلىلەر "سېرىق" دەپ ئاتىلىدۇ دېگەندىن ئىبارەت. تۆتىنچى خىلى: يەر نامى توغرىسىدىكى قاراش. ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ ئۈچ چوڭ تىل ئائىلىسىدىكى تىللارنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىلىك ماتېرىياللىرىدىن تەكشۈرۈپ قارىغاندا، ئومۇمەن

يەر شەكلى كەڭ كەتكەن، چۆل- جەزىرىلىرى ۋە ئارىلىقلىرىدا كىچىك ئېقىن سۇلار بىلەن سۇغۇرۇلىدىغان كىچىك بوستانلىقلىرى بار رايونلار "سۇرى" دەپ ئاتىلىدۇ. سۇرى دېگەن سۆز "سۇر" دېگەن سۆز يىلتىزىدىن كەلگەن بولۇپ، خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى 素尔، 疏勒، 苏勒، 撒里 دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېگىز تاغ - داۋانلىرى، بۇك- باراقسان ئورمانلىرى، دولقۇنلاپ ئېقىپ تۇرىدىغان چوڭ دەريالىرى بار جايلارنىڭ "قارا" دەپ ئاتىلىدىغانلىقىغا ماس كەلگەن ھالدىكى ئاتىلىشىدۇر. شۇڭا ئاسيادا ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە "قارا" ياكى "سارى" دېگەن يەر ناملىرىنى قالدۇرغان. "سارى ئۇيغۇر" دېگەن سۆزدىكى "سارى" پەقەت شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىدىنلا ئىبارەت. "سۇرى" دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدىكى "سېرىق" دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭغا بەك يېقىن بولغاچقا، كۆپلىگەن كىشىلەر يەر نامىنى خاتا ھالدا "سېرىق" دەپ چۈشەنگەن. شۇنىڭ بىلەن "سېرىقباش ئۇيغۇر" دېگەن ئاتالغۇ كېلىپ چىققان. ھەمدە خەنزۇچە (撒里 سالى) دېگەن سۆزنى ئۇيغۇر تىلىدىكى "سېرىق" نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى دەپ خاتا قارىغان. لېكىن بۇ قاراشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ نېمە ئۈچۈن "سېرىق" دەپ ئاتايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن .

موڭغۇللار غەربكە قىلغان يۈرۈشىنى ئاياغلاشتۇرغاندىن كىيىن باش سانغۇن سۇبۇتاي ئوتتۇرا ئاسيادىن قوشۇننى باشلاپ شەرقكە قايتىشىدا "سېرىقباش ئۇيغۇرلار" تۇرۇشلۇق چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئۆتكەندە، "سېرىقباش ئۇيغۇرلار" نى ئۆزىگە قاراتقان. شۇندىن ئېتىبارەن "سېرىقباش ئۇيغۇر"

دېگەن نامنىڭ ئورنىنى "سارى ئۇيغۇر" دېگەن نام ئالغان. ئاخىرىدا بارا-بارا موڭغۇللار بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۈەن سۇلالىسى سارى ئۇيغۇرلار رايونىغا مۇھىم ۋەزىرلەر باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ تۇرغۇزدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇزاقراق تۇرغان ھەم تەسىرى چوڭراق بولغىنى ئەلەمدە مەشھۇر شىننىڭ بېگى چۆبە ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. بۇلارنىڭ سارى ئۇيغۇرلار رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بىلەن بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ ئوخشاشلىق شۇنىڭدىن ئىبارەتتىكى ئۇلار ھەم ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى رەھبەرلىك قىلغان ھەربىي قوشۇن ۋە قەبىلىلەر تەدرىجىي ھالدا سارى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئاخىرى سارى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن. موڭغۇللارنىڭ سارى ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇلارغا موڭغۇل خان جەمەتلىرى باشچىلىق قىلغانلىقى ھەمدە چۆبە يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىرلىكىنى قەتئىي قوغداپ، چاغاتاي ئەۋلادلىرىغا ئوخشاش بۆلۈنۈپ كەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، سارى ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ نىسبى ئەمىنلىكى ساقلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن يۈەن سۇلالىسى دەۋرى سارى ئۇيغۇرلار راۋاج تېپىپ زوراينغان مۇھىم تارىخى مەزگىل بولۇپ قالغان.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، سارى ئۇيغۇرلار يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سارى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلاردىن بارغانسېرى يىراقلىشىپ، ئوخشاش بولمىغان يۆنىلىشكە قاراپ راۋاجلانغان. مىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەربكە قاراپ

ئىلگىرىلىگەندە، سارى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى بۇيان تېمۇر ھەممىدىن ئاۋۋال مىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. شۇندىن كىيىن مىڭ سۇلالىسى بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سارى ئۇيغۇرلارنى يۆلگەن. بىرىنچىدىن، مىڭ سۇلالىسى سارى ئۇيغۇرلار قوۋمىنى تۆت قىسىمغا ئايرىغان. ھەمدە ھەر قايسىسىغا تامغا ئويدۇرۇپ بېرىپ، ئۆز قوۋمىنى ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. ئىككىنچىدىن، سارى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى بۇيان تېمۇرنى ئەندىڭ ۋاڭ (安定王) قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۈچىنچىدىن، سارى ئۇيغۇرلار رايونىدا يېرىم ھەربىي خاراكتېرلىك ياساۋۇلخانلارنى تەسىس قىلغان. يەنى ئەندىڭ، ئۇدۇن، كۈسەندىن ئىبارەت. بۇلار سارى ئۇيغۇرلار رايونىدا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان ئۈچ ياساۋۇلخانا بولۇپ، ئادەتتە غەربى قىسىمدىكى ئۈچ ياساۋۇلخانا دەپ ئاتىلىدۇ. سارى ئۇيغۇرلارنىڭ تۆت قىسىمى مۇشۇ ئۈچ قاراۋۇلخانغا تەۋە بولغان .

سارى ئۇيغۇرلار رايونى غەربتە گەنسۇغىچە بارىدىغان 1500 چاقىرىملىق جايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقتە خەندۇڭ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ غەربى قىسمىدىكى داڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) غىچە بارىدۇ. غەربتە تەڭرى تېغىغا ئۇلىشىدۇ. شىمال تەرىپى گۇاجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ ئەنشى ناھىيىسى)، شاجۇ (ھازىرقى گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرى) غا تۇتۇشىدۇ. جەنۇب تەرىپى تۇبۇت (ھازىرقى شىزاڭ) بىلەن چېگرىلىنىدۇ. سارى ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ياساۋۇلخانلار مۇشۇ جايلاردا قۇرۇلغان .

يۇقىرىدىكى تۆت قىسىم سارى ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا بۇيان تېمۇرنىڭ يەنە بەزى پۇقرالىرى گەنسۇنىڭ غەربى قىسمىدا تارقاق جايلاشقان. مىڭ سۇلالىسى

قوشۇنلىرى غەربكە ئىلگىرىلىگەندە ئۇلار تەرەپ- تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. بۇيان تېمۇر مىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئەندىڭ ۋاڭ بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كىيىن، قېچىپ كەتكەن پۇقرالار ئارقا- ئارقىدىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىپ، مىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. مىڭ سۇلالىسىمۇ بۇ پۇقرالارغا تۆت جايدا يېرىم ھەربىي خاراكتېرلىك ياساۋۇلخانا قۇرۇپ بەرگەن. يەنى، شاجۇ ياساۋۇلخانىسى (ھازىرقى گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭ شەھىرى)، چىجىن موڭغۇل ياساۋۇلخانىسى (ھازىرقى گەنسۇنىڭ يۈمپىن شەھىرى دائىرىسىدە)، خەندۇڭ ياساۋۇلخانىسى (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ غەربى قىسمىدىكى داڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى)، خەندۇڭ سول قانات ياساۋۇلخانىسى (شاجۇ ئايمىقىنىڭ قەدىمكى قەلئەسىدە) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ ياساۋۇلخانلار ئادەتتە شەرقىي قىسمىدىكى تۆت ياساۋۇلخانا دېيىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا شەرقىي قىسمىدىكى تۆت ياساۋۇلخانا بىلەن غەربىي قىسمىدىكى ئۈچ ياساۋۇلخانا ۋە قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى قوشۇلۇپ، "سەددىچىننىڭ غەربىدىكى ياساۋۇلخانلار" دەپ ئاتالغان .

ئەمما كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە بۇ ياساۋۇلخانلارنىڭ ئەھۋالى ئوبدان بولمىدى. يەنى ھەرقايسى ياساۋۇلخانلاردىكى قەبىلە سەردارلىرىنىڭ ئۆز-ئارا قىرغىن قىلىشىشى، يۈەن سۇلالىسى ئەۋلادلىرىنىڭ بۆلۈنمە كۈچلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشى، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەرقكە كېڭىيىشى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن، ئاخىر مىڭ سۇلالىسى ئۆزىنى قوغداش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ياساۋۇلخانلار بىلەن كارى بولمىغان. مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلى، سارى

ئۇيغۇرلار تەنھا، ياردەمچىسىز قېلىپ، غەربتە شەرقنى چاغاتاي خانلىقى بىلەن يەكەن خانلىقىنىڭ قەدەممۇ- قەدەم قىستاپ كېلىشى، شىمالدا ئويراتلارنىڭ ئۈزلۈكسىز پاراكەندە قىلىشى جەنۇبتا ئىبراننىڭ داۋاملىق زىيان- زەخمەت سېلىشىدەك ھەر تەرەپلىمە ھۇجۇمغا ئۇچۇرغانلىقتىن جىيايۇگۇەن (سەددىچىن سېپىلى) قوۋۇقنىڭ ئىچىگە كىرىشكە مەجبۇر بولغان. يەنى شەرقكە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. كۆچۈش ۋاقتىمۇ ئۇزۇن بولۇپ، 16 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت كەتكەن. شەرقكە كۆچكەن سارى ئۇيغۇرلار جىيايۇگۇەندىن ئۆتكەندە، مىڭ سۇلالىسى ئۇلارنى بار ئامالى بىلەن ئورۇنلاشتۇرغان. ھەمدە مىڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكىرى پىرقە دىۋانىبېگى ۋاڭ چۇڭ ئۈزى گەنسۇغا بېرىپ، تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە بىر قىسىم سارى ئۇيغۇرلارنى گەنجۇ (ھازىرقى جاڭجى شەھىرى) نىڭ جەنۇبى تېغىغا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇلار كېيىنكى چاغلاردا ئاۋۇپ، ھازىرقى شەرقىي يۇغۇرلار بولۇپ شەكىللەنگەن. يەنە بىر قىسىمى سۇجۇ (ھازىرقى جىيۇچۇەن شەھىرى) نىڭ قورۇل ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇلار كېيىنكى چاغلاردا ئاۋۇپ، ھازىرقى غەربىي يۇغۇرلار بولۇپ شەكىللەنگەن .

شەرقكە كۆچۈش سارى ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. شەرقكە كۆچكەندىن كىيىن، ئەسلىدىكى غەربىي قىسىمنىڭ ئۈچ قاراۋۇلخانسى بىلەن شەرقىي قىسىمنىڭ تۆت قاراۋۇلخانسى بىر جايدا بىللە ئولتۇراقلىشىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تۇرمۇش، تىل جەھەتلەردە تەدرىجىي بىردەكلىككە يۈزلىنىپ، ھەممىسى ئۆزلىرىنى "يۇغۇر" دەپ ئاتايدىغان بولغان. شۇڭا شەرقكە كۆچۈش - ھازىرقى يۇغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. دېمەك، موڭغۇللار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ

ئۆز-ئارا سىڭىشىشى نەتىجىسىدە، بىر يېڭى مىللەتنىڭ ئورتاق گەۋدىسى شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي پىسخىك خۇسۇسىيىتى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالدىكى ئۇيغۇرلاردىن، ھەم ئېلىمىزنىڭ شىمالدىكى موڭغۇل مىللىتىدىن تامامەن پەرقلىنىدۇ. مانا بۇ - بۈگۈنكى يۇغۇر مىللىتىدۇر .

بۈگۈنكى كۈندە يۇغۇر دەپ ئاتالغان بۇ سېرىق (سارى) ئۇيغۇرلار گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق جاڭجىي ۋىلايىتىنىڭ سۈنەن سېرىق ئۇيغۇر (سارى) ئاپتونوم ناھىيىسىدە ۋە جىۈچۈەن شەھىرىنىڭ خۇاڭخېنپۇ سېرىق ئۇيغۇر ئاپتونوم يېزىسىدا توپلىشىپ ياشايدۇ. 1990- يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىي سانى 12مىڭ 297 كىشى بولۇپ، بۇ جەمئىي نوپۇسنىڭ 1800 خۇاڭخېنپۇ سېرىق ئۇيغۇر ئاپتونوم يېزىسىدا، 8820 سۈنەن سېرىق ئۇيغۇر ئاپتونوم ناھىيىسىدە ياشايدۇ. ئاپتونوم ناھىيىدە ياشايدىغانلار پۈتۈن سېرىق ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ %71.77 نى تەشكىل قىلغان. قالغان 1677 نەپەر كىشى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ باشقا شەھەرلىرىگە، ئاز بىر قىسمى مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىغا تارقالغان. كېيىنكى يىللاردا مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يېرىدىن شىنجاڭغا كېلىپ يەرلىشىش دولقۇنىغا ماسلاشقان سېرىق ئۇيغۇرلاردىن 278 كىشىنىڭ قۇمۇل شەھىرى ۋە ماناس ناھىيىسىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئېنىقلانغان. سېرىق ئۇيغۇرلار 1990- يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە مىللەتلەرنى جەمئىي سانغا قاراپ رەتكە تۇرغۇزغاندا 47- رەتتىن ئۇرۇن ئالغان .

موڭغۇلچە سۆزلىشىدىغان شەرقىي سېرىق ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا يۇغۇر، شېرا (شېرا- موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، سارىق، سېرىق دېگەن

مەنەدە) يۇغۇر دەپ ئاتايدۇ. (ئۆزلىرىنى تۈركى تىلدا سۆزلەيدىغان غەربى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى تۇغۇلغاندا)؛ ئۇلار يەنە تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان غەربى سېرىق ئۇيغۇرلارنى "قارا يۇغۇر" دەپ ئاتايدۇ. تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان غەربى سېرىق ئۇيغۇرلار بولسا ئۆزلىرىنى ئومۇمەن "يۇغۇر"، "سارىغ يۇغۇر"، يەنى موڭغۇلچە سۆزلىشىدىغان شەرقى سېرىق ئۇيغۇرلاردىن ئۆزىنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى تۇغۇلغاندا "سارىغ يۇغۇر" دەپ ئاتايدۇ.

سېرىق ئۇيغۇرلار تۈركى تىللىق خەلقلەر ئىچىدىكى ئالاھىدە بىر خەلق بولۇپ، ئىككى خىل تىل ئىشلىتىدۇ. يەنى شەرقى سېرىق ئۇيغۇرلار موڭغۇل تىلى گۇرۇپپىسىغا ئائىت بولغان نىسبەتەن قەدىمكى موڭغۇلچىغا يېقىن بىر تىلنى ئىشلەتسە، تۈركى تىل گۇرۇپپىسىدا سۆزلىشىدىغان غەربى سېرىق ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن يېقىنلىشىدىغان يەنە بىر خىل تىلنى ئىشلىتىدۇ .

سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىلات قۇرۇلمىسى قەدىمكى ئۇيغۇرلار ياكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرگە ئوخشاش قەبىلە، ئۇرۇق ئاساسىغا تايىنىدۇ. سېرىق ئۇيغۇرلار ئادەتتە قەبىلىنى "ئوتوق" دەپ ئاتايدۇ. چىڭ سۇلالىسى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە ئوتوق شەكىلدە ياشايدىغانلىقىغا ئاساسەن ئۇلارنى بۆلۈپ باشتۇرغان. بۇ ئوتوقلار: شىكى ئوتوق، كورېكى ئوتوق، نەيمان ئوتوق، ياڭكې ئوتوق، خورونغۇت ئوتوق، باياتتاۋىن ئوتوق ۋە ياغلاقار ئوتوقتىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ياغلاقار قەبىلىسى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانلىرى تەۋە بولغان قەبىلە بولۇپ، بۈگۈنكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئاساسلىق قەبىلىدۇر. ھازىرقى سېرىق

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمى تامامەن دېگۈدەك خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە بولماقتا. لېكىن بەزى زىيالىيلارنىڭ ئۆزى ۋە ياكى بالىرىدىن باشلاپ ساپ يۇغۇرچە ياكى ئۇيغۇرچە ئىسىم ئادىتىگە قايتقانلىقىمۇ كۆرۈلمەكتە. مەسلەن، تىمۇر، مارجان، ئاي قادن ۋە باشقىلار. ھازىرقى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي يېزىقى يوق. بۇ سەۋەبلىك ئۇلار ئوقۇ - ئوقۇتۇش ۋە كۈندىلىك ئالاقە ئىشلىرىدا پۈتۈنلەي خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقىنى ئىشلەتمەكتە .

ئازادلىقتىن كېيىنكى "فېئوداللىق قارشى تۇرۇش"، "تۆت كۈنىنى يوقىتىش"، "مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى" دېگەندەك سولچىل سىياسەتلەر نەتىجىسىدە سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى ئىبادەت سورۇنلىرى تاقالغان ياكى كۆيدۈرۈلۈپ، راھىبلار خەلق ئىچىگە قايتۇرۇلغان. خەلقنىڭ مىللىي كىيىم - كېچەكلىرى چەكلىنىپ، ئۇزۇن چاچلىرى قىسقارتىلغان. قىسقىسى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 20 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان سولچىل سىياسەت نەتىجىسىدە سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدا بۇرۇلما خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر ئوتتۇرىغا چىققان. 1980 - يىللاردىن كېيىن سىياسەت ياخشىلىنىپ، قانۇن جەھەتتىكى كاپالەت نىسبەتەن ئومۇملىشىشقا باشلىغان بولسىمۇ ئەمما سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ ئاز بولۇشى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى، ئۇلاردا ئۇيغۇر، تىبەت مىللەتلىرىدەك جىددىي ئۆزىگە قايىتىش ھەرىكىتى ئوتتۇرىغا چىقمىغان. پەقەت 1990 - يىلدىن كېيىن سېرىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدا نىسبەتەن ئۆزىنى ئىزدەش، ئۆزىدىكى پەرقلەرنى داۋاملاشتۇرۇش، يوقالغانلارنى ئىلمى نۇقتىدىن قىدىرىش ئىستىكىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن. ھازىرقى ئەھۋالدا، سېرىق

ئۇيغۇر رايونىدىكى غەربى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تەڭرىتاغ ئۇيغۇرلىرىغا نىسبەتەن قىزغىن مۇھەببەتتە بولۇۋاتقانلىقى، ئۇلارنىڭ تېلېۋىزورلاردا بېرىلدىغان ئۇيغۇرلار ياكى شىنجاڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك كۆرسەتمىلەرنى ناھايىتى زوق ئىشتىياق بىلەن كۆرىدىغانلىقى، ئۇيغۇرچە لېنتا ۋە VCD پلاستىنكىلىرىنى ئۆيمۇ - ئۆي ئايلاندۇرۇپ كۆرىدىغانلىقى مەلۇم.

XIII-XIV - ئەسەرلەرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر

ل. يۇ. تۇگۇشېۋا (سوۋېت ئىتتىپاقى)

تورغا يوللىغۇچى: Erdewil

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=226>

ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان XIII - XIV - ئەسەرلەرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر 400 پارچە ئەتراپىدا بولۇپ بۇ ھۆججەتلەر XIX - ئەسرنىڭ ئاخىرى ۋە XX - ئەسرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدىن تېپىلغان ئۇلار ئوتتۇرا ئەسرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى بىلەن مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ مۇھىم ماتېرىياللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەدىمكى ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلىش ۋە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى ئالىملارنىڭ ماقالىلىرى ۋە ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنىپ بولغان. ئاكادېمىك رادلوۋ رەتلەپ نەشر قىلدۇرغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر توپلىمى» مانا شۇ ھۆججەتلەر تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېقىندىن بۇيان — مەيلى بالدۇرراق مەزگىللەردە بولسۇن ياكى يېقىنقى يىللاردا بولسۇن پ. تىسىمې ل. ۋ. كراك خ. شىنتەن شىنفۇ م. خۇيافۇ خ. مېسۇنتەن قاتارلىقلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر ھەققىدىكى چوڭقۇر تەتقىقاتلىرى قەدىمى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مۇناسىپ دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئومۇميۈزلۈك بايان قىلىش ۋە روشەنلەشتۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ قول يازما ھۆججەتلەر بۆلۈمى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر 50 پارچىدەك كېلىدۇ. بۇ ھۆججەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ فوتو سۈرەتلىرىنى د. ئا. كلىمىنتس بىلەن ۋ. ئى. روپرۇشكى (1898-يىل) س. ئې. مالوۋ (1914-يىل) س. ئولدىنبورگ (1915-يىل) ئا. گرۇنۋېدىل (1902-1903-يىللار) لار باشچىلىقىدىكى شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى قولغا چۈشۈرگەن شۇنداقلا يەنە كونسو ن. ن. كروتكوۋمۇ ھۆججەت فوتو سۈرەتلىرىنى توپلىغان.

بۇ ھۆججەتلەرنىڭ تولىسىنىڭ تېپىلغان ئورنى بىلەن ۋاقتى ئېلان قىلىنمىغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ يازما ھۆججەتلەر بۆلۈمىدە ساقلانغان بۇ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر مۇنداق ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلىنىدۇ. بىرىنچىسى: ھۆججەت، ئىككىنچىسى خەت-چەك.

بىرىنچى تۈرگە كىرىدىغانلاردىن پۈتۈم - توختام كېلىشىم قەرز ھۆججىتى ئىقتىسادىي ھۆججەت قاتارلىقلار بار ئىككىنچى تۈرگە كىرىدىغانلاردىن خەت - چەك بىلەن پەرمان - يارلىقلار بار. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ يېزىلىشىنىڭ كۆنكرېت سەۋەبى "يەرگە زىمال قۇلا قاتارلىقلار سودىسى"; "پۇل ئاشلىق توقۇلمىلارنى قەرزگە ئېلىش ۋە بېرىش"; "مال - مۈلۈكلەرنى ئىجارىگە ئېلىش"; "قۇل ۋە ئائىلە ئەزالىرىنى ئىجارىگە بېرىش"; "بالا بېقىۋېلىش"; "مال - مۈلۈكلەرنى تەقسىم قىلىش ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەر ھەققىدە توختام تۈزۈش"; ئىقتىسادىي رەسمىيەتلەرنى بېجىرىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ خەت يېزىش شەكلى بىلەن نېمىنى ئۆقتۈرۈش ياكى نېمىلەرنى دېيىشتىن ئىبارەت خەت - چەكلەر ئىكەن. بىرىنچى تۈرگە كىرىدىغان ھۆججەتلەر ئومۇمەن قاتتىق بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بىلەن يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ شەكلى توغرىسىدا ئالىملار ئىنچىكە تەتقىقات يۈرگۈزگەن. ئۇ تۈرلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. سودا-سېتىق پۈتۈم توختاملىرى مۇشۇ ھۆججەتلەرنىڭ ئاساسىي تىپلىرىنىڭ بىرى. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا ئۆز ۋاقتىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېزىقىدا كۆچمەس مۈلۈك. قۇل ۋە چارۋا مالغا دائىر پۈتۈم - توختاملارلا شەكىللىنىپ قالماستىن

بەلكى يەنە ئاشلىق گەزمال ئۈزۈم ھارىقى قاتارلىق نەرسە - كېرەكلەرنىڭ سودا - سېتىق ھۆججەتلىرىمۇ بارلىققا كەلگەن.

سودا - سېتىق پۈتۈم - توختاملىرى تۆۋەندىكى بىر قانچە قىسىمدىن تەركىب تاپقان: 1. پۈتۈم - توختاملارنىڭ تۈزۈلگەن ۋاقتى. بىزگە مەلۇمكى قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەر خىل ۋاقىت خاتىرىلەش ئۇسۇللىرىنى ئىشلەتكەن. لېكىن بۇ ھۆججەتلەردە كۆپ ھاللاردا 12 مۆچەل بويىچە ۋاقىت خاتىرىلەش ئۇسۇلى ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل ۋاقىت خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرۈشى مەلۇم جەھەتلەردە بىر قەدەر خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ئىشلىتىشنى ياخشى كۆرۈشى مەلۇم جەھەتلەردە بىر قەدەر ئەپلىكرەك بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ئەمما بۇ خىل چەكلىك بولغان بىر نەچچە مۆچەل ئارقىلىق ۋاقىت خاتىرىلەنسە بۇ خىل ئۇسۇل ۋاقىت چېكىدىن ئېشىپ كەتكەندە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىكلىكىنى يوقىتىدۇ. ھازىر مۇشۇ ئۇسۇلغا تايىنىپ ھۆججەتلەرنىڭ يىل - دەۋرىنى ئېنىقلاش ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس. ئىلگىرى ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ھۆججەتلەرنىڭ يىل - دەۋرى پەقەت ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا تايىنىپ تەخمىنەن قايسى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىقلانمىتى.

يېقىنقى تەتقىقات بۇ جەھەتتە بىر قەدەر ئېنىق يەكۈن ھاسىل قىلدى. ل. ۋ. كراك بىلەن پ. تىسې ئادەم ئىسىملىرىنىڭ تارقىلىشىنى تەھلىل قىلىش ئاساسىدا باش-ئاخىر تولۇق بىر گۇرۇپپا ھۆججەتلەردە كۆرۈلگەن ئادەم ئىسىملىرىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بۇنىڭدىن بۇ خىل ھۆججەتلەرنىڭ پۈتۈلگەن دەۋرىنى بىر ۋاقىتتا توغرا كېلىدۇ دەپ ھۆكۈم چىقاردى. ئادەم ئىسىملىرىنىڭ تارىخى ئورتاقلىقى بۇ ھۆججەتلەرنىڭ 1303-1358- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ قول يازما ھۆججەتلەر بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان بۇ بىر قىسىم ھۆججەتلەرنىڭ دەۋرىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. ھۆججەتلەردىكى دەۋرنى ئىپادىلەيدىغان خاتىرىلەر تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە تىزىلغان:

12 مۆچەلنىڭ يىل خاتىرىلەش خاس نامى ئاي كۈن. 2. پۈتۈم توختاملارنىڭ تۈزۈلۈش سەۋەبى. پۈتۈم توختام تۈزگۈچى ۋە پۈتۈم - توختام بىلەن مۇناسىۋەتلىك نەرسە-كېرەكلەر. 3. سودا قىلىنغان نەرسە - كېرەكلەرنىڭ باھاسى ھەققىدىكى كېلىشىم. بۇ خىل شەكلى ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلگەن: بىرىنچى قىسىمدا تۆلەش ئۇسۇلىنى بەلگىلىگەن. ئىككىنچى قىسىمدا سودا قىلىنغان نەرسە - كېرەكلەرنىڭ كېلىشىم باھاسى خاتىرىلەنگەن. 4. سېتىۋالغۇچىنىڭ چىقىمى بىلەن ساتقۇچىنىڭ كىرىمى

تەپسىلىي ئىزاھلانغان. 5. يېڭى ئىگىدارنىڭ ھوقۇقى ئۇقتۇرۇلغان. 6. يېڭى ئىگىدارنىڭ ھوقۇقىغا بولغان كاپالەت ۋە توختامغا خىلاپلىق قىلغاندا قوللىنىدىغان جازالارنىڭ دائىرىسى بەلگىلەنگەن. ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ قىسىمنىڭ مەزمۇنى ئومۇمەن بىردەك بولسىمۇ لېكىن بىرىنچى قىسىمدا ئىشلىتىلگەن سۆزلەردە پەرق بولغان. 7. يەر سودا قىلىنغان ھۆججەتلەردە يەرنىڭ چېگرىسى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىزاھلانغان. 8. ئاخىرقى قىسمى. بۇ قىسىمدا پۈتۈم - توختام تۈزۈشكە قاتناشقان شاھىتلار تامغىسى پۈتۈم - توختامنى يازغۇچى كاتىپلارنىڭ ئىسمىلىرى يېزىلغان. نۇرغۇن ئەھۋاللاردا پۈتۈم - توختامنى بۇزۇشقا مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەردە پۈتۈم-توختام بۇزۇلغان ئەھۋال ئاستىدا تۈرلۈك ئەمەلدارلارغا تاپشۇرۇلدىغان جەزىمانە پۇلىنىڭ سانى يېزىلغان. قۇل سودا قىلىنغان ھۆججەتلەر شەكىل قۇرۇلمىسى جەھەتتە مال - مۈلۈك سودىسىنىڭ ھۆججىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى — سودا - سېتىق قىلغۇچى ئويىپىكتلارنىڭ ئالاھىدىلىكى جىنسىي يېشى ئىرقى جەھەتلىرى باھانە قىلىنمايدۇ. سېتىۋېتىلگەن ئادەمنىڭ ئىسمى ئىككىنچى ماددىدا كۆرسىتىلدى. قۇل سودا قىلىنغان ھۆججەتلەرگە ئاساسەن شۇنداق تونۇشقا كېلىشىمىز مۇمكىنكى ھۆرلەر بىلەن قۇللارنىڭ مەرتىۋە پەرقىنىڭ چەك-چېگرىسى كەسكىن بەلگىلەنمىگەن ئۆزگىچە قۇللۇق تۈزۈم شەكلى

ئەينى زامانلاردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەلۇم ئورۇن تۇتقان. ئائىلىدىكى ھۆر ئەزالارمۇ سېتىۋېتىش ئوبىيكتى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن قۇل قىلىپ سېتىۋېتىلىشى مۇمكىن. بۇ خىل ھادىسە باشقا تىپتىكى قۇللۇق جەمئىيىتىدە مەۋجۇد ئەمەس. باھا سېلىشتۇرمىسىدىن قارىغاندا قۇللارنىڭ باھاسى تەخمىنەن بەش سەر بولغان. قۇللارنىڭ ئەمگىكى ئومۇمەن شۇ چاغلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولغان. قۇللارنىڭ باھاسىنى بېكىتىشتە جىنسىغا قارىغاندا يېشى بەكرەك ئېتىبارغا ئېلىنغان. بىر بالا بېقىۋېلىشقا تۆلىگەن پۇل ئەمەلىيەتتە بىر كىچىك قۇلنىڭ باھاسىدىن ئاز بولغان. قۇللارنى سېتىشقا ۋە ئىجارىگە بېرىشكە بولاتتى. قەرزگە تۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىۋېتىشكەمۇ بولاتتى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا قۇللارنىڭ يېڭى خوجايىنىڭ ئۆيىدىكى شەرت-شارائىتلىرى يەنى قەرەل - مۇددىتى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكلىرى قاتارلىقلار ئېنىق ئىزاھلىناتتى. ھۆججەتتە تۇتۇق: دېگەن ئاتالغۇ مەخسۇس ئىجارىگە بېرىش دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن.

ئىجارىگە بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك بىر پارچە ھۆججەتتىن شۇنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىزكى ئىجارىگە ئالغۇچى ئۈچ يىللىق ئىجارە ھەققى ئۈچۈن ئون سەر كۈمۈش بېرىشى كېرەك. ئىجارىگە ئالغۇچى پۈتۈم - توختام بويىچە

ئىجارىگە ئېلىنغان كىشىنى ئىجارە مۇددىتى ئىچىدە يېمەك - ئىچمەك كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىجارىگە ئېلىنغان كىشى ئاغرىپ قالسا ئىجارىگە ئالغۇچى ئۇنىڭ ئالتە كۈنلۈك تامىقىنى كۆتۈرىدۇ. ئىجارىگە بەرگۈچى ئۇنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكىنى ئىجارە مۇددىتى توشقۇچە كۆتۈرىدۇ. ئەگەر ئىجارىگە ئېلىنغان كىشى ئىجارىگە ئالغۇچىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە خاتالىق ئۆتكۈزسە بۇنىڭغا ئىجارىگە ئالغۇچى تەرەپ جاۋابكار بولىدۇ. ئەگەر ئىجارىگە ئېلىنغان كىشى ئۆزى جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسا ئۇ چاغدا ئىجارىگە بەرگۈچى جاۋابكار بولىدۇ. ئەگەر ئىجارىگە بېرىلگەن كىشى ئۆلۈپ كەتسە ئىجارە پۇلىنىڭ يېرىمى ئىجارە ئالغۇچىغا قايتۇرۇلىدۇ؛ ئەگەر پۈتۈم - توختامنى بۇزۇپ قويسا ئىجارە ھەققى بىلەن ئۆسۈمنى قوشۇپ ئىجارىگە ئالغۇچىغا تولۇق قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

قەرز ئىجارە ھەققى ۋە ئىجارىگە بېرىش توغرىسىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ قۇرۇلما شەكلى سودا - سېتىق ھۆججەتلىرىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ كونكرېت ئەھۋاللىرىدىلا سودا - سېتىق ھۆججەتلىرىنىڭكىدىن پەرق بولىدۇ. قەرز ھۆججەتلىرىدە قەرزنى قايتۇرۇش مۆھلىتى بەلگىلەنگەن ئۆسۈمى پۈتۈم - توختامنى بۇزغۇچىلار تۆلەيدىغان قەرزنىڭ شەرتلىرى قەرزنى قايتۇرۇشنىڭ كاپالىتى ۋە كېپىل بولغۇچىلارغا ئوخشاش مەخسۇس ماددىلار بولىدۇ. ئىجارە ھەققى ھۆججەتلىرىگە ئىجارە

ھەققىنىڭ مۆھلىتى بىلەن ئىجارە پۇلىنىڭ سانى ئىجارە ھەققىنى ئالغۇچىنىڭ مال - مۈلكى زىيانغا ئۇچرىغاندا ياكى ۋەيران بولغاندا پۈتۈم - توختام تۈگۈچىنىڭ جاۋابكارلىقى قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى. يەرنى ئىجارىگە بېرىش ھەققىدىكى ھۆججەتلەر سودا - سېتىق ھەققىدىكى ھۆججەتلەر ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدا يەرنىڭ ئورنى كۆرسىتىلدى. بىراق يەر چېگرىسى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا كۆرسىتىلشەرمەيدۇ. ئىجارىگە بېرىش ھەققىدىكى ھۆججەتلەر «ياقا» «ئانۇق» دەپ ئاتالغان ئىككى خىل ھۆججەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ بىرىنچى خىلىدا بەلگىلەنگەن ئىجارە سوممىسى كىرگۈزۈلدى. ئىككىنچى خىلىدا ئىجارە سوممىسى كىرگۈزۈلمەيدۇ. چۈنكى ئىجارە ھەققىنىڭ باھاسى مۇقىم بەلگىلەنگەن بولىدۇ. تىپىك ئىجارە سوممىسى 1:1 بولىدۇ. ئىجارە بېرىش ھەققىدىكى ھۆججەتلەرگە توختاملاشقۇچىلارنىڭ باج - سېلىق تۆلەشتە ئۈستىگە ئالىدىغان مەجبۇرىيەتلىرى يەرنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى كىرگۈزۈلدى. ئادەتتە باج - سېلىقنى ئىجارىگە ئالغۇچى بىلەن ئىجارىگە بەرگۈچى تەڭ كۆتۈرىدۇ. باج - سېلىقنى مۇشۇنداق تەڭ ئۈستىگە ئېلىش ئاساسدا ئىجارىگە ئالغۇچى بىلەن بەرگۈچى يەرگە چاچىدىغان ئۇرۇقنى تەڭ چىقىرىدۇ. كىرىمىمۇ تەڭ ئالىدۇ. ھۆججەتلەر ئىچىدە يەنە ۋەسىيە تىناممۇ بار. ۋەسىيە تىنامىلەرگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ شەكلىگە مۇنداق

ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن: ۋەسىيە تىنامىنىڭ پۈتۈن يۈرۈش شەكلىدىن قارىغاندا باش تەرىپى بىلەن ئاخىرقى قىسمىنى چىقىرىۋەتسەك ئۇنىڭدا مۇنداق تۆت مەزمۇن بار: (1) مىراس تىزىمى؛ (2) ۋەسىيەت قالدۇرغۇچىنىڭ مال-مۈلۈكىنى تەقسىم قىلىش ھەققىدىكى ۋەسىيەتى؛ (3) ۋەسىيە تىنامە تۈزۈشنىڭ سەۋەبى؛ (4) ۋەسىيە تىنامىگە ئەمەل قىلىش كاپالىتى.

خەت چەكلەر بولسا — بىر يۈرۈش ئالاھىدە ھۆججەتلەر بولۇپ ئۇلار پۈتۈم - توختاملارغا ئوخشىمايدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ دېگىلىمۇ بولمايدۇ. مەزمۇن جەھەتتىن ۋەسىيە تىنامىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بىر نەچچە پارچە خەت-چەكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىدە ئانچە قاتتىق بەلگىلىمە يوق. ھازىر ساقلىنىۋاتقان بۇ خەت - چەكلەر بىلەن ھۆججەتلەر شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملىشىپ خەت بىلەن ئالاقىلىشىش كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمىغا ئايلانغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىق قانۇنىي ھەرىكەتلەر يېزىق ئارقىلىق بەلگىلەنگەن. بىز مۇنداق بىر پاكىتقا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان بەزى بىر بۇيۇملار (ئاشلىق ھاراق توقۇلما قاتارلىقلار) غا چېتىشلىق بولغان سودا - سېتىق توختاملىرىنى تۈزۈش بەلگىلىمە بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ ئېھتىمال قەدىمكى ئۇيغۇر

جەمئىيىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزى جەمئىيەتلەردە بارلىق سودا - سېتىق ھۆججەتلىرى كىشىلەرنىڭ ئىگىلىگەن مەرتىۋىسىگە ئاساسەن شەخسىي مۇناسىۋەتنىڭ گەۋدىلىنىشى دەپ قارالغانلىقىدىن بولسا كېرەك. ھۆججەت توختاملاشقۇچىلار بىلەن شاھىتلار قاتناشقان ئەھۋال ئاستىدا شەكىللىنىدۇ. مۇنداق شەرتلەرگە رىئايە قىلغان ھۆججەتلەر ئاساسىي ھەقىقىي ھۆججەت (باش بىتىگ ئۆڭ بىتىگ چىن بىتىگ چىن باش بىتىگ) دەپ ئاتالغان. قەرز ئالغان مال - مۈلۈكلەرنى قايتۇرغاندا ئىسپات ئۈچۈن « يانتۇت » (تاپشۇرۇپ ئالغانلىق ھۆججىتى) يېزىپ بېرىلەتتى. ئاساسىي ھۆججەت يېتىپ كەتسە ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەيدىغان قوشۇمچە نۇسخا ھۆججەت يېزىلسا بولاتتى. مۇنداق قوشۇمچە نۇسخا «بۇچۇڭ بىتىگ» دەپ ئاتىلاتتى. پۈتۈم - توختام تۈزۈشكە قاتناشقان توختاملاشقۇچىلار پۈتۈم - توختامنىڭ شەرتلىرىنى ئورۇنداشقا بىردەك مەسئۇل بولىدۇ. توختامنامىگە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىسمى يېزىلىدۇ. بىرىنچى كىشىنىڭ ئىسمى توختاملاشقۇچى بىر تەرەپكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. توختام تۈزۈشكەندە ئومۇمەن ئائىلە باشلىقى ياكى چوڭ ئوغۇل كېيىللىكنى زىممىسىگە ئالىدۇ. ئون ئائىلە (يۈز ئائىلە مىڭ ئائىلە) قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي بىرلىك ئەزالىرىدىن تەشكىل تاپقان جەمئەتنىڭ بۇ خىل كېيىللىكنى زىممىسىگە ئالغانلىرى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. ھۆججەتنىڭ قەرزنى قايتۇرۇشقا كاپالەتلىك

قىلىش ماددىسىدا قەرزدارنىڭ خوتۇنى ئاكا - ئۇكىسى ئوغلى دائىم كېيىلىك قىلغۇچى بولىدۇ. باشقا تۇغقانلىرى مال - مۈلۈككە ئېرىشكۈچىلەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنىدۇ. يەر بىلەن قۇللار ئائىلىنىڭ ياكى جەمەتنىڭ ئورتاق مۈلكى ھېسابلىناتتى. قەرز ئويىپكىتلىرى — پۇل، توقۇلما مال، ئۈنچە - مارجان ئاشلىق ھاراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ماددىي مال قەرز ئالسا تۆلەيدىغان ئۆسۈمى ئومۇمەن باش كۈزدە ئەسلى ئالغان مالدىن بىر ھەسسە ئارتۇق بولاتتى. قەرز تۆلەش نەرسە قەرز ئېلىش ۋاقتى ئومۇمەن پېشىم مەزگىلى بولۇپ تۆلەيدىغان ئۆسۈمى %100 بولاتتى. پۇل قەرز ئالغان بولسا ھەر ئايدا 2.5-3.3 پىرسەنتكىچە تۆلىنەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن پۇل قەرز ئالغان ھۆججەتكە تۆلەش ۋاقتى يېزىلمايتتى. پۇل قەرز ئېلىش ھۆججىتىدىن باشقا قەرز ھۆججىتىگە تۆلەش ۋاقتىغا خىلاپلىق قىلغاندا قەرز تۆلەشنىڭ شەرتلىرى بەلگىلەنەتتى. توختام بۇزۇلسا توختامنى بۇزغان تەرەپ ئىككىنچى تەرەپكە ئىككى ھەسسە زىيان تۆلەپ بېرىتتى. لېكىن قانداق دائىرىدە بولغاندا توختامغا رىئايە قىلغانلىق بولىدىغانلىقى ھۆججەتلەرگە ئوچۇق يېزىلمىغان. پەقەت بىردىنبىر ھۆججەتتە يېزىلىشىچە كىمكى ئىلگىرى سېتىۋېتىلگەن قۇلنى ئەرز قىلىپ قايتۇرۇۋالسا ئىككىنچى تەرەپكە توققۇز سەر پۇل تۆلەيدۇ دەپ يېزىلغان. لېكىن قۇل ساتقان پۇل ئىككى ھەسسە تۆلىنىدۇ دېيىلمەستىن بەلكى بەلگىلمە بويىچە دەسمايە تۆلەپ

بېرىلىدۇ دېيىلگەن. ھۆججەتلەرنىڭ ئاخىرىدا دائىم «نیشان» بىلەن «تامغا» ئاتالغۇسى ئارقىلىق ئىمزا قويۇش ئىپادىلىنىدۇ. «نیشان» ئاتالغۇسى كۆپ ھاللاردا قول قويۇشنى ئىپادىلەيدۇ. «تامغا» كۆپ ھاللاردا سودا - سېتىق ۋە پۇل قەرز ئېلىش ھۆججەتلىرىدە قوللىنىلغان. «نیشان» بولسا ئۆز زامانىسىدىكى ھەر قاندا بىر خىل يازما ھۆججەتلەردە ئىشلىتىلگەن.

دىندىن خالى بولغان ھۆججەتلەردىكى تىلنى شۇ چاغدىكى دىنى ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. شۇنداقلا ئۇنى خەلقنىڭ جانلىق تىلى بىلەن ئوخشاش دەپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. ھۆججەتلەردىكى نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىنىشىچە دىندىن خالى بولغان ھۆججەت تىلى مەۋجۇد بولۇپ ئۇ يازما تىلنىڭ ئالاھىدە فورمىسى ئىدى. دىندىن خالى بولغان ھۆججەتلەردە ئەكس ئەتكەن پاكىتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە قەدىمكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە يازما تىل بىلەن ئاغزاكى تىل بولغان. يازما تىلنىڭ ئۆزى بىردەك بولمىغانلىقتىن ئەھۋال تولىمۇ مۇرەككەپلەشكەن. يېزىق تىلى بىر تەرەپتىن دىنىي ۋە بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ «يۇقىرى دەرىجىلىك» فورمىسى بولغان بولسا يەنە بىر تەرەپتىن «دىپلوماتىيە شەكلى» دىكى فورما ئىدى. دىپلوماتىيە شەكلىدىكى ئۇقۇملار سىستېمىسى ئۆز رولىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا كۈندىلىك تىل سىستېمىسىغا يېقىنلىشاتتى. بۇ خىل يېقىنلىشىش «دىپلوماتىيە شەكلى» دىكى تىلدا ئىشلىتىلگەن بەزى ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسىدە تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھازىرغىچىلىك مەۋجۇد

بولۇپ تۇرۇش سەۋەبلىرى

تورغا يوللىغۇچى: TuranTekin

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=37>

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى تارىخى ئۇزۇن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان ئەمگەكچان، باتۇر خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ۋە تىنىمىزنىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىش ۋە ۋە تىنىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىنى گۈللەندۈرۈشكە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئاساسلىقى چاڭدى شەھىرىنىڭ تاۋيۇن ناھىيىسىدە، دىڭچىڭ رايونى ۋە ۋۇلىڭ رايونلىرىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇنىڭدىن باشقا، چاڭدى شەھىرىنىڭ خەن شۇ، زاۋشىەن ناھىيىلىرىدە، جىن شى شەھىرى ۋە چاڭشا، جۇجۇ، خېڭياڭ، شياڭتەن، يۇياڭ، جاڭجياجىي قاتارلىق شەھەر - رايونلاردىمۇ تارقاق ئولتۇراقلاشقان. 1990- يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، خۇنەن ئۆلكىسىدە جەمئىي 5739 نەپەر ئۇيغۇر بولغان. چاڭدى شەھىرى بىلەن تاۋيۇن ناھىيىسىدە 5477 نەپەر ئۇيغۇر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ پۈتۈن ئۆلكىدىكى ئۇيغۇرلار ئومۇمى سانىنىڭ %95 نى تەشكىل قىلغان.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارغا باغلاشقا بولىدۇ. قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى بىر مەھەل

دەۋر سۈرگەندىن كىيىن قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالدۇ. قىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە قىتانلارنىڭ زۇلۇمى بارغانسېرى كۈچىدىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا موڭغۇللارنىڭ سەركەردىسى تېمۇرچىن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، غەربكە يۈرۈش قىلىدۇ. بۇنداق ۋەزىيەتتە قۇجۇ ئىدىقۇتى بىلەن تۇتۇق بەگ خەلىل قارا قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، قوۋمنى باشلاپ، تېمۇرچىنغا بەيئەت قىلىدۇ. ھەمدە ئۇنىڭ غەربى يۇرتنى بويسۇندۇرۇشىغا، تاڭغۇت، جىن، سوڭ سۇلالىلىرىنى يوقىتىشىغا كۆپ كۈچ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەبىئىي ھالدا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەزاسى بولۇپ قالىدۇ. موڭغۇللارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدە خەلىل باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. خەلىل باتۇر ھەم چەبەدەس بولغاچقا يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەيزۇ خانىغا بەك ياراپ كەتكەن. شۇڭا ئۇنىڭغا ھۇجۇمچى سانغۇن دېگەن نامنى بەرگەن. شۇندىن باشلاپ ئۇنىڭ پۇشىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا يۈەن سۇلالىسىدە ئاتا مىراس ئەمەلدار بولغان.

ئەمما 14- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، يۈەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى قۇدرەت تاپقان. بۇ ۋاقىتتا مىڭ تەيزۇ يەنى جۇ يۈەنجاڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەسىرىنى تازىلاش، شۇنداقلا يۈەن سۇلالىسىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ چېگرا رايوندىكى پاراكەندىچىلىكىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، «ياتلارنى ياتلار ئارقىلىق تىزگىنلەش» تكتىكىسىنى قوللانغان. مىڭ تەيزۇ خەلىلنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ئەۋلادى خەلىل باشنى ئاستانە يەنجىڭنىڭ باشبۇغى قىلغان. خەلىل باشى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك سانغۇنلىرى بولغان لى ۋېنجۇڭ، شۈي دا قاتارلىقلار بىلەن بىللە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، 1371- يىلى مىڭ تەيزۇ (جۇ يۈەنجاڭ) ئۇنىڭغا جىيەن (剪) دېگەن فامىلىنى ئىنتام قىلغان. ئىسمىنى "八十" دىن "八士" غا ئۆزگەرتكەن. خۇنەن ئۇيغۇرلىرىدىكى "جىيەن" فامىلىسى شۇنىڭدىن بارلىققا كەلگەن ۋە ھازىرغىچە مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى جۇ يۈەنجاڭ خەلىل باشنىڭ موڭغۇللار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇنى بېيجىڭدىن يۆتكىۋەتكەن ھەمدە جىڭشىياڭ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقلۇقىغا تەيىنلەپ، خۇگۇاڭ، چىنجۇ، چاڭدى ئەتراپلىرىنى ساقلاشقا قويغان. 1389- يىلى باشى جەنۇبتىكى مىللەتلەرنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتىشتا جەڭدە قازا قىلغان. يارلىققا بىنائەن جەستى قايتۇرۇلۇپ كېلىنىپ چاڭدېغا دەپنە قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تاۋيۈەندە ماكانلىشىشى شۇنىڭدىن باشلانغان. خەلىل باشنىڭ ئوغلى بەي جۇ ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قوشۇن باشلاپ جەنۇبتىكى قوزغىلاڭلارنى كۆپ قېتىم تىنچىتقان. بەختكە قارشى ئۇمۇ جەنۇبتىكى (يۈننەندە) جەڭدە قازا قىلغان. ئۇنىڭ جەستىمۇ چاڭدېغا ئەكىلىنىپ، ئاتىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بەي جۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا: " چاڭدېنىڭ باقاۋۇللىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، جىيەن (剪) تۇغلۇق قوشۇنىغا داۋاملىق باشچى بولۇپ، چاڭ دې، تاۋ يۈەن، چىن جۇ ئەتراپلىرىدا يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغاي، ۋۇلىڭنى قوغدىغاي" دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

1467- يىلى باقاۋۇل جيەن شاڭ ئوغرىلارنى ئۇتۇشتا پۇرسەتنى

قولدىن بېرىپ قويغاچقا، چاڭدېنىڭ سولقول مىڭبېشىلىققا چۈشۈرۈلدى. شۇندىن كىيىن خەلىپىنىڭ ئەۋلادلىرى ئەمەل - ئىمتىيازىدىن مەھرۇم بولۇپ، يەر تېرىپ دېھقانچىلىق قىلىپ، ئېلىپ - سېتىپ سودىگەرچىلىك قىلىپ، ئۆتۈپ ئۆلىما ۋە ئالىم بولۇپ، چاڭدې شەھرىنىڭ تاۋيۈەن ناھىيىسىنى ماكان تۇتۇپ، ئاۋۇپ، روناق تېپىپ، 26- ئەۋلادقا قەدەم قۇيۇپ، بۈگۈنكى تاۋيۈەن ئۇيغۇرلىرىنى شەكىللەندۈردى.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرىغا ھازىر 600 يىلدىن ئاشتى. بۇ جەرياندا، ناتونۇش مۇھىتتا، نوپۇسى ئىنتايىن ئاز، دىنى ئېتىقات، تۇرمۇش ئۆرۈپ - ئادىتى يەرلىك مىللەتلەرنىڭكىدىن ئۆزگىچە بولغان مىللەتنىڭ روناق تېپىپ، ئىقتىسادى گۈللەنگەن، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان، ئەتراپتىكى مىللەتلەر بىلەن ئىناق ئۆتكەن ھازىرقى خۇنەن ئۇيغۇرلىرى بولۇپ تۇرالىشىدا تۆۋەندىكى ئامىللار مۇھىم رول ئوينىغان.

1. ياشاش ۋە روناق تېپىشقا بولغان ئىنتىلىشى كۈچلۈك بولغان

قۇجۇ تۇتۇق بېگى خېلىل قىتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، 13- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چىنگىزخان بىلەن بىرلەشكەن ھەمدە ئىسلام قوشۇنىنى باشلاپ، ھەربىي يۈرۈش قىلغان. بۇ خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئەجدادلىرىنىڭ تۇنجى قېتىم چېگرا رايونىدىن ئىچكىرىگە كۆچىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە خەلىل باشى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەي جۇ جەنۇبتىكى خۇنەن، گۇاڭدوڭ، يۈننەن، گۇيجۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن

ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە قازا قىلغان. يارلىق بويىچە جەستى چاڭدىغا دەپنە قىلىنغان. ئەۋلادلىرى ئۇنىڭ ئەمەل - مەرتىۋىسىگە ۋە ئەسەھد بولۇپ، چاڭدى، تاۋىۋەنلەردە ھەربىي تېرىقچىلىق قىلغان. شۇ ۋەجدىن خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى يەنە بىر قېتىم ۋە تىنىمىزنىڭ شىمالىدىن جەنۇب تەرەپكە كۆچكەن. ئەسلىدە شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان خەلىل جەمەتىدىكىلەر تارىخنىڭ ئىككى قېتىملىق بۆرىنىڭ ئۆزىتىشى بىلەن جىيەن جەمەتىدىكىلەرگە ئۆزگەرگەن.

تارىختا بۇ ئىككى قېتىملىق كۆچۈشكە ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي رېئاللىق سەۋەب بولغان. جىيەن جەمەتى 11- ئەۋلاد يەنى چۇڭدېدىن كىيىن ئەمەل - مەرتىۋىدىن مەھرۇم بولۇپ، ياشاش يولىدا ئېغىر سىناققا دۇچ كەلگەن. شۇڭا ئۇلار ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا شۇغۇللىنىپ كەلگەن ھەربىي يۈرۈش ھاياتىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولۇپ پۇقرالىق تۇرمۇشى كەچۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئەسلىدىنلا نوپۇسى ئاز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرمۇش ئۆرۈپ - ئادىتى، دىنى ئېتىقادى يەرلىكلەرنىڭكىدىن ئۆزگىچە ئىدى. تىل ئوقۇشمايتتى، بۇنىڭدىن ئۇرۇش مالىمانچىلىقىنى باشتىن كەچۈرگەن جىيەن تۇغلۇق قوشۇندىكىلەرنىڭ تىرىكچىلىك قىلىش يولىدا قانچىلىك ئېغىر جاپا - مۇشەققەتلەرنى چەككەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش دەۋرىدە ئەتراپتىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان جىددىي مۇناسىۋەتسىز قىسقا مۇددەت ئىچىدە يۇمشاقلىق بولمايتتى. شۇڭا ئەمگەكچان، باتۇر خۇنەن ئۇيغۇرلىرى پەقەت ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ۋە قەيسەرلىكىگە تايىنىپلا ياشاش مۇھىتىنى ئۆزگەرتكەن. ئۇلار ئۆزلىرىگە پۈتۈنلەي ناتونۇش بولغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن

شۇغۇللانغان ھەمدە خەنزۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە ئالاقىسىنى كۈچەيتكەن. ئۆز-ئارا ئۆگىنىپ، بىر-بىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى قوبۇل قىلىپ، يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلىغان. بۇ ھەم ئۇلارنىڭ ياشاش ۋە روناق تېپىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكەن، ھەم تارىخ پەيدا قىلغان مىللىي ئازارلىقنى تۈگىتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى كۈچەيتىپ، ساپاسىنى ئۆستۈرگەن. خۇنەن ئۇيغۇرلىرى تۈرلۈك ئىشلىرىنى ئۈزلۈكسىز روناق تاپقۇزغان. ئاھالىسى پەيدىن - پەي كۆپىيىپ، نوپۇسى ھازىر 6000 غا يەتكەن ۋە ئاشقان.

2. يەرلىك مىللەتلەر بىلەن دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن.

مەيلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىدا بولسۇن، ياكى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ باشلىرىدا جەنۇب تەرەپلەرنى ساقلاشتا بولسۇن، خۇنەن ئۇيغۇرلىرى خۇنەن، گۇاڭدۇڭ، گۇيجۇ، يۈننەن قاتارلىق جايلاردىكى مىللىي قوزغىلاڭلارنى كۆپ قېتىم باستۇرغاچقا، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ قەلبىدە يامان تەسىر قالدۇرۇپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازلىق ۋە ئۆچمەنلىكنى پەيدا قىلغان. بۇنىڭغا ئاساسلىق فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن، ياتلارنى ياتلار ئارقىلىق تىزگىنلەش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكى سەۋەب بولغان. خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئەجدادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن قورال قىلىۋېلىنغانلىقىمۇ خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ناھايىتى زور بىر تراگېدىيىدۇر. مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەجدادلىرى

مىراسخور ئەمەل - مەرتىۋىسىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن ھەقىقىي پۇقرالىق سالاھىيىتىدە ئەتراپتىكى مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە ياخشىلىدى. بۇمۇ ئۇلارنىڭ خۇنەندە پۇت تىرەپ تۇرۇش، ياشاش ۋە روناق تېپىشقا ئىنتىلىشنىڭ تەخىرىسىز ئېھتىياجى ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تارىختىن قېپقالغان مىللىي كەمسىتىش، مىللىي ئارزىلىق ئاساسى جەھەتتىن تۈگىتىلدى ھەمدە ھەرقايسى مىللەتلەر بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتە يېڭى سەھىپە يېزىلدى.

3. مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى

راۋاجلاندۇرۇشتا چىڭ تۇرغان

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى دىنى ئېتىقات، تۇرمۇش ئۆرۈپ-ئادىتى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسى جەھەتتە يەرلىك مىللەتلەردىن پەرقلىنگەچكە ئۇزاق مۇددەت كەمسىتىلىپ كەلدى. لېكىن ئۇلار بۇنىڭ بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن ۋاز كەچمىدى. بەلكى مۇشۇ ئاساستا باشقا مىللەتلەرنىڭ جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلدى. ئۇنى ئۆز مەدەنىيىتىگە سىغدۇرۇپ، خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزگىچە مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتتا بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ھەقىقەتەن ئاسان ئىش ئەمەس. بۇ مۇقىم پىسخىك ساپادىن باشقا خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق مۇددەت مىللىي مائارىپقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك شۇنداقلا ئۇلارنىڭ خەنزۇچە ۋە ئەرەبچىنى تەڭ قوللىنىشى ئۇلارنى مىللىي مەدەنىيەت جەھەتتە ھەممىنى قوبۇل قىلىش

شارائىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» داۋامىدا خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ نۇرغۇن قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قەدىمى ئىزلىرى ۋەيران قىلىنىپ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى نابۇت قىلىندى. پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېت 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەتنى پەيدىن - پەي ئەسلىگە كەلدى.

خۇنەن ئۇيغۇرلىرى تارىخىنىڭ 600 يىللىق ئەگرى - توقاي يوللىرىنى بېسىپ ئۆتكەن. پاكىتلار ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە جۇڭخۇا مىللىتىنى بەرپا قىلىش يولىدا ئۆچمەس تۆپە قوشقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. خۇنەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ نۇرغۇن تارىخى شاھىتلىرى جەڭ ئوتلىرىدا ۋەيران بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي بوران - چاپقۇندا ئامان قالمىغان. بۇ خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئۈچۈن زور بەختسىزلىك بولۇپلا قالماستىن بەلكى بىز ئۇيغۇرلا ئۈچۈنمۇ بىر يوقىتىشتۇر.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ قوراللىنىشى ۋە ئۇيغۇرلاردا

ھەربىي مەشىق

تورغا يوللىغۇچى: Yawuz

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=14>

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئۇيغۇر تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان خانلىق بولۇپ، بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا تارقاق ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىن، بىرلىككە كېلىپ شەھەرلىشىشكە باشلىغان ھەم " تېلې قەبىلىلەرنىڭ بايراقدارى بولۇپ، يايلاق دۇنياسىدىن ئىبارەت بۇ سەھنىدە ئۆزىنىڭ كارامىتىنى نامايان قىلغان " ① ئىدى. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار يالغۇز يايلاق دۇنياسىدا دەۋر سۈرۈپلا قالماي، يەنە يىپەك يولىنىڭ خوجايىنلىق رولىنى ئويناپ، غەرب - شەرق سودىسىنىڭ گۈللىنىشىگە ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھەسسسىنى قوشتى. يىپەك يولىنى قوغداش ۋە يىپەك يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتا ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى مۇھىم رول ئوينىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈركلەرنى يوقىتىشى ۋە ئۆڭلۈك - سۆيگۈم توپىلىغىنى تىنچىتىشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەنلەرمۇ دەل مانا شۇ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئىدى.

1- ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ قوراللىنىشى

ھەرقانداق قوشۇننىڭ جەڭدە غەلبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى، جەڭگىۋارلىقنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى، شۇ قوشۇننىڭ قوراللىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئەينى چاغدا خىل قوراللانغان قوشۇن ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ قوراللىرى ئاساسلىقى ئات، ئوقيا، قىلىچ، نەيزە، قالقان، دۇبۇلغا، ساۋۇت، سالما قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق رول ئوينىغىنى ئات بىلەن ئوقيا ئىدى.

ئات ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار ئاتنىڭ جەڭدە ئوينايدىغان رولىنى تولۇق ھېس قىلغاچقا، ئاتنى دۇنيا بويىچە ھەممىدىن بۇرۇن كۆندۈرگەن ۋە ئات بېقىشقا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە جەڭدە ئاساسلىقى ئاتلىق قوشۇن ئىشلەتكەن. ئاتلىق ئەسكەرلەر جەڭگىۋارلىقى ئىنتايىن ئۈستۈن بولغان ئەسكەرىي تۈرگە كىرگەچكە ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئەسەرلىرىدە " ئات ئەسكەرنىڭ دەسمايسى، دۆلەتنىڭ تۇۋرۇكى ..... قوشۇن تارتقانلار شۇنىڭغا تايىنىپ غەلبە قىلىدۇ" ②. " بىر ئاتلىق ئەسكەر سەككىز ئەسكەرگە تېتىدۇ" ③ دەپ خاتىرىلىنىپ ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ روھىغا يۈكسەك باھا بېرىلگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئاتنى ناھايىتى كۆپلەپ باققان ۋە ئۇرۇشلاردا كەڭ - كۆلەمدە ئىشلەتكەن. چۈنكى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئات ناھايىتى كۆپ چىقىم بولاتتى، « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » غا ئاساسلانغاندا كۆلتېكىن چاچا سەنگۈن بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۈچ قېتىم ئات ئالماشتۇرغان (« كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » شەرقىي يۈزى 33- قۇر). ئۇلار ئۇرۇش مەزگىلىدە " ھەرقايسىسى بىردىن ئاتقا مىنگەندىن سىرت يەنە بىر ئاتنى يېتىلىۋالاتتى " ،

بەزىدە " بىر ئەسكەر تۆت ئاتنى يېتىلىۋالاتتى " ④. بۇلار بۇ ئاتلارنى يالغۇز ئۇرۇشتا يۇقىرى سۈرئەتكە ئېرىشىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۆزىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرى ئۈچۈنمۇ ئېلىۋالاتتى. چۈنكى ئۇلار " ئوزۇقلۇققا ئېھتىياجلىق بولۇپ قالسا، ئۆزلىرىنىڭ ئېتىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ يەپ ئاچلىقنى باساتتى. ئۇسساپ قالسا بايتىلىنى سېغىپ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇراتتى " ⑤. شۇڭا ئات ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ھە قېتىملىق جەڭلەردە غەلبە قازىنىشىدىكى ئاسلىق ئامىل ئىدى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى جەڭچىلەرنىڭ باشقا قوراللىرى ۋە قوراللىنىشى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە بىۋاسىتە خاتىرە بولمىسىمۇ، ئەمما بىز بەزى ۋاسىتىلىك خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم ئۇچۇرلارغا ئىگە بولالايمىز ۋە بۇ ماتېرىياللار ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قوراللىنىشى ئەھۋالىنى مەلۇم دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرەلەيمىز. قەدىمكى چارۋىچى مىللەتلەر ئۇرۇشقا ئاساسەن ئوقيا، قىلىچ، نەيزە، قالدان قاتارلىق قوراللارنى ئېلىپ چىقاتتى. مەسىلەن « ئوغۇزنامە » دە: " كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ئوۋغا چىقتى، نەيزە ئېلىپ، ئوقيا ئېلىپ، يەنە قىلىچ ئېلىپ، قالدان ئېلىپ ئاتلاندى " ⑥ دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگە تولۇق قوراللىنىپ چىقىپ باتۇرلۇق بىلەن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئوقيا ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسلىق قورالى ئىدى. قەدىمكى دەۋرلەردە جەڭدە چوڭ قوشۇنلار ئۇچراشقاندا ئالدى بىلەن يىراقتىن بىر - بىرىگە ئوقيا ئارقىلىق ھۇجۇم

قىلىپ، توسۇپ قۇچاقلاشما جەڭ قىلغاندا ئاندىن نەيزە ۋە قىلىچ ئىشلىتەتتى. ئۇيغۇرلار ئوقيانى ئادەتتە جەڭدە ئىشلىتىپلا قالماي، بەلكى ئوۋچىلىقتىمۇ ئىشلىتەتتى. ئوۋچىلىق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولغاچقا، ئۇلار ئوقيا ئېتىشقا كىچىكىدىنلا پىشىپ كېتەتتى. شۇڭا ئۇلار ئادەتتە " ئوقيا بىلەن بىر ئادەمنى نىشانلاپ ئوق ئۈزگەندە، ئوق قاتار تۇرغان ئىككى ئادەمنى تېشىپ ئۆتۈپ كېتەتتى" ⑦. ئوقيا پۈرۈلۈك مەلىق زەمبىرەك كەشىپ قىلىنىشتىن ئىلگىرى، كۈچلۈك زەربە بېرىش قورالى ۋە قىرغۇچى قورال بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئوقياغا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، خىلمۇ - خىل ئوق ۋە ياللارنى ياسىغان ئىدى. يا چوڭ - كىچىكلىكى ۋە نىشان ئارىلىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. ئوقمۇ ئاۋازلىق ئوق، يەڭگىل ئوق ۋە مەشىق ئوقى دەپ بىرقانچىگە ئايرىلاتتى.

ئاۋازلىق ئوق — دەستىسىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىن كاۋاك، ئۇچ تەرىپىدىن تۆشۈك ئېچىش ئارقىلىق ياسالاتتى، ئاندىن ئۇنىڭغا باشقا ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوق ماڭغاندا ۋىڭىلداپ ئاۋاز چىقىراتتى. بۇ ئوق ئەڭ دەسلەپتە ھونلار دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، « تارىخنامە » دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن كەشىپ قىلىنغان ئىدى.

يەڭگىل ئوق — ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ كەڭ ئىشلىتىلدىغان ئوق بولۇپ، ھەربىي ئىشلار ۋە ئوۋ ئوۋلاش ئىشلىرىدا كەڭ ئىشلىتىلگەن. بۇ خىل ئوقنىڭ باشقى مەس ياكى تۆمۈردىن ياسىلىدىغان بولۇپ، نىشان ئارىلىقى بىرقەدەر يىراق ئىدى. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا " كاماندازلار 50 - 60 مېتىر

دائىرە ئىچىدىكى نىشانغا توغرا تەگكۈزۈلەيدىغان، ئۈنۈملۈك ئېتىش مۇساپىسى 160-175 مېتىرغىچە بولغان "⑧ ئوق مۇشۇ خىلدىكى ئوق بولۇشى مۇمكىن.

مەشىق ئوقى تۆمۈر باشقاننىڭ ئورنىغا يۇمىلاق ياغاچ باشاق بېكىتىلىپ ياسالغان. ⑨. بۇ ئاساسلىقى بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ ئوقيا ئېتىشى مەشىق قىلىشىدا ئىشلىتىلگەن.

قىلىچ بىلەن نەيزىمۇ قەدىمكى زامانلاردا دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىش ۋە قىرىشتىكى ئاساسلىق قورال بولۇش سۈپىتى بىلەن كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەن. چۈنكى نەيزە بىلەن قىلىچنىڭ يېقىن ئارىلىقتىكى قۇچاقلاشما جەڭلەردە دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىشتىكى رولى ئوقىدىن كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا " ھونلار يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ - نەيزە " ⑩ ئىشلەتكەنگە ئوخشاش ئۇيغۇرلارمۇ يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ - نەيزە ئىشلىتەتتى. بۇنى كۆلتېكىنىڭ " بىر ئەرنى ئوق بىلەن ئۆلتۈرگەنلىكى، ئىككى ئەرگە نەيزە سانچىغانلىقى "، " ئالتە ئەرگە نەيزە سانچىغانلىقى ۋە قوشۇن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا يەتتىنچى ئەرنى قىلىچىغانلىقى " تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

سالما — ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا چارۋىچىلارنىڭ پىتىراپ كەتكەن ئات، قوي، كالىلارنى تۇتۇشتا ئىشلىتىدىغان چارۋىچىلىق قورالى بولۇپلا قالماي، چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ جەڭلەردە ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق قوراللىرىنىڭ بىرى ئىدى. تارىخى ماتېرىياللاردا چارۋىچىلار مىللەتلەر ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئۆز دۆلىتىنى قۇرغان ھونلار ۋە كۇچارنىڭ غەربىگە جايلاشقان شىمالىي ھونلارنىڭ ئەۋلادى بولغان كۈيخۇلارنىڭ ئۇرۇش

ۋاقتلىرىدا ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئادەمگە سالما تاشلايدىغانلىقى ۋە كۆپىنچە ھاللاردا دەل چۈشۈرىدىغانلىقى¹¹ قەيت قىلىنغان. شۇنداق قىياس قىلالايمىزكى، ھۇنلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ۋارىسى، يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەنگەن چارۋىچىلىقنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭمۇ سالمىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھەربىي ئىشلاردا ئىشلەتكەنلىكى ئېنىق. ئۇلار سالمىنى جەڭلەردە قورالسزلىنىپ قالغاندا دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ياكى دۈشمەننى تىرىك تۇتۇپ دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئىشلەتكەن. يەنە كېلىپ سالما پاختا يىپ، يۇڭ يىپ ۋە تېرە تاسمىلاردىن ياسىۋېلىشقا بولىدىغان ناھايىتى ئاددىي قورال ئىدى.

" ئۇنىڭ ساۋۇت يەلمەسگە يۈزدىن ئارتۇق ئوق تەگدى " ¹²، " مېنىڭ ..... ساۋۇت دۇبۇلغا كىيگەن 500 دىن ئارتۇق قوراللىق ئاتلىق قوشۇنۇم ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىم " ¹³ دېگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار جەڭلەردە ئوقيا، قىلىچ، نەيزە قاتارلىق ھۇجۇم قىلغۇچى قوراللار بىلەنلا قوراللىنىپلا قالماستىن، يەنە دۇبۇلغا ساۋۇت قاتارلىق قوراللار بىلەنمۇ ئۆزىنى قوغداشنى بىلگەن.

ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە چۈشكەندە تۇغ ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۇغلىرى ئاق رەڭلىك ئىدى. ئۇلار يەنە بۇرغا، سۇناي ۋە جەڭ دۇمبىقى بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ غەيرىتىنى ئاشۇراتتى¹⁴. بۇنىڭدىن سىرت، يەنە سال ۋە تۇلۇملاردىن پايدىلىنىپ دەريادىن ئۆتۈشنى بىلگەن بولۇپ، بۇنى بايانچۇر خاقاننىڭ " ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئارقا باشى (دېگەن يېرى) نى مۇز قاپلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئارقا باشنىڭ تۆۋەن يېنىدىن

سال سېلىپ ئۆتتۈم" ¹⁵ دېگەن سۆزلىرى ئىسپاتلايدۇ. يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ناھايىتى خىل قوراللار بىلەن قوراللانغان.

ئىزاھلار

① ئابې تاكسو « غەربىي ئۇيغۇرىيە ھەققىدە تەتقىقات » شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى 1986- يىلى خەنزۇچە نەشرى 8- بەت

② ③ ⑦ ⑭ ياڭ شېنمىن « قەدىمكى ئۇيغۇرلار » جىلىن مائارىپ

نەشرىياتى 1991- يىلى خەنزۇچە نەشرى 133- 135- بەتلەردە ئېلىنغان

نەقىل

④ « يېڭى تاخنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » 6135- بەت

⑤ « قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات

ئورنىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى » 1956- يىلى ئالمۇتا رۇسچە نەشرى 231-

بەت

⑥ « ئوغۇزنامە » مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە 22- قۇر

⑧ مورېننەن « ھۇنلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى تۈزۈمى » شىنجاڭ

ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى ئۇيغۇرچە 1988- يىللىق 2- سان

⑨ مەھمۇت قەشقىرى « تۈركى تىللار دىۋانى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

1981- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 1- توم 517- 556- بەتلەر

⑩ سىماچىيەن « تارىخى خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە » شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى 1987- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 391- بەت

¹¹ « شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-

يىلى خەنزۇچە نەشرى، 1- قىسىم 86- بەت

¹² « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » شەرقى يۈزى 32- قۇر

¹³ ¹⁵ « بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى » « قەدىمكى ئۇيغۇر يازما

يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما » ئۇيغۇرچە 119- 120- بەتلەر

2. ئۇيغۇرلار دا ھەربىي مەشىق

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەر " ئوقىيادىن پايدىلىنىش ۋە ئات ئۈستىدىن ساداق ئۈزۈشتىن گەپ ئاچقاندا، چوقۇم ئۇيغۇرلارنى ئۈستاز تۇتۇش كېرەك " ^① دەپ ناھايىتى توغرا باھا بەرگەن. كېسىپ ئېيتىش كېرەككى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوقىيادىن پايدىلىنىشى ۋە ئات ئۈستىدە ساداق ئېتىشتا ئۈستاز بولالىشى، ئۇلارنىڭمۇ ھۇن ۋە باشقا چارۋىچى مىللەتلەرگە ئوخشاش كىچىكىدىن تارتىپ ئات مىنىشى، ئوقيا ئېتىشى مەشىق قىلغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

« تارىخى خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە » دىكى " ھونلارنىڭ ئۆسمۈرلىرى سەركە مىنىپ ئوقيا بىلەن قۇش ۋە چاشقان ئاتالايدۇ. سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن، تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئۇنى ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. قورامغا يەتكەندە ھەممىسى قوللىرىغا كامان ئېلىپ، ساۋۇتلۇق چەۋەنداز بولىدۇ، " « كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى » دىكى " كۆلتېكىن 10 يېشىدىن باشلاپلا چوڭ ئادەمدەك تەربىيەلەندى. 16 ياشقا كىرگەندە چوڭ قوشۇننى باشلاپ جەڭگە ئاتلاندى، " « قارا تاتارلار خاتىرىسى » دىكى " موڭغۇللار بوۋاق بالىنى تاختايغا تېڭىپ، ئاندىن تاختاي بىلەن ئاتنىڭ دۈمبىسىگە باغلاپ قوياتتى. شۇنىڭ بىلەن بوۋاقلار ئانىسىدىن ئايرىلماي يۈرەتتى. ئۈچ ياشقا كىرگەندە بالا ئانا بىلەن بىللە ئېگەرگە باغلاپ قويۇلاتتى. قول بىلەن

ئېگەرنى تۇتۇپ ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن باشقىلار بىلەن ئات چاپتۇرۇپ يۈرەلەيتتى. 4-5 ياشقا كىرگەندە قولتۇقىغا كىچىك يا بىلەن قىسقا ئوقنى قىستۇرۇپ يۈرەتتى، چوڭ بولغاندا يىل بويى ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل بولاتتى "②. دېگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چارۋىچى مىللەتلەر كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا بالىلارغا ئوقيا ئېتىشىنى مەشىق قىلدۇرۇش ئەنئەنىسىنى ئىزچىل ھالدا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھۇن تۈركلەر بىلەن موڭغۇللارنىڭ ئارىسىدىكى دەۋردە ياشىغان ۋە، ئەتراپتىكى مىللەت ۋە رايونلارغا زور تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ، ئورخۇن ۋادىسىدا بىر مەھەل ھۆكۈم سۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر ئۇلار بۇ ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلمىغان بولسا، ئوقيا ئېتىش ۋە ئات مىنىشىنىڭ ئۇستازى بولالمىغان ھەم ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئالدىدا ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا كەينىگىمۇ شۇنداق ئېتىپ ئۇيغۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان ئىنان خۇزخۇرەند (ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يېگۈچىلەر) دېگەن نامغا ئىگە بولالمىغان بولاتتى.

ئوۋچىلىقمۇ ھۇن، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ۋە دۆلەت ئىقتىسادىدا مۇئەييەن نىسبەتنى ئىگىلىگەن. ئوۋچىلىق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جەڭچى بولىدىغانلارنى تەربىيەلەش، ئۇرۇشتا سەپ تۈزۈش ئۇسۇلىنى ئۆگىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينايتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى پۇسادمۇ " ئوۋخۇمار ..... دائىم دېگۈدەك سەپ تۈزۈپ ئوۋ ئوۋلاشقا ئامراق ئادەم ئىدى "③. سەپ تۈزۈپ ئوۋ قىلغاندا بارلىق قوۋملار ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ قۇش ۋە ھايۋانلار كۆپ بولغان رايونلاردا

ئوۋ ئوۋلايتتى. بۇنداق كەڭ كۆلەمدىكى ئوۋ ئوۋلاشقا مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئاتلىق ئوۋچىلار قاتنىشىپ، ئۇلار بىر تۇتاش قوماندانلىق ئاستىدا بىردەك ھەرىكەت قىلاتتى. تارىخى ماتېرىياللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سەپ تۈزۈپ ئوۋ قىلىشى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتلار بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارغا قېرىنداش بولغان ھونلار ۋە ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ئوخشاش بولغان موڭغۇل، مانجۇلارنىڭ قورشاۋ ئوۋغا چىقىشى ھەققىدىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىزنى بۇ ھەقتىكى ۋاسىتىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاك بولۇش تارىخى» دا، ھۇنلارنىڭ كۆلپىكتىپ ئوۋ قىلىشى ھەققىدە: " ئوۋ ئوۋلاش ھۇن جەڭچىلىرىنىڭ قەيسەرلىك روھىنى يېتىلدۈرۈش جەھەتتە ئەڭ ياخشى مەيدان ھازىرلاپ بېرەتتى ..... چەۋەندازلار كەڭ دائىرىدىكى ياۋايى ھايۋانلارنى قورشاپ، بىرقانچە ئىنگىلىز مىلى كېلىدىغان چوڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى ھاسىل قىلاتتى. ئاندىن بۇ چەمبىرەكنىڭ مەركىزىگە قاراپ تەرتىپ بىلەن ئىلگىرىلەيتتى ..... بۇنداق چاغلاردا چەۋەندازلارنىڭ يۈرۈشى دائىم بىرقانچە كۈن داۋاملىشاتتى. ئۇلار تاغ داۋانلاردىن ئېشىپ، ئېقىن - دەريا، ساي - جىلغىلاردىن ئۆتەتتى. بەلگىلەنگەن نىشانغا تەدرىجىي ئىلگىرىلەشنى توختىتىپ قويمىتتى. ئۇلار مەركىزى نىشاننى توغرىلاپ ياندىكى ھەمراھلىرى بىلەن مەلۇم ئارىلىق تاشلاپ ئات چېپىپ ئىلگىرىلەشكە ئادەتلىنىشى كېرەك ئىدى. ئۇلار ئىلگىرىلەش جەريانىدا ئىككى ياندىكى قىسىمنىڭ ئەھۋالىغا دىققەت قىلىپ باراتتى، بەزىدە ئاستا ئىلگىرىلەپ شۇ ئارقىلىق قەدىمنى بىرلىككە كەلتۈرەتتى. ئۇلار سەركەردىلەرنىڭ ئاۋاز بەلگىسىگە دىققەت قىلىشى ھەمدە ئۆز - ئارا بەلگە بېرىپ ئالاقىلىشىپ

تۇرۇشى لازىم ئىدى. سەركەردىلەر بۇ ئەمەلىي مەكتەپتە ئەڭ مۇھىم ھەربىي ماھارەت دەرسلىكىنى، يەنى ئوۋ مەيدانى، ئارىلىقى، ۋاقتى ھەققىدە تېز ھەم توغرا ھۆكۈم چىقىرىشنى ئۆگىنىۋالاتتى. ئۇرۇش بولغاندا ئۇلار پەقەت نىشاننى ئالماشتۇرسلا، يەنى ياۋايى ھايۋانلارغا قورشاپ زەربە بېرىشتىكى سەۋرچانلىقى، قەيسەرلىكى ۋە ماھارىتىنى دۈشمەنگە ئىشلەتسە بولاتتى "④ دەپ خاتىرىلەنگەن بولغان مەشھۇر تارىخچى دوسسانمۇ " موڭغۇللارنىڭ قورشاۋ ئوۋغا چىقىشى ھەربىي ئىشلارغا ئوخشايدۇ. ئالدى بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ ھايۋانلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى رازۇبىدا قىلىدۇ. مەلۇماتقا ئىگە بولغاندىن كېيىن ئەتراپتىكى قەبىلىلەردىن ھەر ئون كىشىدىن بىرنەچچە كىشىنى تاللاپ قورشاۋ ھالقىسى تۈزۈپ ھايۋانلارنى قوغلىتىدۇ. نىشانلىغان يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاندىن قوشۇننى سول قانات، ئوڭ قانات ۋە ئوتتۇرا قىسىمغا بۆلۈپ ئوۋنى باشلايدۇ" ⑤. دەپ مەلۇمات بەرگەن. مانجۇلاردىمۇ " ئوۋ باشلانغاندا ھەركىم بىر تالدىن ئوق چىقىرىدىغان، ھەر 10 ئادەمگە بىر باشلىق تەيىنلىنىدىغان ..... ئوۋ قىلغاندا قالايمىقانچىلىق چىقىرىشقا يول قويۇلمايدىغان" ⑥ بەلگىسىمە بار ئىدى. بۇ خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ، بىز ھونلار بىلەن مانجۇ، موڭغۇللارنىڭ ئارىسىدىكى دەۋردە ياشىغان ھەم ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى ئۇلار بىلەن ئوخشاش بولغان ئۇيغۇرلارنى ئەسكەرلەرنى تەربىيەلەشتە يۇقىرىقى ئۇسۇللارنى قوللانغان، « يېڭى تاڭنامە » دە خاتىرىلەنگەن پۇسادنىڭ " دائىم دېگۈدەك سەپ تۈزۈپ ئوۋ قىلىشى " نىڭ شەكلى، ئۇسۇلى ۋە مەقسىتىنى يۇقىرىغا ئوخشاش دەپ ئېيتساق خاتا ئېيتىمىغان بولىمىز. ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، قورشاۋ ئوۋ قىلىش ئۇيغۇر قاتارلىق چارۋىچى

مىللەتلەر ئۈچۈن ئەڭ ياخشى تەلىم - تەربىيە، قوماندانلىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن بولسا ئۇرۇش قىلىش سەنئىتىنى ئۆگىنىدىغان ئەڭ ياخشى مەنبەئە ئىدى. ئۇلار ياشىغان مۇھىتنىڭ ناچارلىقى، ھاۋا كىلىماتىنىڭ سوغۇق بولۇشى، شۇنداقلا كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا كۆچۈپ يۈرۈش جەريانىدىكى ئاچ - توق قېلىشلار ئۇلارنىڭ سوغۇققا، ئاچلىققا ۋە تەشلىققا تاقەت قىلىش، جاپا مۇشەققەتكە چىداش قاتارلىق قابىلىيەتلىرىنى يېتىلدۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايتتى ھەمدە ئۇلارنى تەشكىلچان، ئىنتىزامچان قىلىپ يېتىشتۈرەتتى. ئۇلاردىكى " ئۇرۇشقا ۋاقتىدا يېتىپ كەلمىگەنلەرنى مۇشۇ گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش "، " ئۇرۇشتا قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ ئائىلە بىساتىنى مۇسادىرە قىلىپ جەڭچىلەرگە بۆلۈپ بېرىش " ⑦ تەك ھەربىي ئىنتىزاممۇ ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن ئۇرۇش قىلىشىغا ئىلھام بېرەتتى. خۇددى ھونلار " پۈتۈن مىللەت بويىچە تەييار بىر ھەربىي قوشۇن "، " جەڭ قىلىشقا ناھايىتى مۇۋاپىق " ⑧ بولغىنىدەك، ئۇيغۇرلارمۇ پۈتۈن مىللەت بويىچە تەييار ھەربىي قوشۇن ھەم شۇنداقلا جەڭ قىلىشقا ناھايىتى ماھىر ئىدى.

ئىزاھلار

- ① ياڭ شېڭمىن « ئۇيغۇر تارىخى » جىلدىن مائارىپ نەشرىياتى 1991- يىلى خەنزۇچە نەشرى، 135- بەتتىكى نەقىل
- ② مورېننەن « ھونلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى تۈزۈمى » « شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە 1988- يىللىق 2- سان 94- بەتتە ئېلىنغان نەقىل

- ③ مەھمۇد قەشقىرى « تۈركى تىللار دىۋانى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
1981- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- توم 156- بەت
- ④ « كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى
1986- يىلى 2- نەشرى خەنزۇچە 5196- بەت
- ⑤ مو رېننەن « ھۇنلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى تۈزۈمى » « شىنجاڭ
ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى » ئۇيغۇرچە 1988- يىللىق 2- سان 84-
بەتتە ئېلىنغان نەقىل
- ⑥ دوسسان « موڭغۇل تارىخى » جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى 1962- يىلى
خەنزۇچە نەشرى 1- توم 156- بەت
- ⑦ مو دۇڭيەن « مانجۇلار تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر » خەلق نەشرىياتى
1958- يىلى خەنزۇچە نەشرى 64- 65- بەتلەر
- ⑧ « يېڭى تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » 6124- بەت، « كونا
تاغنامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە » 5345- بەت

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ ھەربىي تەشكىلى تۈزۈلۈشى

تورغا يوللىغۇچى: Yawuz

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=141>

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى مۇھىم بىر دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار تارقاق قەبىلىدىن بىرلىككە كەلگەن خانلىق ئەتراپىغا ئۇيۇشقان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن. شۇنىڭدەك خانلىق مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولغان ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىمۇ مىسلىسىز كۈچىيىپ، خانلىقنىڭ ياشناپ گۈللىنىشىنى تىنچ، خاتىرجەم مۇھىم بىلەن تەمىنلىگەن. بۇ ماقالەمدە ئەنە شۇ ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ھەربىي تەشكىلى تۈزۈلۈشى ۋە ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى ھەققىدە دەسلەپكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەن.

1. قوشۇننىڭ ھەربىي تەشكىلى تۈزۈلۈشى

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىمۇ خۇددى ھۇنلارغا ئوخشاش ھەربىي فېئودال خاراكتېرلىك دۆلەت ئىدى. ئۇلار ھەربىي تەشكىلى تۈزۈم جەھەتتە ئەنئەنىۋى ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلى ئاساسىدىكى ئونلۇق سىستېما بويىچە سەپ تۈزۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان ئىدى. " ئونلۇق سىستېما بىلەن سەپ تۈزۈش شەكلى (十进法)، قەدىمدىن تارتىپلا شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بار ئىدى"¹. ئونلۇق سىستېما بىلەن سەپ تۈزۈش شەكلى، ئاساسلىقى ئۇرۇق - قەبىلە تەشكىلىنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئارىسىدا ئەسكەرلىرى باشلىقلىرىنى تونۇمايدىغان، باشلىقلىرى

ئەسكەرلىرىنى چۈشەنمەيدىغان ئەھۋال ئاساسەن يۈز بەرمەيتتى. بۇمۇ ئۇلارنىڭ جەڭنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولاتتى. ئونلۇق سىستېمىغا ئاساسەن ئەسكىرى قوماندان بولغان ئون بېشى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى، تۈمەن بېشى قاتارلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرغۇچىلار ئىدى. ئۇلار قورشاۋ ئوۋ جەريانىدا رەھبەرلىك قىلىش سەنئىتىنى داۋاملىق مەشىق قىلىپ تۇرغاچقا، تەشكىللەش قابىلىيىتىمۇ بىر قەدەر يۇقىرى ئىدى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوشۇن ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋرگە قارىغاندا تېخىمۇ راۋاجلانغان ۋە مۇنتىزىملاشقان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە، ئاۋام خەلق بۇرۇنقى چارۋىچى مىللەتلەرگە ئوخشاش تىنچ ۋاقتىلاردا ئىشلەپچىقارغۇچى، جەڭ ۋاقتىدا جەڭچى بولۇش ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قالغاندىن سىرت، يەنە قاغان ئوردىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ۋە مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ھەربىي ئورۇنلاردا مۇنتىزىم ئارمىيە ۋە كەسپىي ئەسكەرلەرنى تۇرغۇزغان. بىزنىڭ بۇ كۆزقارىشىمىزغا ئەينى دەۋردە ئۇيغۇر ئېلىدە ساياھەتتە بولغان مەشھۇر ئەرەب ساياھەتچىسى تامىم ئىبنى بەھرنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى دەلىل بولالايدۇ. تامىم ئىبنى بەھرنىڭ ئېيتىشىچە، " ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى بىر شەھەردە تولۇق قوراللانغان ئۇيغۇر قوشۇنىدىن 20 مىڭ بولۇپ، قاغان ئوردىسىنىڭ ئەتراپىنى قوغدايدىغان مۇھاپىزەتچىلەرلا 12 مىڭدىن ئاشىدۇ "2 كەن. جۈملىدىن « كونا تاغنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » دىكى " قاغانغا بىۋاسىتە قارايدىغان رايونلار، شۇنىڭدەك پايتەختنىڭ ئۆزىدە جەڭگە قاتنىشالايدىغان جەڭچىلەرلا 50 مىڭ ئىدى "2 دېگەن بايانلاردىنمۇ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان دائىمىي ئارمىيە، يەنى مۇنتىزىم ئارمىيەگە ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە يەكۈن چىقىرايلىمىز.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى زور كۆلەملىك ھەربىي قوشۇنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، بىر يۈرۈش مۇكەممەل ھەربىي تەشكىلى ئاپپارات ئورناتقان، يەنى قاغانى مەركەز قىلغان ھالدا تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يابغۇ، شاد، ئىلتەبىر، تۇدۇن، بىي ياكى بەگ، تارخان ۋە بۇيرۇق قاتارلىق ئەمەللەرنى تەسىس قىلىپلا قالماستىن، يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىگە تەقلىد قىلىپ، تۇتۇق، سانغۇن قاتارلىق ئەمەللەرنى تەسىس قىلغان.

1. قاغان. قاغان دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارى بولۇپ، دۆلەتنىڭ بارلىق چوڭ - كىچىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. قاغانلار ئاساسەن ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولۇپ، مىلادىيە 821 - يىلى يىلىدىن باشلاپ قاغانلىق ھوقۇقى ئاتىتىز ۋە ئازار قەبىلىلىرىگە ئۆتكەن.

2. يابغۇ. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قاغان بىلەن خاتۇندىن قالسىلا ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدار بولۇپ، بۇ ۋەزىپىگە ئاساسەن تەخت ۋارىسلىرى قويۇلاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلار ۋە قاغاننىڭ يېقىن ئۇرۇقى - تۇتقانلىرىمۇ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىنەتتى. « بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى » دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتى 4.

3. شاد. شادلارمۇ ئاساسەن ئاساسەن قاغانلارنىڭ ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى ۋە قەدىمكى ئەنئەنىگە ئاساسەن سول شاد ۋە ئوڭ شاد دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. شادلارنىڭ قولىدا ئەمەلىي ھەربىي بولۇپ، ئاساسەن

قاغان ئوردىسىدىن يىراق جايلاردىكى قەبىلىلەرنى باشقۇراتتى ۋە شۇنداق جايلاردا ۋەزىپە ئۆتەيتتى.

4. ئىلتەبىر. ئىلتەبىر ھەربىي مەمۇرىي مەنەسەپ بولۇپ، ئادەتتە ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنەتتى. ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقتلاردا ئۆز قەبىلىسىدىكى كىشىلەرنى باشلاپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش ۋاقتلىرىدا ئۆز قەبىلىسىدىكى كىشىلەرنى باشلاپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەل بولغان ئون بېشى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى قاتارلىقلار ئۇرۇق قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى كىشىلەردىن تەيىنلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ئىلتەبىرلەرمۇ ئۆز قەبىلىسىدىكى جەڭچىلەرنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ مىڭ بېشى ياكى تۈمەن بېشىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى.

5. تۇدۇن. تۇدۇنمۇ بىر تۈرلۈك ھەربىي مەمۇرىي ۋەزىپە بولۇپ، ئاساسلىقى بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنىڭ ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. ئاساسەن قاغاننىڭ جەمەتىدىن ياكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىدىن تەيىنلەنەتتى. ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىمۇ ناھايىتى چوڭ ئىدى.

تۇتۇق، سانغۇن، ئەمىر لەشكەر قاتارلىقلارمۇ ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئىدى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا ھوقۇق گەرچە ئاتىدىن بالغا مىراس قالمىمۇ، لېكىن قاغانلار تەخت ۋارىسىنى چىنىقتۇرۇش ئۈچۈن بىۋاسىتە ھالدا يۇقىرى مەنەسەپكە قويمىيىتى، بەلكى يابغۇ، شاد قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە قويۇپ بويسۇندۇرۇلغان قەبىلىلەرنى باشقۇرغۇزۇش ئارقىلىق ھاكىمىيەت باشقۇرۇشنى ئۆگەتەتتى. بۇنىڭغا بايانچۇر قاغاننىڭ "

ئاتام كۆلبىلگە قاغان ..... قوشۇن ئەۋەتتى، مېنى مىڭ بېشى قىلىپ ئەۋەتتى
 "5 دېگەن سۆزى ۋە بىلگە قاغاننىڭ " مەن 19 يىل شاد بولدۇم "6 دېگەن
 سۆزلىرى دەلىل بولالايدۇ.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ تۇرمۇ كۆپ خىل ئىدى. بىزگە بۇ
 ھەقتىكى ماتېرىياللار تولۇق يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بەزى
 ۋاستىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ بەزى پاكىتلارغا ئىگە بولالايمىز. تامم
 ئىبنى بەھرنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ئېيتىلغان " قاغان ئوردىسىنىڭ
 ئەتراپىنى قوغدايدىغان خاس قوشۇنلارلا 12 مىڭدىن ئاشىدۇ " دېگەن
 مەلۇماتتىن، بىز ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا خۇددى قاراخانىيلار خانلىقى
 دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە قاغاننىڭ خاس قوشۇنى
 بولغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

قاغاننى قوغدايدىغان ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ بۇ دەۋردە نېمە دەپ
 ئاتالغانلىقى مەلۇم بولمىسىمۇ، لېكىن « تۈركى تىللار دىۋانى » دا ئېيتىلغان
 « ياتقاق ۋە تۇرغاق » دەپ ئاتىلىدىغان ساراي مۇھاپىزەتچى ئەترەتلىرىگە
 بۆلۈنگەنلىكى چوقۇم. « تۈركى تىللار دىۋانى » دىكى مەلۇماتلارغا
 ئاساسلانغاندا، ياتقاقلار ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمەس،
 پەقەت كېچىدە نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان جەڭگىۋار قىسىم ئىدى. تۇرغاقلارغا
 كەلسەك، بۇلار ساراينى ياكى ھۆكۈمدارنى كۈندۈزى ساقلايدىغان
 قوغدىغۇچىلار ئىدى، " شۇنداقلا بۇ تەشكىلى ئاپپارات قاراخانىيلاردىن خېلى
 بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەن ئىدى "7. بۇ ساراي مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقىنىڭ بۇ
 دەۋردە نېمە دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بولمىسىمۇ،
 لېكىن " كۆلتېگىنى ئۆيىگە قاراشقا قالدۇردۇق، دۈشمىنىمىز قارلۇقلار ئوردىغا

بېسىپ كەلدى. كۆلتېگىن .... ئوردىنى قولىدىن بەرمىدى .... "8 دېگەن بايانلاردىن، بۇ ۋەزىپىگە ئادەتتە قاغاننىڭ ئوغلى، ئىنىسى ياكى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قويۇلدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇن يۈرۈشكە چىققاندا، مۇئەييەن تەرتىپ ئىنتىزام بويىچە ھەرىكەت قىلاتتى، يەنى ئۇلار قەدىمكى چارۋىچى مىللەتلەردىن قېلىپ قالغان ئەنئەنە بويىچە، قوشۇننى سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭدىن ئىبارەت ئۈچ بارگاھقا بۆلۈپ ھەرىكەت قىلاتتى. بۇنداق سەپ تۈزۈش شەكلى — ئۇلارنىڭ كۆلىپكىتىپ ھالدا قورشاۋ ئوۋ قىلىش ئادىتىدىن كەلگەن بولغاچقا، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بۇ خىل سەپ تۈزۈش شەكلىگە ئادەتلىنىپ كەتكەن ئىدى. بايانچۇر قاغاننىڭ " ئالدىن يۈرەر قوشۇنلىرىمنى ئەۋەتتىم "9 دېگەن سۆزىگە ئاساسلانغاندا، چوڭ قوشۇن جەڭگە ئاتلىنىشتىن ئىلگىرى، كىچىكرەك بىر قوشۇن دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۋېدكا قىلىش، توسالغۇلارنى بىرتەرەپ قىلىش ۋە دۈشمەن پىستۇرمىسىنىڭ بار - يوقلىقىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئالدىنلا ئەۋەتىلگەن.

ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەچكە، كۆچۈش جەريانىدا ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنىڭ ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە سىرتتىن كېلىدىغان ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار قارارگاھنى جايلاشتۇرۇش ۋە مۇداپىئەلىنىش جەھەتتىمۇ ئەينى زاماننىڭ ھەربىي بىلىملىرىدىن مۇپەسسەل پايدىلانغان. شۇڭا ئۇلار ھەربىي يۈرۈش قىلىپ توختىغان چاغلىرىدا، ئاساسلىقى سۈيى ۋە ئوت - چۆپى مول بولغان جايلارنى قونالغۇ، ھارۋىلارنى قاشا قىلىپ ئايلىما گازارما تەييارلىغان. تامم ئىبنى بەھرنىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، بۇ خىل ئايلىما

گازارما ئادەم سانىنىڭ ئاز - كۆپلىكىگە قاراپ چوڭ - كىچىك بولاتتى. قاغان تۇرۇشلۇق ئايانما گازارما 10 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمدىن تەركىپ تاپاتتى. ئات ۋە باشقا چارۋىلارنىڭ ھەممىسى ئايانما گازارما ئىچىدە بېقىلغاچقا قېچىپ كېتەلمەيتتى¹⁰. بۇ خىل گازارمىلار ئارقىلىق ھەم دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇپ قالغىلى ۋە ھارۋىلارنى ئىستېھكام قىلىپ دۈشمەنلەرگە زەربە بەرگىلى بولاتتى.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ جەڭلەردە داۋاملىق غەلبە قازىنالىشىدا، ئۇلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى قۇلايلىق ئىكەنلىكى مۇھىم رول ئوينىغان. ئاياللار بۇ ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىنىڭ مۇھىم ئەزاسى ئىدى. چۈنكى ھۇن، ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر يۈرۈش قىلغاندا خوتۇن - بالىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ماڭاتتى، بۇنىڭدا ئاياللار بىر تەرەپتىن ئارقا سەپ تەمىنات ئىشلىرىنى قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن بالىلىرىغا جەڭ مەيدانىنى كۆرسىتىپ كۆزىنى پىشۇراتتى. بۇ ھەقتە « كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » دە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قېتىملىق يۈرۈشى بايان قىلىنىپ، " ئۇلارنىڭ قىران ئەللىرى 4 مىڭ، چوڭ - كىچىك قىز - چوكانلىرىنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئاشىدۇ. جەڭ ئاتلىرى 40 مىڭ، كالا - قويلىرى ھەددى ھېسابسىز "¹¹ دەپ خاتىرىلەنگەن. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ خوتۇن قىزلىرىمۇ ئات مىنىشكە ناھايىتى ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن، يۈرۈش جەريانىدا سەپتىن چۈشۈپ قالمايتتى ۋە مال - چارۋىلاردىن خەۋەر ئالاتتى. ئېلىپ ماڭغان قوي - كالىلار ھەربىي تەمىنات ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. شۇڭا ئېلىمىز تارىخچىلىرى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىنى ئۆز

ئەسەرلىرىدە تولۇق بايان قىلغان. مەسلەن يەن يۇ ھۇنلارنى جازالاش توغرىسىدا ۋاڭ ماڭغا مەسلىھەت بەرگەندە، ئېغىر - يېنىك نەرسىلەرنى توشۇشتىكى قىيىنچىلىق ئۈستىدە توختىلىپ، " 300 كۈن ھېسابىدا ھەر بىر كىشىگە 18 خو ئاشلىق كېرەك، بۇنى كالىدىن باشقا نەرسە سۆرىيەلمەيدۇ. كالىنىڭ ئۆزىگە كېتىدىغان يەم - خەشەكنىڭ ئۆزىمۇ 20 خۇدىن ئاشىدۇ. ھۇنلارنىڭ يېرى قۇملۇق، سۇ ۋە ئوت - چۆپى ئاز، ئۇنى چارلاپ تېپىشىمىز لازىم. قوشۇن سەپەرگە ئاتلىنىپ 100 كۈن بولار - بولمايلا كالىلار ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ تۈگەيدۇ. ئىشلىتىلمىگەن ئاشلىق كۆپ بولغاچقا ئادەملەر كۆتۈرۈپ يۈرەلمەيدۇ .... ئېغىر نەرسىلەر شۇ پېتى تۇرغان، ئەمما كۈچ مادارى بار ئادەم ئاز بولغاچقا، تېز يۈرۈش قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ ھالدا دۈشمەنلەر ئاستا قاچقان ھالەتتە ئۇلارغا يېتىشۋالغىلى بولمايدۇ. تەلەيگە يارىشا دۈشمەنگە دۈچ كەلگەن ۋاقىتتا ئېغىر - يېنىك نەرسىلەر ئاۋارىچىلىك سالىدۇ " دەپ دېھقانچىلىق مىللەتلىرىنىڭ ھەربىي تەمىنات جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن چارۋىچى مىللەتلەردە بۇ خىل قىيىنچىلىق بولمايتتى. چۈنكى ئۇزۇن مەزگىل جاپالىق شارائىتتا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سوغۇققا، ئاچلىققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى بىرقەدەر يۇقىرى بولغانلىقى ھەم " ئوزۇقلۇققا ئېھتىياجلىق بولسا ئۆزىنىڭ ئېتىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ ئاچلىقنى باسىدىغانلىقى ۋە ئۇسسۇپ قالسا بايتىلىنى سېغىپ ئىچىپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدىغانلىقى " ¹² ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تەمىناتغا يۇقىرىقىدەك ھەشەم كەتمەيتتى. شۇڭا ئۇلار " قوي ۋە ئاتلارنى ھەربىي تەمىنات قىلغاچقا .... كېچە - كۈندۈز جېسەكچىلىك

قىلمىەن دەپ ئاۋارە بولمايتتى، قاشا سوقۇپ، ئاشلىق توشۇپمەن دەپ چاپا چەكمەيتتى" ¹³. بۇمۇ ئۇلارنىڭ ھەربىي جەھەتتىكى بىر ئارتۇقچىلىقى ئىدى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا ئەسكەرلەرنىڭ غەيرىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئولجا ئالغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمى ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىلشتىن سىرت، يەنە ئۇرۇشتا ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە « ئاپا »، « كۈلچۈر »، « ئۆگە »، « ئېرىكىن »، « باغاتۇر »، « ئارسلان »، « بۆرە »، « كۈلۈگ »، « باغا » قاتارلىق شەرەپ ناملىرى بېرىلەتتى ¹⁴.

ئىزاھلار

- 1 ئىبراھىم كافەس ئوغلى « تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى » 1982 - يىلى ئىستانبۇل تۈركچە نەشرى، 241 - بەت.
- 2 10 13 ياكى شېخىمىن « ئۇيغۇر تارىخى » جىلدىن مائارىپ نەشرىياتى، 1991 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 137، -، 138، -، 139 - بەتلەر.
- 3 11 « كونا تاغنامە » 5204، -، 5202 - بەتلەر.
- 4 9 5 « بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى ».
- 6 « بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى » جەنۇبىي يۈزى 9 - قۇر.
- 7 رىشات گەنج « قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى 377 - بەت.
- 8 « كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى » شىمالىي يۈزى 8، -، 9 - قۇرلار.
- 12 « قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ ماقالىلەر توپلىمى » 1956 - يىلى ئالمۇتا رۇسچە نەشرى، 231 - بەت.
- 14 ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق « شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى » مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 485 - بەت.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا قوشۇننىڭ ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى

تورغا يوللىغۇچى: Yawuz

توردىكى ئادرېسى:

[http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.
asp?ThreadID=174](http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=174)

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىي قورال - ياراق، مەشىق ۋە ھەربىي تەشكىلى تۈزۈمى ھۇن ۋە تۈركلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئۇلارنىڭ بەزى ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلغان ئاساستا، ئۆزىگە خاس بولغان بەزى ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇللىرىنى ياراتقان ئىدى. ئۇيغۇرلار جەڭدە ئاساسلىقى ئاتلىق قوشۇن ئىشلەتكەنلىكى ۋە ئاتلىق قوشۇننىڭ جەڭدىكى مۇھىم رولىنى تونۇپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇرۇشتا ئالدى بىلەن دۈشمەننىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرىنى تولۇق يوقىتىشقا تىرىشاتتى. بىزنىڭ بۇ سۆزىمىزگە بىلگە قاغاننىڭ " بىرىنچى كۈنى تابغاچنىڭ 17 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى يوقاتتىم، ئىككىنچى كۈنى پىيادە ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتتىم " ① دېگەن سۆزلىرى دەلىل بولالايدۇ. ئاتلىق قوشۇن ھەرىكەتچان ۋە جەڭگىۋار بولغاچقا، ئۇلار ئاتلىق قوشۇننىڭ يۇقىرىقى ئارتۇقچىلىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان. ئۇلار جەڭ قىلغاندا، كىچىك ئەترەتلەرگە بۆلۈنۈپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىغا ئۈستۈمۈت ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىنى ساراسىمگە سېلىۋېتەتتى ۋە ئارقىدىنلا چوڭ قوشۇن باستۇرۇپ كېلىپ، دۈشمەن قوشۇنىنى قوغلاپ يوقىتاتتى. بۇ، ئەينى ۋاقىتتا دېھقانچىلىق مىللەتلىرىنىڭ ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئاۋۋال ھەر خىل

ئۇرۇش سەپلىرىنى تۈزۈپ، ئۇرۇش سېپىغا تايىنىپ ئۇرۇش قىلىش كۈسۈلىغا قارىغاندا ناھايىتى زور ئىلغارلىق ھېسابلىناتتى. بۇنىڭدا، ئاتلىق قوشۇننىڭ سۈرئەتتىكى ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، دۈشمەن قوشۇنى سەپ تۈزۈپ بولغۇچە ئۇلارنىڭ سېپىنى بۇرۇۋېتىپ، ئۇلارنى يوقىتىش مەقسىتىگە يېتىلەتتى، ئاتلىق قوشۇننىڭ سۈرئىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، ھەركەتچانلىقىدىن پايدىلىنىپ تېز ئىلگىرىلەپ، دۈشمەننىڭ كۈتمىگەن يېرىدىن چىقىپ ئۇلارغا تۇيۇقسىز زەربە ئارقىلىق دۈشمەننى يوقىتىش، ئۇلارنىڭ يەنە بىر تاختىكىسى ئىدى. مەسىلەن: مىلادىيە 151- يىلى قىرغىزلارنىڭ قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان بايانچۇر قاغان تېزلىكتە تەييارلىق قىلىپ، ئېرتىش دەرياسىدىن سال سېلىپ تۇيدۇرماي ئۆتۈپ، قىرغىزلارنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغانلىقى ۋە بۇ جەڭدە غەلبە قىلغانلىقى «مەڭگۈ تاش» لاردا خاتىرىلەنگەن.

مەڭگۈ تاشلاردىكى " ئالدىن يۈرەر قىسىملىرىمنى ئەۋەتتىم ... ئاتلىق پايلاقچىلارنى مېنىڭ يىگىتلىرىم يېڭىپ ' تىل ' قىلىپ تۇتۇپتۇ " ② دېگەن خاتىرىلەردىن، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى جەڭگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن، قاغان دائىم دېگۈدەك چاققان ئايغاچچىلارنى ۋە ئالدىن يۈرەر قىسىملارنى ئەۋەتىش ئارقىلىق دۈشمەن ئەھۋالىنى رازۇپىدا قىلىپ دۈشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش پىلانىنى ئالدىن تۈزۈۋالدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇلار يەنە جەڭ ۋاقتىدا كۈچلۈك دۈشمەنگە يولۇققاندا، ئۇنىڭ ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئارقا ياكى يان تەرەپتىن چىقىپ زەربە بېرىش تكتىكىسىنىمۇ ئىگىلىگەن ئىدى. مەسىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ياردەم بېرىپ « ئۆڭلۈك - سۆيگۈم توپىلىشى » نى تىنچىتىشقا، دەل مۇشۇ تكتىكىدىن پايدىلانغان ۋە توپىلاڭچىلارنى چېكىندۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆز زېمىنىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا غايەت زور تۆھپە قوشقان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ھەققىدە « ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرى » نىڭ 220- جىلدىدا " گو زېيى سەردارلىقىدىكى قوشۇن شىندىيەندە باندىتلار بىلەن ئۇچراشقاندا، باندىتلار تاغ باغرىدا سەپ تۈزگەن ئىدى، گو زېيى دەسلەپكى ھۇجۇمدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. باندىتلار تاغدىن چۈشۈپ ھۇجۇمغا ئۆتتى، ئۇيغۇرلار تاغنىڭ جەنۇبىدىن باندىتلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىپ، جاھاننى چاڭ - توزان قاپلاپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، باندىتلارغا قارىتىپ ئون نەچچە تال ئوقيا ئاتقاندىن كېيىن، باندىتلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ ' ئۇيغۇرلار كەلدى ' دەپ چۇقان سېلىشىپ، تېرە - پىرەن بولۇپ كەتتى، پادىشاھلىق قوشۇن بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنى باندىتلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. دۈشمەن جەسەتلىرى پۈتۈن دالانى قاپلاپ كەتتى " ③ دېيىلگەن بولسا، « يېڭى تاڭنامە » 217- جىلد « ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە » دە: " شاڭجى جېڭىدە پادىشاھ قوشۇنلىرى سەپ تارتقاندا، باندىتلار پادىشاھ قوشۇنىنىڭ سول تەرىپىگە ئاتلىق قوشۇن يوشۇرۇپ قويۇپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىماقچى بولدى. بۆكۈ قەين ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان باندىتلارنى تولۇق تارمار قىلىپ، باندىتلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتى، ئاندىن جىڭشى،

بېيتىڭ ساتراپى لى سىيې بىلەن دۈشمەنگە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قوزغاپ، باندىتلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە چاڭئەننى قايتۇرۇۋالدى "④ دەپ خاتىرىلىنىپ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تاكتىكىسى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇيغۇر قوشۇنلىرى دۈشمەننى يەڭگەندىن كېيىن دۈشمەنلەرگە ئۆزىنى ئوڭشاش پۇرسىتى بەرمەسلىك ئۈچۈن، ئۇلارغا داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرەتتى. يەنى يۇقىرىقى ياردەم ئۇرۇشلىرىدەمۇ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى شى چاۋيىنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۇنى تاكى خېيىغىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئاندىن توختىغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى بولغان پۇسادمۇ تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندا مۇشۇ خىل قوغلاش تاكتىكىسىنى قوللانغان ئىدى.

كېچىدە ھۇجۇم قىلىش چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز دۈشمەنلىرىگە زەربە بېرىشتىكى يەنە بىر خىل تاكتىكىسى ئىدى. چۈنكى دۈشمەنگە كېچىسى ھۇجۇم قىلغاندا، دۈشمەن قوشۇنلىرى باستۇرۇپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئېنىق سانىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ساراسمىگە چۈشۈپ قېلىپ ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ قوياتتى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئاتلىق قوشۇننىڭ سۈرئەتتىكى ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ دۈشمەن تەييارلىقسىز تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تۇيۇقسىز قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كېچىلىك ھۇجۇمى كۆپىنچە دۈشمەننىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلىشاتتى. مىلادىيە 764- يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ياردەملىشىپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى لىنتەي دېگەن يەردە تۇبۇتلەرگە قارشى جەڭ قىلغاندا مۇشۇ تاكتىكىنى قوللىنىپ زور غەلبىگە ئېرىشكەن⑤.

ئوتتۇرا ئەسىردە قوشۇنلارنىڭ يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇرۇش قىلىش ۋاقتى كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە بەكرەك ئۇچرايتتى، چارۋىچى مىللەتلەر ئاساسلىقى ئاتلىق قوشۇن ئىشلەتكەچكە، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ پەسىل خاراكتېرىگە ئاساسەن، كىلىماتنىڭ تەسىرىگە تېخىمۇ بەك ئۇچرايتتى.

ئۇيغۇرلار ياشىغان موڭغۇل دالاسىنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق ھەم قىشلىقى سوغۇق ئىدى. شۇنداقلا ئاتلار ياز پەسلىدە يايلاقتا ئوبدان بېقىلغاچقا، كۈز پەسلىدە راسا سەمرىپ كۈچكە تولاتتى، شۇڭا ئۇيغۇرلارمۇ ھۇن، تۈرك قاتارلىق چارۋىچى مىللەتلەرگە ئوخشاش كۈز ۋە قىش پەسلىنى ئۇرۇش قىلىش ۋاقتى قىلىپ تاللايتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلارمۇ كۈز ۋە قىش پەسلىدە جەڭگە چىقىپ، ئەتىياز كېلىشى بىلەن جەڭنى توختىتاتتى.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ھەرىكەتچان ئۇرۇش قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ بىر جايدا مۇقىم تۇرماي ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈشى — ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىشىغا چەكلىمە پەيدا قىلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ياردەم قىلىپ ئۆڭلۈك - سۆيگۈم توپىلاشچىلىرىنىڭ قولىدىن چاڭئەن بىلەن لوياننى تارتىۋالغانلىقىغا قارىغاندا، ئۇلار بەلكىم بۇرۇنقى ھۇن تۈرك قاتارلىق مىللەتلەر ئىگىلىمىگەن شەھەر - قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىش ۋە قوغداش تېخنىكىسىنىمۇ ئىگىلىگەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قارا بالغاسۇن، خاتۇنبالىق ۋە بايىلىقتەك شەھەرلەرنى بىنا قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرنى قوغداش ۋە ئىشغال قىلىش تېخنىكىسىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس. بىزنىڭ بۇ يەكۈنىمىزگە ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ بېشبالىقنى تۇبۇتلەرنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىشى، شۇنداقلا ئۆز ئېلىنى

قوغداش ۋە قولدىن كەتكەن زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن قىلغان
ئۇرۇشلىرى مەسئال بولالايدۇ،

ئىزاھلار

- ① « بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى » جەنۇبىي يۈزى، 9- قۇر
- ② « بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى »
- ③⑤ لىۋ زىشياۋ « ئۇيغۇر تارىخى » مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987- يىلى
- ئۇيغۇرچە نەشرى، 1- قىسىم، 1- كىتاب، 102- بەت
- ④ « يېڭى تاغنامە » 6115- بەت.

تورداش nasimi112 نىڭ بۇ تېمىغا ئىنكاسى:

تاڭ سۇلالىسى شائىرى دوفۇنىڭ ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپلىغىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە
يازغان شېئىرى

شىمالغا سەپەر

شاھنىڭ ياندۇرتقى يىلى كۈز چېغى،
كەبىسە يىلى ئاۋغۇست ئېيىنىڭ بىرى.

جابدۇنۇپ چىقىم شىمالغا يۈرگىلى،
ئۇندىكى مەسكەن ئۆيۈمنى كۆرگىلى.

ئەل بېشىغا كەلدى غەلىيان تەشۋىشى،
تىنىچ - ئارامسىز ئوردىنىڭ ئىچى - تېشى.

قاينغۇلۇق باستىم ئاياغ يوللارغا مەن،
كۆرمىدىم دالادا ساق ماڭغاننى مەن.

يارىدار مېيىپ مەن كۆرگەنلا كىشى،

ئىغرىشار، قاندۇر تامام ئۈستى بېشى.

بۇلتۇرقى جەڭدىن ئۆتتۈم كېچىسى،

كۆرىنەر ئايدىڭدا سۆڭەك دۆۋىسى.

باققۇچى توڭگۇەنى شۇ مىليون قوشۇن،

بۇنچە تېز گۇمران بولۇشقان نە ئۈچۈن.

غەربى شىمالدىن يەنە چىقتى بوران،

ئەندىشە ئۇيغۇرنى ئىپ كەلدى بۇيان.

بىزگە شېرىكىلىككە خان مايىل ئىدى،

ئات مىنىشكە لەشكىرى قابىل ئىدى.

كەپتۇ بەش مىڭ لەشكىرى سەپ - سەپ بولۇپ،

بىر تۈمەنچە ئارغىماقنى چاپتۇرۇپ.

بىلىسىمۇ ئۇلارنى دەپ مىڭ قەيسىران،

قانچە ئاز كەلتۈرسە ئەۋزەل بىگۇمان.

لەشكىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇقتار ئىكەن،

ياۋسېپىگە ئوقسىمان ئۇچار ئىكەن.

شاھ ئۇمۇدىنى ئۇلارغا باغلىدى،

باشقىچە گەپكە قۇلاقمۇ سالمىدى.

ئالغىلى لوياننى كۈچ كەتمەس ئىرۇر،

بەلكى چاڭئەنگە ھۇجۇملا بەس ئىرۇر.

ئۆلتىسە مەركەز قوشۇنى ياۋ كەينىگە،

ئۆلتىسە چەۋەنداز قىسىمۇ زەربىگە.

بۇ ھەقتى بايانلار بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى شۇنچىۋالا قۇدرەتلىك تاڭ شەھىرىيىسىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆڭلۈك-سۈيگۈن خەلىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن تەكلىپ قىلىنغان ئورخۇن ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ جەڭگە ماھىرىلىقى جەسۇرلۇقى مەدھىيلەنگەن بولسا ، بىر تەرەپتىن بۇلاردىن كىلىدىغان خەۋپنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە ئۈلگۈرگەن ، يەنى ئەينى ۋاقىتتا ئوردا ئىچىدە ئۇيغۇر قوشۇنىدىن خەۋپسىرەش ئەھۋالى كۆرۈلگەن ھەتتا پادىشاھقىمۇ مەلۇماتلار بىرىلگەن ، بۇنىغا :

شاھ ئۇمۇدىنى ئۇلارغا باغلىدى ،

باشقىچە گەپكە قۇلاقمۇ سالمىدى .

.....

بىلىسىمۇ ئۇلارنى دەپ مەڭ قەيسىران ،

قانچە ئازكەلتۈرسە ئەۋزەل بىگۇمان .... دىگەن مىسرالار كۇپايە بولسا كىرەك..

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى

تورغا يوللىغۇچى : kamiran

توردىكى ئادرېسى :

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=101>

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىغا ئىزاھات :

بۇ مەڭگۈ تاش 1897- يىلى ھازىرقى مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتۇرشەھىرىدىن 60 كېلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن - چوقتۇ دىگەن جايدىن تېپىلغان، ھازىر ئۆز ئورنىدا. مەڭگۈ تاش تېكىستى ئىككى پارچە تاش مۇنارىغا ئويۇلغان بولۇپ، جەمى 62 قۇر، مىلادىنىڭ 712 - 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئورنىتىلغان .

تۇنيۇقۇق — كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانلىرى ئىلتەرىش خاقان(682 - 691 - يىللار)، قاپاغان خاقان (716- يىلى) ۋە بىلگە خاقان (734- يىلى) ۋاپات بولغان) قاتارلىقلارغا باش مەسلىھەتچى بولغان. تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى تۇنيۇقۇق ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى تۇنيۇقۇقنىڭ تەرجىمىھالى دېيىشكە بولىدۇ.

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ غەربىي يۈزى

تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ شەرقىي يۈزى

تېكىست تەرجىمىسى:

1) بىلگە* تۇنيۇقۇق مەن ئۆزۈم تابغاچ* ئېلىدە ئۆستۈم. (ئۇ زامانلاردا)

تۈرك خەلقى تابغاچقا قارايتتى. 2) تۈرك خەلقىنىڭ خانى بولمىغانلىقى

ئۈچۈن تابغاچتىن ئايرىلدى ۋە (ئۆزلىرىگە) خان تىكىلدى. (كېيىن)

خاقانىنى تاشلاپ يەنە تابغاچقا تەۋە بولۇپ قالدى. تەڭرى مۇنداق دېگەن

ئىكەن: سىلەرگە خان بەردىم، 3) خانىڭلارنى تاشلاپ، تابغاچقا يەنە تەۋە

بولغانلىقىڭلار ئۈچۈن تەڭرى سىلەرگە ئۆلۈم بەردى. (شۇڭا) تۈرك خەلقى

ئۆلدى، ھالاك بولدى، يوقالدى. تۈرك سر* خەلقى يېرىدە 4) بوي ئادەم

قالمىدى، ئورمانلىق ۋە تاغ-داللىلاردا قالغانلىرى يىغىلىپ يەتتە يۈز بولدى.

بۇلارنىڭ ئىككى ئۆلۈشى ئاتلىق، بىر ئۆلۈشى پىيادە ئىدى. بۇ يەتتە يۈز

كىشىنى باشلاپ يۈرگۈچى 5) قوشۇن ئۇلۇغى شاد* ئىدى. ئۇ ماڭا

(قوشۇنمىزغا) قوشۇلغىن، دېدى. قوشۇلغان كىشى مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق

ئىدىم. مەن ئۇنى خاقان قىلاي دېدىم. مەن مۇنداق ئويلىدىم: ئورۇق بۇقا

بىلەن سېمىز بۇقا يىراقتا 6) ئۈسۈشسە، ئورۇق بۇقا بىلەن سېمىز بۇقنى

ئايرىۋالغىلى بولمايدۇ. مەن ئاشۇنداق ئويلىدىم. شۇندىن كېيىن تەڭرى

ماڭا ئەقىل بەرگەنلىكى ئۈچۈن مەن ئۇنى خاقان بولۇشقا دەۋەت قىلدىم.

بىلگە تۇنيۇقۇق بويلا باغا تارقان 7) ئىلتەرىش قاغان بىلەن بىرلىكتە،

جەنۇبتا..... شەرقتە قىتانلار*، شىمالدا ئوغۇزلاردىن كۆپ ئۆلتۈردۇق.

بىلگەسى لەشكەر باشلىقى مەنلا ئىدىم. بىز چوغاي قوزى ۋە قارا قۇمدا ئولتۇراقلاشقان ئىدۇق. (8 كىيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن كەچۈرەتتۇق. خەلقنىڭ قارنى توق ئىدى. دۈشمەنلىرىمىز ئەتراپىمىزدا قۇشلاردەك كوپ ئىدى. بىز جانسىز ھايۋاندىك ئىدۇق. شۇنداق ئولتۇرغىنىمىزدا، ئوغۇزلاردىن چارلىغۇچى كەلدى. (9 چارلىغۇچىنىڭ سۆزى مۇنداق ئىدى: توققۇز ئوغۇز (خەلقى) ئۈستىدە خاقان ئولتۇرۇپتۇ، ئۇ تابغاچقا قۇنى سەنگۈنى*، قىتانغا تۇغرا سەمنى (ئەلچىلىككە) ئەۋەتپتۇ. ئۇلار مۇنداق سۆزنى ئېلىپ بېرىپتۇ: ئازغىنە تۈرك خەلقى (10) ھەرىكەتلىنىپ يۈرۈۋېتىپتۇ، ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر ئىكەن، مەسلەھەتچىسى دانىشمەن ئىكەن. ئۇ ئىككىسىلا بولىدىكەن سەن تابغاچلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، شەرقتە قىتانلارنى قىرىپ تاشلايدۇ، بىز ئوغۇزلارنى (11) قىرىپ تاشلايدۇ، تابغاچلار، سىلەر جەنۇبتىن تېگىڭلار! قىتانلار، سىلەر شەرقتىن تېگىڭلار! مەن شىمالدىن تېگەي! تۈرك سىر خەلقى بېرىگە خان يولاتمايلى، مۇمكىن بولسا، ئۇلارنى يوقىتايلى! (12) ئۇ سۆزنى ئىشتىپ تۈنى ئۇيقۇم كەلمىدى، كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. ئاندىن كېيىن خاقاندىن ئۆتۈندۈم: تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ ئۈچى بىرلىشىۋالسا، (13) بىز تايانچسىز قالىمىز، ئىچكى تاشقى جەھەتتىن دۈشمەنگە تۇتۇلىمىز. يۇققا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇشمۇ ئوڭاي. يۇققا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئۇنى ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە (14) توم بولۇپ

كەتسە ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە چۈشۈدۇ. شەرقتە قاتناڭلاردىن، جەنۇبتا تابغاچتىن، غەربتە قۇرداندىن، شىمالدىن ئوغۇزلاردىن بولۇپ ئىككى - ئۈچ مىڭ كىشىلىك قوشۇن كېلىشى مۇمكىن. مەن (خاقانىمغا) شۇنداق دېدىم. (15)

خاقانىم مەن ئۈزۈم - بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ئۆتۈنگەن ئۆتۈنچىمگە قوشۇلدى. "ئۈز كۆڭلۈڭچە ئىش قىلىۋەر" دېدى. كۆك ئوڭدىن يۇقىرىلاپ قوشۇننى ئۆتۈكەن تاغقا باشلىدىم. ئوغۇزلار ئىنەك كۈلۈكلىرى بىلەن توغلا دەرياسىدىن كەلدى. (16) ئۇلارنىڭ ئەسكىرى ئۈچ مىڭ ئىكەن، بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق. سوقۇشتۇق، تەڭرى ساقلىدى ..... تارمار قىلدۇق. ئۇلار دەرياغا چۈشتى. قايتىش يولىدا يەنە ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى ئۆلدى. شۇنداق كېيىن ئوغۇزلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. (17) تۈرك خاقانىنىڭ، تۈرك خەلقىنىڭ ئۆتۈكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى، مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇقنىڭ ئۆتۈكەندە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، جەنۇبتىكى خەلقلەر ۋە غەربتىكى، شىمالدىكى، شەرقتىكى خەلقلەرنىڭ بارلىقى كېلىشتى. (18) بىز ئىككى مىڭ ئىدۇق، ئىككى قوشۇن بولدى. تۈرك خەلقى خەلق بولغاندىن، تۈرك خاقانى تەختكە ئولتۇرغاندىن بۇيان سەندۇڭ شەھەرلىرىگە دەريا - دېڭىزلارغا تېڭىپ باقمىغان ئىدى. خاقانىمغا ئۆتۈنۈپ قوشۇن تارتتىم. (19) لەشكەرلىرىمنى سەندۇڭ شەھەرلىرىگە ۋە دەريا - دېڭىزلارغا ھۇجۇم قىلدۇردۇم ئۇلار يىگىرمە

ئۈچ شەھەرنى ۋەيران قىلدى. بۇ يۇرتلار خارابىلىققا ئايلاندى. تابغاچ خانى دۈشمىنىمىز ئىدى. ئون ئوق خاقانى دۈشمىنىمىز ئىدى. (20) بۇنىڭدىن باشقا قىرغىز كۈچلۈك..... خاقانىمۇ دۈشمىنىمىز بولدى. بۇ ئۈچ خاقان مەسلەھەتلىشىپ، ئالتۇن (ئالتاي) تېغىدا ئۇچراشماقچى بولپتۇ. ئۇلار مۇنداق مەسلەھەتلىشىپتۇ: بىز شەرقتىن تۈرك خاقانىغا قوشۇن چىقرايلى، ئۇنىڭغا ئەسكەر چىقارمىساق، (21) ئۇلارنىڭ خاقانى باتۇر، ئەقىلدارى دانىشمەن ئىكەن، ئاخىرى بىر كۈنى بىزنى بەربىر يوقىتىدۇ. ئۈچەيلەن قوشۇن چىقرايلى، ئۇنى يوقىتايلى، دېيىشىپتۇ. تۈركەش خاقانى مۇنداق دەپتۇ: مېنىڭ خەلقىم ئۇ يەرگە بارىدۇ. (22) تۈرك خەلقى ھەقىقەتەن بۇلغىنىپ (قالماقلىشىپ) كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغۇزلارمۇ تارقىلىپ كەتتى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ تۇنى ئۇيغۇم كەلمىدى، كۈندۈزى ئولتۇرغۇم كەلمىدى. شۇ چاغدا، مەن (23)..... ئالدى بىلەن قىرغىزلارغا ئۇرۇش قىلساق ياخشىراق بولىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدىم. كوگمەن (تېغى) غا بارىدىغان يول بىرلا ئىكەن. ئۇنى قار قاپلىۋاپتۇ دەپ ئاڭلاپ، بۇ يولدا ماڭساق بولماسمىكىن دېدىم. يولچى ئىزدىدىم. چۆلدىكى ئاز پۇقراسىدىن بىرنى تاپتىم. (24) ئاز يېرىگە بارىدىغان يولنىڭ ئانى* دەرياسىغا يېقىن ئىكەنلىكىنى، پەقەت بىرلا ئات بىلەن مېڭىشقا بولىدىغان تار يول ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، مەن ئۇنىڭدىن يەنە سورىسام، ئۇ بۇرۇن بىر ئاتلىق

كشىنىڭ بۇ يول بىلەن ماڭغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ يول بىلەن ماڭساق بولىدىكەن دېدىم. ئويلاندىم، خاقانىمىم (25) ئۆتۈندۈم. قوشۇن چىقارتتىم. ئات بىلەن دەريادىن ئوتۇڭلار، دېدىم. ئاق تەرمەل دەرياسىغىچە يۈرۈش قىلدۇردۇم. ئاتلارغا مىنىپ، قارلارنى بۆسۈپ ماڭدۇق. ئاتلارنى يېتىلەتكۈزۈپ، تاياققا تايانغۇزۇپ پىيادە تاققا چىقارغۇزدۇم. سەرگەردىلەر (26) قار - مۇزلارنى ئاچتى، بىز ئورمانلىق چوققىلاردىن ئاشتۇق. ناھايىتى مۇشكۈلدە تاغدىن چۈشتۇق. ئون كېچە - كۈندۈز تاغ يېنىدىكى توسالغۇلارنى ئەگىپ يۈرۈپ ماڭدۇق. يولچى ئاداشقاچقا بوغۇزلاندى. خاقانىمىز ئەنسىرەپ تېز مېڭىڭلار دېدى. (27) بىز ئانى دەرياسىغا يېتىپ باردۇق. ئۇ دەريانى بويلاپ تۆۋەنگە ماڭدۇق. يولدا قوشۇننى سانش ئۈچۈن ئاتتىن چۈشۈردۇق، ئاتلارنى دەرەخلەرگە باغلاپ قويدۇق ..... تۇننى تۇن دېمەي، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي شامالدىك تېز يۈردۈق. قىرغىزلارنى ئۇيقۇدا بېسىۋالدىق. (28) بىز نەيزە بىلەن ..... نى ئاچتۇق. ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ خاقانى ۋە لەشكەرلىرى توپلىنىپ بوپتىكەن. ئۇرۇشتۇق، سانچىشتۇق، خاقانىنى ئولتۇردۇق. قىرغىز خەلقى خاقانىمىزغا بوي سۇندى، يۈكۈندى. بىز ياندۇق. كوگمەن تېغىنى ئەگىپ، (29) قىرغىزلارنىڭكىدىن ياندۇق. تۈركەش خاقانىدىن چارلىغۇچى كەلدى.

تۈرك خەلقى تومۇر قاپقىغا (47) ۋە "تەڭرى ئوغلى" دەپ ئاتىلىدىغان تاققا ئەزەلدىن تېگىپ باقمىغان ئىدى. مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق ئۇ يەرگە يۈرۈش قىلدۇرغانلىقىم ئۈچۈن (48) ئۇلار (سوغداقلار) سانسىزلىغان سېرىق ئالتۇن، ئاق كۆمۈش، قىز ئاياللارنى، ئېسىل ئېگەر - جابدۇق ۋە ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى كەلتۈردى. ئىلتەرىش خاقان دانا بولغانلىقى ئۈچۈن، (49) باتۇر بولغانلىقى ئۈچۈن تابغاچ بىلەن ئون يەتتە قېتىم سوقۇش قىلدى، قىتانلار بىلەن يەتتە قېتىم سوقۇشتى. ئوغۇزلار بىلەن بەش قېتىم ئۇرۇش قىلدى. شۇ چاغدىمۇ ئەقىلدارى (50) يەنىلا مەن ئىدىم، ياغچىسى (تەشكىللىگۈچىسى) يەنىلا مەن ئىدىم. ئىلتەرىش خاقانغا، تۈرك بۆگۈ خاقانغا، تۈرك بىلگە خاقانغا ..... (51) قاپاغان قاغان يىگىرمە يەتتە ياش ۋاقتىدا، مەن قاپاغان قاغانغا ياردەملىشىپ ئۇنى تەختكە ئولتۇرغۇزدۇم. تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم، (52) كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم. قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم، قارا تەرلىرىمنى ئاقتۇردۇم. مەن (دۆلەت) ئىشلىرى ئۈچۈن كۈچۈمنى قوشتۇم. مەن ئۈزۈم يەنە ئاتلىق قوشۇن چىقاردىم. (53) مەن ئوردا قاراۋۇللىرىنى (؟) كېڭەيتتىم. يېنىپ - يېنىپ تۇرغان دۈشمەنلەرنى بوي سۇندۇردۇم. خاقانىم بىلەن بىرگە (كۆپ قېتىم) جەڭگە قاتناشتىم. تەڭرى ساقلىدى. (54) مەن تۈرك خەلقى زېمىنىدا تولۇق قوراللانغان دۈشمەنلەرنى ماڭدۇرمىدىم. بەلگىسى بار ئاتلارنىڭ ھەممىلا

يەردە چېپىپ يۈرۈشىگە يول قويمىدىم. ئىلتەرىش خاقان تىرىشىمىغان بولسا، (55) ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىشىمىغان بولسام، دۆلەت ۋە خەلق يوق بولغان بولاتتى. ئۇ تىرىشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن، (56) دۆلەت يەنىلا دۆلەت بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى. ئۆزۈم قېرىدىم. ئۇلۇغ بولدۇم. ھەر قانداق يەردىكى خاقانلىق خەلقلەردە (57) مەندەك ئادەم بولىدىكەن، ئۇلاردا نېمە غەم بولسۇن. (58) تۈرك بىلگە خاقان ئېلىگە، مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق (بۇ مەڭگۈ تاشتىكى سۆزلەرنى) يازدۇردۇم. (59) ئىلتەرىش خاقان تىرىشىمىغان بولسا، مەن ئۆزۈم — بىلگە تۇنيۇقۇق تىرىشىمىغان بولسام، مەن بولمىغان بولسام، (60) قاپاغان قاغان ۋە تۈرك سىر خەلقى تۇپرىقىدا خەلق ئادەم — ئىنسان بولمىغان بولاتتى. (61) ئىلتەرىش خاقان ۋە مەنكى بىلگە تۇنيۇقۇق تىرىشقانلىقىمىز ئۈچۈن قاپاغان قاغان ۋە تۈرك سىر خەلقى مۇشۇنداق ياشاپ قالالدى. (62) تۈرك بىلگە خاقان تۈرك سىر خەلقىنى، ئوغۇزلارنى باقماقتا.

مەڭگۈ تاشتىكى سۆزلەرگە ئىزاھات:

تابغاچ — مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىدە خاس تاڭ سۇلالىسىنى

كۆرسىتىدۇ.

سىر — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

شاد — مەنسەپ، ئەمەل نامى.

سەنگۈن — قەدىمكى تۈرك تىلىدا جياڭجۈننى شۇنداق ئاتىغان.

ئۆتۈكەن تاغ — تۈرك خەلقى ئەزەلدىن چوقۇنۇپ كەلگەن

مۇقەددەس تاغلارنىڭ بىرى. ئورخۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا توغرا كېلىدۇ.

ئون ئوق خاقانى — غەربىي تۈرك خاقانىنى كۆرسىتىدۇ.

تۈركەش — تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

ئاز — يەتتە سۇ ئەتراپىدا ياشىغان تۈركەشلەرنىڭ بىر قوۋمى.

تىنسى — خەنزۇچە تىيەن زى (تەڭرى ئوغلى) دىن كەلگەن.

تۆمۈر قاپىغ — سەمەرقەند بىلەن بەلىخ ئارىسىدىكى بوز قالا

تېغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىم ئۆتكەل.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى
زامان تارىخى

نەقىش بەندىيە (سوپىزم) تەرىقىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

تورغا يوللىغۇچى: TuranTekin

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=30>

سوپىزم ئىسلام دىنىدىكى تەركىدۇنياچىلىق مۇرىتلىرىنىڭ ئومۇمى نامى بولۇپ، "سوپى" سۆزى يىرىك يۇڭدىن توقۇلغان كىيىم، خام توقۇلما دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، مەزكۇر مەزھەپتىكىلەرنىڭ نامرات، تەركىدۇنيا تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. سوپىزم ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى جاپا - مۇشەققەتكە بەرداشلىق بېرىش، تەركىدۇنياچىلىق تەلىماتىدىن ۋۇجۇدقا چىققان ۋە پەيدىن - پەي راۋاجلانغان، ئىسلامىيەت گۈللەنگەن دەسلەپكى دەۋرلەردە بىر قىسىم تەقۋادار مۇرىتلار جاپا - مۇشەققەتلىك زاھىتلىق يولىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا "قۇرئان" دىكى ئاتا - ئانىلارنى ھۆرمەتلەش، سەۋرى - تاقەت، ئىنساپ، ئىتائەتچان بولۇش، خەير - ئېھسان قىلىش، كەمتەر - كىچىك پېئىل بولۇش قاتارلىق ۋەز - پەرھىزلەرگە قاتتىق بويسۇنۇپ، ئاددىي - ساددا، نامرات، جاپالىق ھەتتا يەككە تۇرمۇش كەچۈرگەن ۋە ئىسلام دىنىدىكى غۇربەتچىلىككە كۆنۈش ۋە تەركىدۇنياچىلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك پېشۋاسى ئۈمەييا سۇلالىسىدىكى مەشھۇر ئىلاھىيەتچى ھەسەن بەسىرى ئىدى. ئۇ دىنى تۇرمۇش جەھەتتە تەقۋادارلىق، جىمجىتلىق ۋە نامراتلىققا زارىماسلىقتەك زاھىتلىق تەلىماتىنى؛ ئىلاھىيەتتە چوڭقۇر تەپەككۇر، ئۆز - ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىش ۋە ئاللانىڭ ئىرادىسىگە مۇتلەق بويسۇنۇش، شۇ ئارقىلىق بەندە بىلەن ئاللانىڭ

ئىرادىسىنى ماسلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەكىللەنگەن سوپىزم تەرىپىدىن مەزكۇر مەزھەپنىڭ ئاساسچىسى دەپ تەرىپلەنگەن.

8- ئەسردىن باشلاپ مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان سوپىزم ئىدىيىسى 9- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇلار پەقەت ئاللاننى ياد ئېتىش بىلەن ئاللاننى ھەقىقىي تونۇغىلى، شۇنداقلا بەندە بىلەن ئاللاننىڭ بىرىكىشىگە يەتكىلى بولىدۇ دېدى. 9- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، پەقەت زاھىتىلىق (رىيازەت) يولى ئارقىلىقلا بەندە بىلەن ئاللاننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارىدى. ئەمما بۇ ئاخىرىدا ئىسلام دىنىدىكى ئەنئەنىۋى ئېتىقادىتىكىلەر بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالدى، ھەمدە ئاخىرىدا ئۆز-ئارا مادارا قىلىشتى. 11- ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 12- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە سوپىزم ئاندىن ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى مەزھەپلىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئەنئەنىۋى ئېتىقات بىلەن بىرلىشىش جەريانىنى تاماملىدى.

سوپىزمىنى ئىسلام دۇنياسىدىكى ئەنئەنىۋى مەزھەپلەردىن ئالدى بىلەن سۈننىي مەزھىپى قوبۇل قىلدى. ئاخىرىدا شىئە مەزھىپىمۇ ئېتىراپ قىلدى. سوپىستلار بۇنىڭلىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىسلامىيەتتىكى مەھەللىۋى دىنى تۇرمۇشىدىن ۋاز كەچمىدى. ئۇلار يەنە سىرلىق قىياپەتتە يۈرۈۋەردى. رىيازەتتە تاۋلىنىشنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. ئاددىي - ساددا، نامرات تۇرمۇش كەچۈردى، روھى جەھەتتىن تاكامۇللىشىشقا قاتتىق ئەھمىيەت بېرىپ، روھى پاكلىققا يەتمەكچى بولدى ۋە ئۆز - ئۆزىنى ئۇنتۇدى. بۇ

ئارقىلىق ئاللاغا يېقىنلىشىپ، ئاللا بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشنى كۆزدىكى. تەسەۋۋۇپ نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بولۇپمۇ مەنىۋى داھىيلارنىڭ مۇرىتلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيىنىڭ تەرەققىي قىلىشى سوپىستلارنىڭ دىنى تۇرمۇشىدىكى ئىماملار رىياسەتچىلىكىنى مەنىۋىيەت پىرلىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئۇلارنىڭ پائالىيەت مەركىزىنىمۇ مەسچىتتىن پىرلارنىڭ خانىقالىرىغا يۆتكەشتى.

8- ئەسىردىن باشلاپ سوپىزم مەزھىپىدە ھەرقايسى مۇرىتلارنىڭ ئۆزلىكىدىن تەشكىللىنىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن كىچىك سۈلۈكلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇ بىر ئىستىخىيلىك تەشكىلات بولۇپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ يادرولۇق ئادىمى ياكى كونكرېت نىزامنامىسىمۇ بولمايتتى. بۇلار پەقەت ئوخشاش روھى تاۋلىنىش ئۇسۇلى ۋە مەقسىتى بىلەن يىغىلىدىغان تاۋلىنىش كولىكتىپى ئىدى. بۇ خىلدىكى كىچىك تەشكىلاتلار 11- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كىيىن تەدرىجىي ھالدا كونكرېت تەشكىلگە يەنى مەدرىس خاراكتېرىدىكى دىنى توپقا ياكى مەزھەپ شەكىلگە يۈزلەنگەن. 13- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ موڭغۇللارنىڭ قەدىمىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا يېتىشى بىلەن ئىسلام دۇنياسىدىكى ئىسلام دىنىغا تايىنىپ مەۋجۇد بولۇپ كېلىۋاتقان ناھايىتى كەڭ سىياسىي ئاساسمۇ يېمىرىپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن مەھەللىۋى ئېتىقات تۈسىدە مەۋجۇد بولۇۋاتقان سوپىزم پايدىلىق تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق يۇقىرى دولقۇننى قوزغىدى. بۇنىڭ بىلەن چوڭ - كىچىك سوپىستىك گۇرۇھلار ئارقا -

ئارقىدىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى ۋە تىز سۈرئەتتە كېڭەيدى. مانا مۇشۇنداق تارىخى شارائىت ئاستىدا نەقىشەندىيە تەرىقىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولدى.

نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ نامى ئۇنىڭ ئىجادچىسى باھاۋۇدىن نەقىشەندى (1317- 1389) نىڭ ئىسمىدىن كەلگەن. نەقىشەندىنىڭ ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت بىن مۇھەممەت باھاۋۇدىن ئەل بۇخارى، "نەقىشەندى" ئۇنىڭ لەقىمى (سىزغۇچى دېگەن مەنىدە)، بۇ لەقەم "تەڭداشسىز ئىلاھىي رەسمىنىڭ سىزلىشى" ياكى تېخىمۇ سىزلىقلاشتۇرۇلۇپ "قەلىنىڭ ھەقىقىي تاكامۇللاشقان شەكىلگە كىرىشى" دەپ چۈشىنىلگەن.

نەقىشەندىيە تەرىقىتى بارلىققا كەلگەندىن كىيىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تىزدىن تەرەققىي قىلدى. ئۇنىڭ تىزدىن باش كۆتۈرۈشى ۋە قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي كۈچكە ئايلىنىشى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. جەمئىيەتتىكى كۆپلىگەن يۇقىرى قاتلام زات، ئۆلىما - ئالىملار، ھەتتا يەرلىك ئالىي ھۆكۈمرانلارغىچە بەس - بەستە بۇ تەرىقەتكە ئەگەشتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي سەھنىسىدە ناھايىتى قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي، سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ مۇھىم روللارنى ئوينىدى. شۇنداقلا باشقا سىياسىي كۈچلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

خوجىلارنىڭ يىلتىزى

تورغا يوللىغۇچى: TuranTekin

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=29>

ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي ۋە زىيىتىنى يېرىم ئەسىر دېگۈدەك ئۆز قولىدا تۇتقان كامىل نەيرەڭۋاز، مەشھۇر دىنىي داھىي خوجا ئەھرار ھىجرىيە 895- يىلى ئۆلۈپ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ يىتىلگەن مۇرىتى ۋە ئىزباسارى بولغان مەۋلانە مۇھەممەت غازىمۇ ھىجرىيە 921- يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى تەدرىجىي ھالدا مەخدۇم ئەزەمنىڭ قولىغا ئۆتتى.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەھمەت كاسانى بولۇپ، ھىجرىيە 866- يىلىدىن 949- يىلىغىچە ياشىغان. مۇھەممەت سادىق قەشقەرنىڭ "تەزكىرەئى خوجىگان" ناملىق ئەسىرىدىكى بايانلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى مەدىنىلىك بولۇپ، بوۋىسى كېيىنچە پەرغانە رايونىغا كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ھەققىدىكى شەجەرلەر ئون خىلدىن ئاشىدىغان بولۇپ، ئەۋلاد سانى، ھۆرمەت نامى ۋە ئىسمى قاتارلىقلاردا ناھايىتى چوڭ ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇد. شۇنداق بولسىمۇ ھەممىسىدىلا ئۆز يىلتىزىنى فاتىمەگە تۇتاشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق مۇھەممەد پەيغەمبەرگە باغلىشىدۇ.

مەخدۇم ئەزەم ياش ۋاقتلىرىدا تاشكەنتتىكى بىر مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغان بولۇپ، ئوقۇشنى تۈگەتمەيلا نەقىشەندىيە تەرىقىتىگە كىرگەن ھەمدە شۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر ئۆلىما مەۋلانە

مۇھەممەد غازىغا مۇرىت بولغان. مۇھەممەد غازى ئۆلگەندىن كېيىن نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى تەدرىجىي ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا سۈپىزم دۇنياسىدا يۈكسەك شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ، كېيىنكىلەر تەرىپىدىن "دىننىڭ نۇرى ۋە تۇۋرۇكى" دەپ تەرىپلەنگەن. مەخدۇم ئەزەم سۇننىي مەزھىپىدە بولۇپ، ئۇنىڭ كۆز قاراشلىرى پان ئىلاھچىلىققا ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇ سۇپىلار ھەممىشە خانىقادا تۇرۇشى كېرەك، پەقەت دىن تارقىتىش توغرا كەلگەندىلا ئاندىن ئۇزۇن مەزگىل سىرتتا تۇرسا بولىدۇ، دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، يەككە-يېگانە زاھىتىلىققا قارشى تۇرغان. ئۇ نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ يوسۇنلىرىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، ئەگەر مۇرىتلار مەزھەپ ئىچىدىكى رەسمىي پائالىيەتلەردە "پەس ئاۋازلىق زىكىر" ئۈچۈن خىراج تۇلىسە، ئۇلارنىڭ "يۇقىرى ئاۋازدا زىكىر قىلىش"ى ۋە ساما ئوينىشىغا ئىجازەت بەرگەن. ھەمدە مۇزىكا ساما ئۇسۇلى ئۈچۈن زۆرۈر دېگەننى ئېتىراپ قىلغان.

مەخدۇم ئەزەممۇ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى يېشىۋالارغا ئوخشاش زور تەسىر كۈچكە ئىگە دىنىي سىياسىي پائالىيەتچى بولغاچقا شەيبانى سۇلالىسىنىڭ ھەربىي - سىياسىي ئىشلىرىغا ۋە سۇلالىدىكى ئىچكى كۈرەشلەرگە پائال قاتناشقان. ئۇ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ماۋرائۇننەھىر رايونىدا ئۆتكۈزگەن. بىراق خ. ۋ. بىلبېۋنىڭ "قەشقەر تارىخى" دېگەن ئەسىرىگە ئاساسلانغاندا، مەخدۇم ئەزەم ئابدۇرەشىدخان دەۋرىدە قەشقەرگە كەلگەن ۋە خانلىقنىڭ ئىززەت-ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىشى ھەم يەرلىك خەلقنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، شۇ يەرلىك بېبىچە

ئىسىملىك بىر ئايالغا ئۆيلەنگەن. بۇ ئايالدىن بىر ئوغۇل يەنى مەشھۇر خوجا ئىسھاق ۋەلى تۇغۇلغان.

مۇسۇلمان مەنبەلىرى ۋە خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەخدۇم ئەزەمنىڭ ناھايىتى كۆپ ئوغۇللىرى بولغان. ئەمما كونا كىتابتىكى سانى ۋە ئىسىملىرىدا پەرقلەر بولغان. پەرزەنتلەر بەزى مەنبەلەردە 7، بەزىلىرىدە 13، يەنە بەزىلىرىدە 14 دېيىلگەن. مەخدۇم ئەزەم ھايات ۋاقتىدا ئوغۇللىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىنى ("ئىشان كالان" نامى بىلەن مەشھۇر) نەقىشەندىيە تەرىقىتىنىڭ باش پىرلىقىغا، قالغان ئوغۇللىرىنى مەزكۇر مەزھەپنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سەردارلىقىغا تەيىنلىگەن. ئەمما مەخدۇم ئەزەم ئۆلۈشى بىلەنلا ئوغۇللىرى مەزھەپنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقىنى تالىشىپ كەسكىن كۈرەشلىرىنى قوزغىغان. ئەمما بۇ مەيدان كۈرەشتە چوڭ ئوغۇل مۇھەممەد ئىمىن باشقىلارغا قارىغاندا نامى ئۇلۇغ، سۆزى يوللۇق بولغاچقا تەبىئىي ھالدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. ئەمما ئىسھاق ۋەلى مەخدۇم ئەزەمنىڭ قەشقەرلىك خوتۇندىن تۇغۇلغان، ھەمدە بۇ خوتۇن سەئىدىيە جەمەتىدىن كېلىپ چىققان بولغاچقا، ئىسلام دىنىدىكى "ئوغۇل ئانىسى نەسەبىدىن ئەتىۋارلىق" دېگەن ئەنئەنە بويىچە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، "خۇجائى قەشقىرى" دەپ ئاتالغان. يەنە كېلىپ ئۇ قابىلىيەتلىك بولغاچقا ئۇمۇ مۇھەممەد ئىمىن بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان كۈچكە ئايلىنغان. شۇڭا بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تۈلىمۇ كەسكىن بولغان. ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرىمۇ تەدرىجىي ھالدا ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈنگەن. مانا بۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ مەنبەسى ئىدى. بۇ كۈرەش ماۋرائۇننەھىر

رايونىدىن ھالقىپ، يەكەن خانلىقى تېررىتورىيىسىلىگىچىلىك كېڭەيگەن. بۇ قارمۇ - قارشى ئىككى مەزھەپ بۇ رايونلاردا كۆپلەپ مۇرت توپلاپ، تەسىرىنى ۋە كۈچىنى زورايتقان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا خوجىلار غەربى يۇرتقا كىرىپ كەلگەن.

«ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» لار توغرىسىدا

تورغا يوللىغۇچى: TuranTekin

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=240>

مەختۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى - خوجا ئىسھاق ۋەلى بىلەن خوجا ئىمام كالان (خوجا مۇھەممەد ئىمىن ئىشان) لار ئۆز ئاتىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، سوپىزمنى ۋە دىنى مۇتەئەسسىپلىكنى يەنىمۇ كەڭ تارقىتىش ئۈچۈن، ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا مۇرىت - مۇخلىس توپلاشقا باشلايدۇ. بۇلار ئەزەلدىن ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش يولىدا بىر - بىرىگە قارشى كۈرەش قىلىپ كېلىۋاتقان ئاكا-ئۇكىلار ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرىت تالىشىش كۈرىشى بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىدۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلى بىر كۈرەشتە ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن ئىشاننى باشقىلارنىڭ قولى ئارقىلىق زەھەر ئىچۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. مۇھەممەد ئىمىن ئىشاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ ئىشانمۇ خوجا ئىسھاق ۋەلىنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا ئىشان تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش خوجا ئىسھاق ۋەلى ئۆلگەندىن كىيىن تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە جەنۇبى شىنجاڭدا بىر-بىرىگە قارمۇ-قارشى بولغان چوڭ ئىككى سەپ شەكىللىنىدۇ.

خوجا ئىمامى كالان (خوجا مۇھەممەد ئىمىن ئىشان) تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنى «ئىشقىيە» يەنى داستانلار دەپ ئاتىشىدۇ. خوجا ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنى «ئىسھاقىيە» يەنى مەختۇمزاڭلار دېگەن نام

بىلەن ئاتىشىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ھىدايتۇللا - «ئاپپاق خوجا» بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئەبەيدۇللا دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرت تالىشىش كۈرىشى قانلىق كۈرەش پەللىسىگە يېتىدۇ.

ھىدايتۇللا ئىشان ئۆز مۇرتلىرىنى ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرىدىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن ھەم ئۆز سېپىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بەلگىلەش ئۈچۈن، ئۆز مۇرتلىرىنى ئاق تاقى (ئاق دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ۋە بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىسھاقىيە»، «داستارلار» سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ.

خوجا ئەبەيدۇللامۇ ئۆز مۇرتلىرىنى ئىمامى كالان تەرەپدارلىرىدىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈن قارا تاقى (قارا دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى «ئىسھاقىيە» سېپىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجا ئىمامى كالاننىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان رايونلارنىڭ خەلقلرى (قەشقەر، ئاقسۇ، كوچا، بۇلار ئۈچ شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ) يەنى ھازىرقى قەشقەردىن تارتىپ كورلىغىچە بولغان جايلارنىڭ خەلقلرى «ئاق تاغلىق» لارنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ ئايرىلىدۇ. ئىسھاق ۋەلىنىڭ تەسىرى چوڭراق بولغان يەكەن، قاغىلىق، خوتەن، (بۇلارمۇ ئۈچ شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق جايلارنىڭ خەلقلرى «قارا تاغلىق» لارنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ ئايرىلىدۇ.

بۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلاردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ئىككى قاشقا بۆلۈنۈپ، ئىككى ئىشانلار گۇرۇھىنىڭ كەتمىنى چايدىغان «ئاق تاغلىق» لار، «قارا تاغلىق» لار (ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق) كۈرىشى ئەۋجىگە

چىقىدۇ. ئاق تاقى، قارا تاقى ئاتالغۇسى يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھاڭ ئۆزگىرىش خۇسۇسىيىتى بويىچە ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دېيىلىدۇ.

بۇ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنگەن خوجىلار بارغانسېرى بىر-بىرى بىلەن كەسكىن ھايات-ماماتلىق كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ تۈپ ماھىيەتلىرى بىر-بىرىدىن پەرق قىلمىسىمۇ، جەنۇبى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى يەنىلا سەئىدخاننىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئىسمايىلخاننىڭ قولىدا بولغانلىقتىن، بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ باشلىقلىرى ھوقۇقنى ئۆزلىرىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئۆز-ئارا قانلىق كۈرەشلەرنى زادىلا توختاتمايدۇ.

بۇ چاغلاردا قەشقەردە ھىدايتۇللا خوجا ئۆزىنى ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى، قەشقەرنىڭ دىنى، سىياسىي ھۆكۈمرانى، ئىسلام دىنىنىڭ پېشۋاسى، يەرلىك ئەۋلىيا دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ئەتراپىغا جەنۇبى شىنجاڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن نەچچە ئون مىڭلاپ مۇرت - مۇخلىس توپلايدۇ. ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەند، نەمەنگان شەھەرلىرى بىلەن خۇراساندىنمۇ مۇرت توپلايدۇ.

خوجا ئەبەيدۇللا بىلەن ئوغلى دانىيال خوجىمۇ قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ پېشۋاسى، قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارى، يەكەننىڭ دىنى، سىياسىي ھۆكۈمرانى «دانىيال ئەلەيھى» — ئەۋلىيا دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ئەتراپىغا جەنۇبى شىنجاڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن نۇرغۇن مۇرت - مۇخلىسلارنى توپلايدۇ. ھەتتا ماۋرائۇننەھىر، كەشمىر، پاكىستان قاتارلىق جايلاردىن مۇرت - مۇخلىس توپلايدۇ.

بۇ ئىككى دىنى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بىر دىنى مەزھەپ،
ھوقۇق كۈرىشىلا بولۇپ قالماستىن بەلكى بارا-بارا سىياسىي، ئىجتىمائىي
كۈرەش شەكلىگە كۆتۈرۈلدى. مانا بۇ خوجىلار گۇرۇھىنىڭ خەلقىمىزنى
پارچىلاش، بىر - بىرىگە قارشى قۇيۇش، يۇرتۋازلىق، تەپرىقچىلىك،
بۆلگۈنچىلىك، نادانلىق يولغا ئىتتىرىش تارىخىنىڭ بىر تەركىبى قىسمىدۇر.

ئىلى خەلقىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى

تورغا يوللىغۇچى: niyazdixan :

توردىكى ئادرېسى:

<http://www.orkhun.com/bbs/ShowPost.asp?ThreadID=80>

مۇھەررىردىن:

مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىلىدا ئۆتكەن تارىخچى، تىلشۇناس ئىمىنجان باھاۋۇدۇن (1897 - 1948) نىڭ "ئىلى تارىخى" ("تارانچى تارىخى") ناملىق ئەسىرى ئىلى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان، ئۇيغۇر مۇتەرىپلىرى يازغان ساناقلىق ئەسەرلەرنىڭ بىرى. بۇ ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا (5 - قىسىمى) چاررۇسىيە ئىلىنى ئون يىل ئىشغال قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شەرتنامە بويىچە ئىلىنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋاقتىدا ئىلىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە تۇنگان (خۇيزۇ) لارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈش جەريانى بايان قىلىندۇ. ئەسەرنىڭ بۇ قىسمى بىزنى ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ بېشىدا بولۇپ ئۆتكەن " كۆچ - كۆچ " دەپ ئاتالغان بۇ تارىخى ۋەقەنىڭ جەريانى توغرىسىدا تەپسىلىي ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تەزكىرە خادىملىرى ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، " ئىلى تارىخى " دېگەن ئەسەرنىڭ مۇشۇ قىسمىنى ژۇرنىلىمىزدا قىسقارتىپ بەردۇق. ئەسەر ئىمىنجان باھاۋۇدۇننىڭ ئوغلى ئابدۇشۈكۈر ئىمىنجان ساقلاپ كەلگەن " ئىلى تارىخىنىڭ قولىزمىسىغا

ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى. ئەسلى ئەسەرنىڭ تىل ئۈسلۇبى نەزەردە تۇتۇلۇپ بەزى سۆز ئىبارىلەر ئەينەن ساقلاپ قېلىندى.

+++++

تارانچى تۇنگانلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىقىش تارىخى

رۇسىيە ھۆكۈمىتى 1871 - يىلى ئىلىنى ئۆزىگە قارىتىپ ئېلىش بىلەن بىللە تارانچى، تۇنگانلارنىڭ مۇستەقىل سۇلتانلىقى يوقىتىلغان ۋە ئۇ - 1881 يىلىغىچە رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە تەۋە بولۇپ كەلگەن. 1881 - يىلى 12 - فېۋرالدا پېتىربۇرگدا مانجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدا بولغان مۇئاھىدە (كېلىشىم) (بويىچە ئىلى ۋىلايىتىنى بىرمۇنچە شەرتلەر بىلەن مانجۇ ھۆكۈمىتىگە بېرىدىغان بولغان. رۇسىيە ئىلىنى مانجۇلارغا تاپشۇرۇپ، مانجۇلار ئىلىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنى قۇرغىچە بىر يىل ئىچىدە رۇسىيەگە تەۋە بولۇشنى خالىغۇچىلار بولسا، رۇسىيە ئۆز ئېلىگە كۆچۈرۈپ كېتىشكە كېلىشكەن ئىدى ھەمدە مانجۇلار ئېلىگە تەۋە يەردىن رۇسىيە چېگرىسىغا يېقىن بولغان بىرمۇنچە يەرلەرنى (قورغاس دەرياسى بىلەن غالجات ئارىلىقىنى) (رۇسىيەگە بەرگەن ئىدى. 1881 - يىلى فېۋرال ئېيىدا ئىككى ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا بولغان بۇ مۇئاھىدە گېزىتكە بېسىلىپ، ئەلگە مەلۇم قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىنى تاپشۇرۇۋالغۇچى مانجۇ ھۆكۈمىتى تۆرسى يېتىپ كېلەلمىگەنلىكتىن، ئىلى داۋاملىق رۇسلار قولىدا تۇرۇپ تۇرغان. لېكىن ئىلىدىكى تارانچى، تۇنگانلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى دۈشمىنى بولغان مانجۇلار ئىلىغا قايتىپ كەلسە، ئۆزلىرى ئۈچۈن خەتەرلىك بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ، يۇرت

ئارىسىغا چوڭ ئەندىشە ۋە قايغۇ پەيدا قىلغان. ئاخىرىدا ئىلىنىڭ تارانچى تۇنگانلىرى بىرلىشىپ، چوڭ - كىچىك ھەممىسىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن رۇسىيە زېمىنىغا كۆچۈشنى قارار قىلغان ۋە يەتتە سۇ ۋىلايىتىنىڭ گېنېرال - گوپېرناتورىغا خەلق نامىدىن ئەرز سۇنغان. تارانچىلارنىڭ ئەرزنامىسىگە يۇقۇرقى ئۆستەڭدىن ئابابەكرى بولۇس، روزى بولۇس سوپى نىياز، زىكرىيا بولۇس بىن توختى، مۇھەممەت بولۇس بەگ بىن نېدىر، تۆۋەنكى ئۆستەڭدىن موللا ئابدۇللا بولۇس، مۇھەممەت ئەلى، ھوشۇر قارى بىن موللا ھۈسەين، مەخپىر بىن ئىسھاق، ئابدۇماناپ قازى بىن ئابدۇرازاق، خوجا نەمى قازى بىن توختى، تاھىر قازى، ناسىر قازى، ئىمىن قازى، سادىر قازى قاتارلىق 24 كىشىنىڭ مۆھۈرى بېسىلغان.

بۇ ئىككى ئەرز مەخسۇس ئەلچى ئارقىلىق گوپېرناتورغا يەتكۈزۈلگەن. يەتتە سۇ گوپېرناتورى كولپاكوۋسكىي تۈركىستان گوپېرناتورىنىڭ 20 - ئىيۇندا بەرگەن يوليورۇقى بويىچە بۇلارغا كۆچۈشكە رۇخسەت قىلغان. قىلىنغان رۇخسەت يۇرتقا مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن، تارانچى، تۇنگانلار بىرلىكتە رۇسىيەگە چىقىپ يەر - سۇنى كۆرۈپ كېلىش ۋە ئۆي - تام سېلىشقا كېرەك بولىدىغان ياغاچ - تاشلارنى جايلاپ تۇرۇش ئۈچۈن ۋەكىللەرنى سايلاپ بەرگەن. گېنېرال كولپاكوۋسكىي تەرىپىدىن بۇ كۆچمەنلەر ئۈچۈن چېلەك دەرياسى بويىدىكى يەرلەر بىلەن ئىلى دەرياسىنىڭ ئوڭ قانىتىدىكى يەرلەر كۆرسىتىلىپ، ئەگەر بۇ كۆرسىتىلگەن يەرلەر يەتمەسە ياكى يارامسىز دەپ قارالسا، چۇ دەرياسىنىڭ يەرلىرىدىن ھەتتا ئەۋلىيا ئاتىغىچە يەر ئېلىشقا مۇمكىنچىلىكى بىلدۈرۈلگەن. ھېلىقى يۇرت سايلاپ بەرگەن ۋەكىللەر ئىلى رۇسلارغا ئۆتكەن ۋاقىتتىن بېرى

ئىلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ناچالنىك (باشلىق) بولۇپ كەلگەن گىزرە توۋ دېگەن پولكوۋنىك باشچىلىقىدا 1881 - يىلى 3 - ئىيۇلدا يولغا چىقىپ 27 - ئىيۇلغىچە غالجاتتىن قارا بالتىغىچە بىكار ياتقان يەرلەرنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، باشقا يەرلەرگە بارماستىن قايتقان. نەتىجىدە ھەر بىر بولۇس ۋەكىللىرى كۆرگەن يەرلەردىن تۆۋەندىكىدەك بۆلۈشۈۋالغان:

1. چوڭ ئاقسۇ، كىچىك ئاقسۇ، بايانقازى يەرلىرى ۋە ئىلى دەرياسىنىڭ سول قانىتىدىكى (جەنۇبىدىكى) بىرمۇنچە يەرلەر 839 تۈتۈنگە بۆلۈنگەن، يەنى خونخاي بولۇشىغا بۆلۈنگەن.
2. چارنى دەرياسىنىڭ تۆۋىنىگە ھەرقايسى بولۇشتىن يىغىپ - تېرىپ 500 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
3. چىلەكنىڭ ئوڭ قانىتىغا (شىمالغا) ئۈچ بولۇس (قاش، قاينۇق، بوبوسۇن) تىن 2465 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
4. چىلەك دەرياسىنىڭ سول قانىتىغا (جەنۇبغا) تۆت بولۇس (قاش، ئارا ئۆستەڭ، بايتوقاي، ئارابوز) تىن 2694 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.
5. ئاتامقۇلنىڭ تۆۋىنىدىن (ۋەكىللەر ئاۋۋال تۈرگۈن سۈيىنى ياقلاپ تۇتقاندىن، نېمىشقىدۇر، كېيىن ئۇلار مۇنداق بۆلمەپتۇ) ھازىرقى قارا سۇ بولۇشىغا 1685 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان (نىلقا، توققۇزتاردىن چىققانلار ھەم بىر ئاز شەھەرلىكلەر).

6. چۇ دەرياسى بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىغا تۇنگانلاردىن 1410 تۈتۈن ھەم شەھەر تۆگۈرۈكى ۋە شەھەر ئىچىدىكى تارانچىلار بولۇپ 3340 تۈتۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

لېكىن تۇنگانلاردىن بىرمۇنچىسى بېرىپ قارىسا، ئۇ يەرگە بەلگىلەنگەن ھەممە تارانچىلار مۇشۇ كۈندىكى ياركەنت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولتۇرۇپ قالغان. يۇرت ۋەكىللىرى يۇقىرىدىكى پىلان بويىچە يەرلەرنى كۆرۈپ قايتىپ كەلگەن. دەرۋەقە بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا يەتتە سۇنىڭ يەر - زېمىنى پىلانلاپ ئۆلچەنمىگەن ۋە ياخشى - يامان يەرلەر، سۇلۇق - سۇسز يەرلەر ھېسابقا ئېلىنمىغانلىقتىن، بۇ ۋەكىللەر غالجاتتىن قارا بالتىغىچە 1030 چاقىرىم يەرنى ئاتلىق 24 كۈن ئىچىدە كۆرۈپ چىققانلىقى سەۋەبىدىن، يەرنىڭ ياخشى يامىنىنى ئوبدان بايقاپ كېتەلمىگەن. ئەل - يۇرت كۆچۈشكە غەملىنىپ تۇرغان چاغدا ئىچكىرىدىن ئىلىنى مانجۇ ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇۋېلىشقا تەيىنلەنگەن تۆرە 1881 - يىلى ئىيۇننىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىلىغا يېتىپ كېلىپ، ئىلىنى مانجۇ ھۆكۈمىتىگە توختاۋسىز قايتۇرۇۋالدىغانلىقىنى ئەل - يۇرتقا جاكارلىغان.

"مانجۇلار تارانچى، تۇنگانلارنى رۇسلارغا بەرمىگۈدەك، ئۇنداق قىلغۇدەك، مۇنداق قىلغۇدەك ..... " دېگەن ئۆسەك پاراخلار بىلەن ئەندىشە قىلغان خەلقنى تىنچلاندۇرۇش، يۇرتنىڭ كۆچۈپ كېتىشىگە ئىختىيارى بار - يوقلىغىنى بىلىش ئۈچۈن، بۇ كەلگەن تۆرە ئەل - يۇرتنى ئارىلىغان. تۆرە ئىلىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىكى ھەممە يېزا كەنتلەرنى ئارىلاپ، " مانجۇلاردىن قورقماسلىق ۋە ئىلاجى بولسا ئۆز ئورۇنلىرىدىن

قوزغالماي تۇرۇپ قېلىش " ھەققىدە خەلققە نەسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق كۆچۈپ كېتىش توغرىسىدا ئۇزۇل - كېسىل تىلەكلىرىنى بىلدۈرگەن. ئومۇمەن كۆچمەنچىلىكتە بولىدىغان بۆلگۈنچىلىك، مۇساپىرلىق، ۋەتەنگە مۇھەببەت، كۆچۈپ بارىدىغان يەردە يەر سۇ كەمچىلىكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېيتىپمۇ بۇلارنى توختاتالمىغان. شۇنىڭدەك خەلق كۆچۈپ چىقىش ئۈچۈن تۆرىدىن ئىككى يىللىق مۆھلەت سورىغان. بىراق ئاۋۋال كۆچمەنلەرنى بىر يىل ئىچىدە 1882 - يىلىغىچە كۆچۈرۈپ چىقىپ بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، كۆچۈش باشلانغان ۋاقىتتا ئەھۋال قىيىنلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ تەلپىدەك بولۇپ، كۆچۈش ۋاقتى 1883 - يىل 10 - مارتقىچە سوزۇلغان، كومىسسار تۆرە شەھەرگە قايتىپ كېلىپ ئالاھىدە كومىسسارىيە تەشكىللەپ، كۆچۈشنى خالىغانلارنىڭ ھېسابىنى ئالدۇرغان. كۆچمەنچى بولغانلار تارانچىلار 11 مىڭ 365 تۈتۈن، تۇنگانلار 1308 تۈتۈن، جەمئىي 12 مىڭ 673 تۈتۈن (تەخمىنەن 51 مىڭ جان) بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە 2000 ئۆيلۈك كىشى ئۈچۈن گېنېرال گوپېرناتورنىڭ ئەمرى بويىچە ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارىسىدا يەر بېرىلىپ، قالغان 10 مىڭ 673 تۈتۈن ئۈچۈن باشقا يەردىن يەر - سۇ بېرىلمەك بولغان.

تۇنگانلارنىڭ كۆچۈشى

كۆچۈش 1881 - يىلى كۈزدە باشلانغان. بىرىنچى نۆۋەتتە 14 ئۆيلۈك تۇنگان كۆچۈپ، ئالمۇتغا كېلىپ قىشلىغان. بۇلار بىلەن 101 ئۆيلۈك تارانچىلار كۆچۈپ، ئاران دېگەندە چېلەككە يېتەلگەن.

تارانچىلارنىڭ ئاۋۋالراق چىققانلىرى پۈتۈنلەي كەمبەغەللەر بولغانلىقى ئۈچۈن ھەمدە شۇ يىلى قىش بالدۇرراق كېلىپ بۇ قىشنى كىگىز ئۆيدە ئۆتكۈزگەنلىكتىن، خېلى قىيىنچىلىقلارنى تارتقان. شۇنىڭ بىلەن كۆچۈش توختاپ قالغان، 1882 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ كۆچمەكچى بولغان. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ھېچقانداق ئوزۇق - تۈلۈكى يوق ھەمدە ئۇرۇقلىرى بولمىغانلىقتىن، ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت (رۇسىيىنىڭ) باشلىقلىرىنىڭ مۇراجىتى بىلەن، فېۋرال ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېنېرال گوپېرناتور تەرىپىدىن چېلەك، تۈرگۈن ۋە پىشپەككە ئاشلىق توپلاش تاپشۇرۇلغان. بۇ راسخوتلار ئۈچۈن مانجۇ ھۆكۈمىتى مۇئاھىدە بويىچە رۇسىيىگە تۆلىمەكچى بولغان 9 مىليون سوم ئاقچىدىن 450 مىڭ سومنى غۇلجا كۆچمەنلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش ئىشلىرىغا سەرپ قىلماقچى بولۇپ، ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت مانجۇ ھۆكۈمىتىدىن سوراپ تەلەپ قىلغان. ئاشۇ 450 مىڭ سوم ھېسابىدىن 50 مىڭ سومى كۆچمەنلەرگە ئوزۇق ۋە ئۇرۇقلۇق ئېلىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان. لېكىن بېرىلگەن بۇ ئاقچا كۆچمەنلەرگە قەرز ھېسابىدا بېرىلىپ، ھەر يىلى سېلىق يىغقاندا قوشۇپ ئېلىنغان. شۇنداق قىلىپ، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن پىشپەك ئۆيىزىدا 3235 سوم 18 تىيىنغا 9211 پۇت (بىر پۇت 16 كىلوگرام) ئاشلىق، ئالمالىق ئۆيىزىدا 3636 سوم 60 تىيىنغا 12 مىڭ 202 پۇت ئاشلىق تەييارلانغان. چېگرىغا يېقىنراق بولۇشلاردىكى خەلقلەر قىش ۋاقتىدا مۇز قاتقان ۋاقتتىن پايدىلىنىپ چانا يولى بىلەن ئاشلىق - تۈلۈكلەرنى بەلگە (ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا) يەتكۈزۈۋالغان. 1882 - يىلى ئىلى دەرياسىغا ئۈچ - تۆت كېمە سالدۇرۇپ، كۆچمەنلەر كۆچۈپ چىقىشقا باشلىغان. ئالمۇتا

بىلەن ئىلى يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چارپىن ۋە چېلەك سۆلىرىدىن ئۆتمەك قىيىن بولغانلىقتىن، مەخسۇس كۆۋرۈكلەر سېلىنغان. 1882 - ئاۋۋال تۇنگانلار كۆچۈرۈلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى: كۆچۈش مەسىلىسى چىقىش بىلەن تەڭ مانجۇ - تۇنگانلار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىك قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىش ئېھتىمالى بار ئىدى. بۇلارنى چاپسانراق كۆچۈرۈش مەقسىتىدە ئوبلاستتىن مەخسۇس بىر كىشى ئەۋەتىلىپ، شۇنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا 914 ھارۋا بىلەن 486 ئۆيلۈك، 2454 جان تۇنگان كۆچۈرۈلۈپ چىقىلغان. ئۇلارغا توقماق ئويازىدىكى ھازىرقى پىشپەكنىڭ سوقۇلۇق دېگەن يېرىدىن يەر - سۇ بېرىلگەن. بۇ كۆچمەن تۇنگانلارنىڭ تولىسى دېگۈدەك كەمبەغەل ۋە كۆپىنچىسى سودا - سېتىق، ھۈنەر - كەسپ قىلىدىغان، شەھەر تىرىكچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بولغانلىقى ھەم يولىنىڭ يىراقلىقى سەۋەبىدىن، كۆچۈپ چىققان 1308 ئۆيلۈك تۇنگاندىن پەقەت 350 تۇتۇنى توخماق ئويازغا كەلگەن، ئۇلاردىن 200 تۇتۇنى سوقۇلۇققا ئورۇنلاشقان. قالغان 150 تۇتۇنى پىشپەك شەھىرىدە قېلىپ، شەھەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 115 تۇتۇن ئالمۇتدا گوردسكايا ئۇپراۋا (شەھەرلىك ھۆكۈمەت) دىن يەر - جاي ئېلىپ، ئالمۇتدا ئورۇنلاشقان. 100 تۇتۇن چېلەك بىلەن تۈرگۈن ئوتتۇرىسىدا تارانچىلار بىلەن بىللە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شۇ يىلنىڭ ياز كۈنلىرىدە 600 تۇتۇن ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارىلىقىدا ئورۇنلاشقان. 1884 - يىلى كۈز پەسلىدە پۈتۈن سوقۇلۇققا 318 تۇتۇن، 1565 جان كۆچۈپ كەلگەن. بۇلارغا بۇرۇنقى سۇيىدۇڭدە بولۇش بولغان مادىراخۇن دېگەن كىشى بولۇش بولۇپ، 1883 - يىلى تۇنگانلار نامىدىن ۋەكىل بولۇپ پادىشاھنىڭ ئالدىغا

بېرىپ، " خارۇنجا " دېگەن ئۇنۋاننى ئالغان ئىكەن. پىشپەككە كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ جەمئىيىسى 208 تۈتۈن، 644 جان، ياركەنت شەھىرىگە كەلگەنلەر 333 تۈتۈن، 1347 جان بولغان. پىشپەك، ئالمۇتا شەھىرىدە تۇرغانلار كۆكتاتچىلىق، سودا - تىجارەت، ھارۋىكەشلىك بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. ياركەنتكە كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

بۇلاردىن باشقا، ئالمۇتا ئۇيازىدىكى تارانچىلار بىلەن بىرگە ئولتۇرغانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 146 تۈتۈن 694 جان بولۇپ، پەقەت دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇلاردىن قورام بولۇشىدا بولغانلىرى ئۆز ئالدىغا ئايرىم قىزىلجىگدە قىشلىقىدا ياشاپ كەلمەكتە. لېكىن قاراسۇ بولۇشىدا ئولتۇرغانلارنىڭ (پالتىبايدا 85 تۈتۈن، يېڭى شەھەردە 90 تۈتۈن) ھەممىسى دېگۈدەك باشقا جايلارغا تارىلىپ كەتكەن ئىدى. ئومۇمەن غۇلجىدىن كۆچۈپ چىققان تۇنگانلارنىڭ سانى 1884 - يىلدا 1147 تۈتۈن 4682 جانغا يەتكەن. بۇ ھېسابقا قەشقەر تۇنگانلىرى كىرمەيدۇ. بېرىلگەن ياردەمنىڭ ھېسابى: توخماق ئۇيازىدىكىلەرگە 8241 سوم 78 تىيىن، ئالمۇتا ئۇيازىدىكىلەرگە 668 سوم 10 تىيىن، ياركەنت ئۇيازىدىكىلەرگە 500 سوم، ئۈچ ئۇيازدىكىلەر ئۈچۈن جەمئىي 9409 سوم 88 تىيىن بېرىلگەن.

تارانچىلارنىڭ كۆچۈپ چىقىشى

1882 - يىلى 10 - مارتتا رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئىلىنى رەسمىي يوسۇندا مانجۇ ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇپ بەرگەن. ئىككى خىيالدا قالغان خەلققە بۇ

ۋەقە چوڭ تەسىر قىلغان. خۇسۇسەن مانجۇ ئەسكەرلىرى غۇلجىغا كىرىپ كېلىشى بىلەن " مانجۇ ھۆكۈمىتى ئەمدى كەلمەيدۇ " دېيىشكەن ئورۇن قالمىغانلىقتىن ئەل - يۇرت قايتىدىنلا كۆچۈشكە ھازىرلىق قىلىشقا باشلىغان. ئاخىرىدا، ھۆكۈمەت كۆچۈپ چىققۇچىلارغا ئۇياقتا ئاشلىق يوقلىغىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، 1882 - يىلى كۈزگىچە غۇلجىنىڭ ئۆزىدە تۇرۇپ دېھقانچىلىق قىلدۇرۇشنى ئويلاپ، ھەر بىر قىشلاقتىن بىر قانچە ئۆيلۈك ئادەم قالدۇرماقچى بولغان ئىكەن. لېكىن قاتتىق غەم - ئەندىشە، ساراسىمىگە چۈشكەن خەلق بۇ مەسىلەتكە كۆنىمىگەن. ئاقشۈت ھەر يۇرت بولۇشلىرى ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئاشلىق يىغىلىپ بولغۇچە تۇتۇپ تۇرۇلغان، شۇنداق قىلىپ، خەلقنى ئاشلىق يىغىلىپ بولغۇچە ئاران تۇتۇپ تۇرالىغان. بىراق يۇرت چوڭلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە قالغانلىقتىن، كۆچۈپ چىققانلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەنگەنلەرنىڭ ئىناۋەت - ئابرويى تۆۋەن بولغاچقا، يۇرت بۇلارنىڭ سۆزىگە ئىتائەت قىلماي خېلى ئاۋارىچىلىكلەر بولغان.

بىرىنچى مەرتەپىدە چىگرىغا يېقىن خونخاي بولۇشىدا شۇ يىلى مارتىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆچۈش باشلىنىپ، تەيىنلەنگەن يېڭى ئورۇنغا (يەنى چوڭ ئاقسۇ، كىچىك ئاقسۇ ۋە بايانقازاق يەرلىرىگە) 26 - مارتىگە يېتىپ بېرىپ يەر ھەيدەپ، ئېرىق ئۆستەڭلەرنى تۈزەشكە كىرىشكەن. ئۆزلىرىنىڭ كونا يۇرتى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئارىلىقى 70 - 80 چاقىرىم كېلىدىغان يەر بولغاچقا، شۇ يىلى قىشتا ئۆز يۇرتىدا قالغان ئاشلىقلىرىنى چانا بىلەن ئېلىپ كېلىۋالغاچقا، ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىسلىمىغان. غۇلجىدىكى خونخاي بولۇشى 839 تۈتۈن ئىدى، بۇنىڭدىن 675 تۈتۈن كۆچۈپ چىققان، بۇلارنىڭ ئۈستىگە ئىلى، خونخاي مازار بولۇشلىرىدىنمۇ

بىرمۇنچە تۇتۇن قوشۇلۇپ، جەمئىي 1234 تۇتۇن، 5933 جان ئادەم بولغان. شۇ چاغدا بۇ ئوچ ئۆستەڭنىڭ سۈيى (ئىككى ئاقسۇ سۈيى ۋە بايانقازاق سۈيى) بىلەن مۇنچە كۆپ يۇرتنى تەمىنلەپ كېتىش مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ھۆكۈمەت 40 مىڭ دېسەتتا يەرگە سۇ يەتكۈزمەكچى بولۇپ، 1885 - يىلى ئەتىيازدا سارتوقاينىڭ ئۇدۇلىدىن بۇرۇنقى ئەسكىقالماق ئېرىقى ئىزى بىلەن ئۆستەڭ چىپىپ، 12 چاقىرىم يەرگە يەتكۈزگەن ۋە 11 مىڭ دېسەتتا يەرنى كۆكلىتىشكە سۇ بېرەلەيدىغان ئېرىق ئۆستەڭنى رېمونت قىلغان. مانجۇلار قولىدا ئالۋان - ياساق ۋە ھاشارغا ئىشلەپ قىرچىلىپ كەتكەن خەلق بۇ زەيكەش شورتاڭلىق يەردە ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىشلەشكە كۆنىمگەن، شۇنىڭدەك بۇ يەرلەرگە تېرىلغان ئاشلىق ئوبدان بولۇپ قالسا، ئالۋان - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتەرمىكىن، دېگەن خىيال بىلەن شۇ يىلى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يېڭى ئۆستەڭ ئېلىپ كەلگەن يەرلەرگە پەقەت 26 دېسەتتا ئاشلىق تەرگەن. تېرىيدىغان ئۇرۇقنى قوماچ قىلىپ چاچقاچقا ئۈنىمگەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ھۆكۈمەتمۇ تاشلاپ قويغان .

تارانچى، تۇنگانلارنىڭ ئۆسەك، قورغاسقا كۆچۈشى

ئاقسۇ، چارنىلارغا قارىغاندا ئىككى ھەسسە ئارتۇق تارانچىلار ئۆسەك بىلەن قورغاسقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تارانچىلار بىلەن مانجۇلار ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىكنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ يەرگە پەقەت قازاق ئورۇسلارنىلا كۆچۈرۈپ كېلىشنى ئويلىغان. بىراق 1881 - يىلى " ئىلى مانجۇ ھۆكۈمىتىگە قايتۇرۇلغىدەك " دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان

تارانچىلاردىن خېلى نۇرغۇن كىشى چىقىپ، ئۆسەك بىلەن قورغاس ئارىلىقىدىكى بوش ياتقان يەرگە دېھقانچىلىق قىلغان ۋە بىر مۇنچىسى كۆچۈپ چىقىپ ئورۇنلىشىپ قالغان، قايتىپ (غۇلجىغا) كېتىشى خالىمىغانلىقتىن، بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشىنى تەلەپ قىلغان. غۇلجىدىكى رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇراجىتى بويىچە گېنېرال گوبېرناتور 1882 - يىلى يانۋاردا چۈشۈرگەن ئەمرىگە بىنائەن، بۇ ئورۇنغا 1500 ئۆيلۈك تارانچى، 500 ئۆيلۈك تۇنگاننى ئورۇنلاشتۇرۇشقا رۇخسەت بېرىلگەن. شۇنىڭدەك ئۆسەكنىڭ يېنىدىكى بۇرۇنقى سۇلانلار شەھىرىنىڭ ئورنىغا ھازىرقى ياركەنت شەھىرى سېلىنىپ، ئۇنىڭغا تارانچى، تۇنگانلار ۋە رۇسىيە پۇقراسى بولغان سودىگەرلەر كۆچۈرۈپ كېلىنگەن.

بۇلارنى كۆچۈرۈپ چىقىشتىن مەقسەت: بىرىنچىدىن، ياركەنت چېگرىغا يېقىن، ھەر ۋاقىت ئەسكەر تۇرغۇزۇلىدىغان ئورۇن. بۇ ئەسكەرلەرنى تەمىنلەشكە ئاسان بولۇش كۆزدە تۇتۇلغان. ئىككىنچىدىن، ياركەنت شەھىرىنى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سودا - سېتىق قىلىشقا ئەھمىيەتلىك بىر شەھەر قىلماقچى بولغان. بۇ يەرگە كۆچۈپ چىققانلاردىن باشقا، ئۆزلىرى باشقا، ئۆزلىرى باشقا جايغا بۆلۈنگەن بولسىمۇ، كەمبەغەللىكى ۋە يول يىراقلىقى سەۋەبىدىن بارار جايغا يېتەلمەي قالغان باشقا يۇرتلۇق تارانچىلار ۋە تۇنگانلارمۇ قوشۇلغان. 1882 - يىلى ئىيۇندا گېنېرال گوبېرناتور ئۆزى كېلىپ كۆزدىن كەچۈرۈپ، نەچچە يىللار ئاق ياتقان ئاي دالانى كۆچمەنلەرنىڭ ئىشلەپ ئاۋات قىلىۋەتكىنىنى كۆرۈپ، چېگرىغا يېقىن قورغاس بويىدىن 500 ئۆيلۈك قازاق ئورۇسقا چۆپلۈكى بىلەن 30 مىڭ دېستاتنا يەر قالدۇرۇپ، قالغان يەرلەرنى تارانچى،

تۇنگانلارغا بېرىشكە ۋە بۇرۇن تەيىنلەنگەن 12 مىڭ ئۆيلۈك ئۈستىگە يەنە 1500 ئۆيلۈك بېرىشكە رۇخسەت قىلغان .

شەرتنامە بويىچە ئىلىنى 1883 - يىل 10 - مارتتىن قالدۇرماي رۇسلار بوشتىپ بەرمەكچى بولسىمۇ، لېكىن مانجۇلار بىلەن ئوتتۇرىدا يەنە چاتاق چىقىپ قالمىسۇن دەپ (بۇ چاغدا كۆچمەنلەر ئارىسىدا بۇلاڭچىلار پەيدا بولغان بولۇپ، مانجۇلارغا نۇرغۇن زەرەر يەتكۈزگەن) غۇلجىنى 5 - مارتقىچە بوشتىپ بېرىش توغرىسىدا ھۆكۈمەت بۇيرۇق قىلغان. فېۋرال ئېيىدا 500 ئۆيلۈك كۆچۈپ چىققان .

1883 - يىلىغىچە ياركەنت ئۇيىزىغا چىققان كۆچمەنلەرنىڭ سانى تۆۋەندىكىچە :

ئۆسەك، قورغاس ئوتتۇرىسىدا تارانچىلار 2479 تۈتۈن، 9489 جان، تۇنگانلار 333 تۈتۈن، 1347 جان. ئاقسۇ چارىن بولۇشىدا 1107 تۈتۈن 5346 جان . پۈتۈن ياركەنت ئۇيىزىدا تارانچىلار 4346 تۈتۈن، 18 مىڭ 616 جان بولغان .

تارانچىلارنىڭ چېلەككە كۆچۈشى

غۇلجا كۆچمەنلىرىنىڭ تولىسى ئالمۇتا ئۇيىزىغا، خۇسۇسەن چېلەك دەرياسى ياقىسىغا (ھازىرقى قورام، چېلەك، مالباي بولۇشلىرى) ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چېلەك دەرياسىنىڭ ئوڭ قانىتىغا (ھازىرقى مالباي بولۇشى) تۆت بولۇشتىن يىغىپ 1086 تۈتۈن جايلاشتۇرۇلغان. ھازىرقى قورام بولۇشىغا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۈچ بولۇشتىكى يۇرتلاردىن چىققان

كشىلەردىن باشقا، يەنە باشقا بولۇشلاردىن بىرمۇنچە نۇتۇنلەر قوشۇلۇپ، 2288 تۇتۇن ئولتۇرغۇزۇلغان، مالبايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار يەرلەرنىڭ سۈيى بول بولغاچقا ھۆكۈمەتكە ھېچقانداق قىيىنچىلىق كەلتۈرمىگەن. قورام بولۇشىدا كۆپرەك ئىش قىلىشقا توغرا كەلگەن. چۈنكى بۇ بولۇشقا چۈشكەنلەرگە بېرىلگەن يەرلەرنى سۇغىرىش ئۈچۈن، ئەسلىدە پايدىلىنىپ كەلگەن ئاقسۇ، قاراتورۇق، ئويناك، كىيىكباي ئوخشاش تاغ سۇلىرى بولسىمۇ، بۇ سۇلاردىن ئېھتىياجىنى تەمىنلەشكە يەتمىگەنلىكتىن، چېلەك كرىپىتىيانلىرى (دېھقانلىرى) ۋە قازاقلار سۇ ئىچىۋاتقان تالپىرىق دېگەن ئۆستەڭنى كېڭەيتىپ قارا تورۇققا قاراپ چېپىشقا توغرا كېلەتتى. كۆچمەنلەر كېلىشتىن ئىلگىرى ھۆكۈمەت چېلەكتىن ئاتامقۇلغىچە سۇ يەتكۈزۈش ئۈچۈن تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، بىر تېخنىك تەيىنلەپ، 26 مىڭ دېسەتتا يەرنى كۆكلەتكۈدەك سۇ چىقىرىش ئۈچۈن 300 مىڭ سوم راسخوت كېتىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن ئىكەن. ھۆكۈمەت مۇنچىلىك چىقىمىنى ئېغىر كۆرۈپ، بۇ ئىشنى شۇ پېتىچە تاشلاپ قويغان. كۆچمەنلەر كېلىپ سۇغا يېڭى ئېھتىياج پەيدا بولۇشى نەتىجىسىدە، بىرمۇنچە تەجرىبىلىك كىشىلەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن كۆچمەنلەرگە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئۆستەڭ چاچتۇرۇپ سۇ چىقارماقچى بولغان. بۇ ئىشنى باشقۇرۇشقا تارانچىلار ئىچىدە ئىلىدا ئېرىق - ئۆستەڭ چاچتۇرۇپ خېلى شۆھرەت قازانغان ئىلىدىكى تاشئۆستەڭ بولۇشى ئابابەكرى بولۇشى تەيىنلىگەن. بۇ كىشى سۇ قۇرۇلۇشىدا كۆپ تەجرىبىلىك كىشى بولغاچقا، ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا بىر رۇسنى ياردەمچى قىلىپ تەيىنلىگەن. ھېچقانداق چىقىم قىلماي، بۇرۇنقى تەكشۈرگەن تېخنىك كۆرسەتكىنىدىن ئىككى

ھەسسە ئارتۇق سۇ چىقىدىغان ۋە يىلىغا 40 مىڭ دېسەتىدىن ئارتۇق يەرنى سۇغرىدىغان ھازىرقى قورام بولۇشىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئۆستەڭنى چاپتۇرۇپ ئاتامقۇلنىڭ بېشىغا يەتكۈزگەن .

قارا سۇ بولۇشىغا كۆچۈش

1881- يىلى ئىيۇندا يەر كۆرگىلى چىققان ۋەكىللەر ئىچىدىكى توققۇزتارا بولۇشى بىلەن شەھەر ئاستى بولۇشىنىڭ ۋەكىللىرى بۇ ئىككى بولۇش ئۈچۈن ھازىرقى تۈرگۈن سۈيىنى ياقلاپ تۇتقانىكەن. بۇ ئىككى بولۇشتىن بىر مۇنچە كىشىلەر (شەھەرلىكلەر) ئۆز ئىچىدىكى گۇرۇھۋازلىق تۈپەيلىدىن ياركەنتتە قېلىپ، قالغانلىرى كۆچۈپ بارغان. بىراق بۇلار ئۈچۈن تەيىنلەنگەن يەرگە ھازىرقى تۈرگۈن سۈيىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كەلگەن. ھالبۇكى، تۈرگۈن سۈيى بىلەن رۇسلارنىڭ ھويلا - ئاراملىرى ۋە ئاتامقۇل ئارىلىقىدىكى قازاقلارنىڭ يەرلىرىمۇ سۇغرىلىدىغان بولغاچقا، ناۋادا تارانچىلارمۇ بۇ يەرگە ئولتۇراقلاشسا، بۇ سۇ زادىلا يەتمەيدىكەن. مۇشۇ ئەھۋالنى ئېتىبارغا ئېلىپ، بۇلارنى ئاتامقۇل بىلەن قاراتورۇق ئارىلىقىدىكى بوش يەرگە ئولتۇرغۇزماقچى بولغان. شۇنىڭدەك ئابابەكرى بولۇش چاپتۇرغان ئۆستەڭگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلسا ئۇنىماي، قاراسۇ بولۇشىنىڭ ھازىرقى ئورنىنى سورىغان. بۇ جاينىڭ يەر - سۈيى يېتىشمەيدىغانلىقى سەۋەبلىك ھۆكۈمەت رۇخسەت قىلمىغان. بۇ كىشىلەر غۇلجىدىكى ۋاقتىدا كۆپرەكى سودا - سېتىق، ھۈنەرۋەنچىلىككە ئوخشاش شەھەر تىجارىتى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان كىشىلەر بولۇپ، يەر - سۈيى ئازراق لازىم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئاخىرى ھازىرقى قاراسۇ بولۇشىنىڭ ئورنىغا ئۆزلىرى ئولتۇراقلىشىپ، توخماقتىكىلەرنى قارا قوڭغۇز دېگەن

يەرگە ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ كۆچمەنلەر (تۇنگانلار) بەي يەنخۇ باتۇرنىڭ دائىملىق ئەسكەرلىرى بولۇپ، 20 يىل داۋامدا ئۇرۇش - قان تۆكۈش بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەنلىكتىن، ئەخلاقى ئۆزگەرگەن، ئۆزئارا ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن باشقا يەرنىڭ تۇنگانلىرى ئۇلارغا ئارىلىشىش ۋە ئۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئارىلاشتۇرۇشنى زادىلا خالىمىغان. بۇ قارا قوڭغۇز تۇنگانلىرى بالا - چاقىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، مانجۇلارنى بۇلاپ كېلىش ئۈچۈن ئۆز ئىچىدىن مەخسۇس شايكا ئورۇنلاشتۇرۇپ غۇلجىغا بارغان. بۇ شايكا كۆچمەنلەر ئىچىدىن ياردەمچىلەرنى تېپىپ سانى كۆپەيگەنلىكتىن، غۇلجا ئەتراپىدىكى مانجۇ، سۇلان، شىبە، خىتايلىرىغا كۆپ زەرەر يەتكۈزگەن. ئەھۋال شۇ دەرىجىگە يەتكەندە، ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە تەسۋىر كەلتۈرۈپ قويۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، رۇسىيە ھۆكۈمىتى بۇ شايىكىنى يوقىتىپ چارە كۆرۈشكە باشلىغان. نەتىجىدە ھۆكۈمەت تەرەپتىن كۆرۈلگەن چارە تەدبىرلەر ئارقىلىق 1883 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شايىكىلار ئاران يوقىتىلغان. شۇ چاغدا يۈرگۈزۈلگەن سايلامدا ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندا قارا قوڭغۇز تۇنگانلىرى 674 تۈتۈن، 3003 جان ئىكەن قارا قول ئۇيازدىكىلەرنىڭ سانى 205 تۈتۈن، 1130 جان ئىدى.

تارانچى تۇنگانلارنىڭ باشقۇرۇلۇشى

مانجۇلارنىڭ قولىدىكى ۋاقىتدا خەلقنى ئىدارە قىلىشتا يۈزلەرگە بۆلگەن، ھەر بىر يۈزگە ۋە بىر نەچچە يۈزنىڭ ئۈستىگە يۈزبېگى، مىڭ بېگى، مىڭ بېگىلىرى ئۈستىگە ھاكىمبەگ تەيىنلەپ ئىدارە قىلاتتى. غۇلجىدا

بىر قىسىم چوڭ ئۆستەڭدىن بىر قانچە يېزا - قىشلاقلار سۇ ئىچەتتى. شۇ يېزا قىشلاقلارنىڭ سانىغا قاراپ ئۆز ئالدىغا بىر بەگلىك تەشكىل قىلغان. مانجۇلار بۇلارنىڭ تىرىكچىلىكىنى ۋە سودا ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان. تارانچىلار سۇلتانلىقى يوقىتىلىپ، رۇسلار قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن، - 1871 يىلىدىن 1881 - يىلىغىچە رۇسىيىنىڭ سىستېمىسى بويىچە بەگلىك ئورنىغا بولۇش سايلانغان. شۇ تەرتىپ بويىچە ئىلى تارانچىلىرى 14 بولۇشقا بۆلۈنگەن. يەتتە سۇ ۋىلايىتىگە چىققاندا بۇرۇنقىدەك يول بويىچە باشقۇرۇشقا توغرا كەلمىگەنلىكتىن، 1200 تۈتۈندىن 2500 تۈتۈنگىچە ئاھالە بىر بولۇش قىلىپ تەشكىللەنگەن، بۇرۇنقى 14 بولۇش قىسقارتىلىپ ئالتە بولۇش تەشكىل قىلىنغان.

قورام، مالىباي، قاراسۇ، ياركەنت، ئاقكەنت (كېيىن ئايرىلغان بولۇش)، ئاقسۇ - چارنى، كەتمەن، غالىجات بولۇشى بۇرۇنقى پېتىچە قالدۇرۇلغان. دېمەك، جەمئىي يەتتە بولۇش بولغان. بۇندىن باشقا، يۈزلىگەن ئاھالىلەر مېرۋە تەرەپتە بەيرەمئەلىگە يېقىن ئاقتام كەنتلىرىگە ئولتۇراقلاشقان. چوڭ ئاقسۇ سۈيىگە (يېرىگە) ھەربىرى 300 تۈتۈندىن ئىككى سېلىنا، كىچىك ئاقسۇغا 2500 تۈتۈن، بايانقازاققا 315 تۈتۈن ئورۇنلاشقان. 1882 - يىلى ئىيۇندا بۇ يەردىن 100 تۈتۈن ھازىرقى چارىغا كۆچۈرۈلگەن .

1882 - يىلى يازدا مالىباي بولۇشى تۆۋەندىكىچە ئۈچ سېلىناغا بۆلۈنگەن: مالىباي 304 تۈتۈن، بايسېيىت 320 تۈتۈن، ماساقباي 304 تۈتۈن بولغان. 1883 - يىلى بۇلارنىڭ ئۈستىگە قاينۇقتىن 184 تۈتۈن، ساربۇلاقتىن 232 تۈتۈن قوشۇلغان. 1882 - يىلى مايدا قورام بولۇشى

تۆۋەندىكىچە سېلىنلارغا بۆلۈنگەن: قورام 300 تۈتۈن، لايىھە 328 تۈتۈن بولغان. 1883 - يىلى ئاۋغۇستتا ترەنقارا 320 تۈتۈن، قارا تورۇق 304 تۈتۈن، ئاقسۇ 200 تۈتۈن بولغان، كېيىنرەك كىيىكبىي تۈزۈلگەن بولسا كېرەك. ھازىرقى قاراسۇ بولۇسىدىمۇ تارانچىلاردىن بولۇشى ئېھتىمال. ھەر بىر سېلىن ئۈچۈن يەر ئۆلچەپ بەرگەندە، تەن سالامەتلىكىگە پايدىلىق بولۇشى كۆزدە تۇتۇپ، شەھەردىكى ۋە سەھرادىكىلەرگە باغلىق يەرمۇ بەرگەن .

قاراسۇ بولۇسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار: سۇ بويىغا 300 تۈتۈن، شۇ يىلى ئىيۇلدا تاشكەنبايسازغا 242 تۈتۈن، 1883 - يىلى تاشقارا سۇغا 200 تۈتۈن، ناۋبېككە 100 تۈتۈن، جارىلقا 100 تۈتۈن، ئىككى بۇلاقتوقايغا 300 تۈتۈن، ماناپۇلاققا 200 تۈتۈن، پالتىبايغا 101 تۈتۈن، سادىرغا 50 تۈتۈن جەمئىي 1500 تۈتۈن ئورۇنلاشقان .

1884 - يىلى بۇلارنىڭ ئۈستىگە يەنە 1495 تۈتۈن قوشۇلغان. ئالمۇتىدىكى تارانچىلار 130 تۈتۈن، ئىلى كۆۋرۈكىگە 43 تۈتۈن، جەمئىي 3185 تۈتۈن بولغان. لېكىن قارا سۇ بولۇسىنىڭ جان بېشىغا توغرا كېلىدىغان يەر مىقدارى بەك ئاز بولغانلىقتىن، بۇلار كۆپىنچە قوشنا قازاق ئورۇسلىرىنىڭ ۋە قازاقلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ تۇرغان . كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا، ئاساسلىقى، ئېرىق - ئۆستەڭنى ئاساس قىلىپ، 200 ئۆيلۈكتىن كەم بولماسلىق ۋە دېھقانچىلىق، تىرىكچىلىككە قۇلايلىق بولۇش ئاساسىدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

تارانچى، تۇنگانلارغا سېلىنغان سېلىق ھەممە يەردە ئوخشاش بولغان. 1886 - يىلىدىن باشلاپ تۇتۇن بېشىغا سەككىز سومدىن سېلىق سېلىنىپ، ئون يىل داۋاملاشقان. مۇشۇ تەرتىپتە بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ، ئاندىن يىلدىن يىلغا كۆپەيتىلگەن. يەتتە سۇغا كىرىستىيانلار كۆپ كېلىپ، دېھقانچىلىق كېڭەيگەنلىكتىن، مەھسۇلات باھاسى ئەرزانلاپ، كەمبەغەل ۋە ئوقەتسىز دېھقانلار ئۈچۈن سېلىق ئېغىر كېلىپ يەر - سۈيىدىن ئايرىلغان نامراتلار سېپى كۈنساين كۆپەيگەن. چوڭ كىرىستىيانلار ئۈچۈن ئەرزان ئىشلەمچى - مەدىكارلار كۆپىيىشكە باشلىغان .

تارانچىلار مانجۇلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەندىن كېيىن (ئىلىدىكى) بۇرۇنقى قاتتىق ئالۋان - سېلىقلاردىن قۇتۇلغان. ئەمما كونا قائىدە بويىچە ھوسۇل - دەن تۆلەيدىغان بولغان. سانى ئاز قالغان خەلققە بۇرۇنقىدەك دەن تۆلىمەك ئېغىر ئىدى. پۈتۈن ئىلى بويىچە كۆچمەي قالغان تارانچىلار 1700 تۇتۇن ھېسابدا ئىدى. يەتتە سۇغا كۆچۈپ كەتكەن تارانچىلاردىن بەزىلىرى كونا يۇرتلىرىنى سېغىنىپ (ئۇ يەردە ئوقەت قىلالماي)، بەش - ئون يىل ئىچىدە 4000 تۇتۇن كىشى ئىلىغا قايتىپ كەلگەن. بۇلار بۇرۇنقى ئۆز جايلىرىغا ئىگە بولغان.